
**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ**

УДК 801.313.1

УПОТРЕБЛЕНИЕ ИМЕН СОБСТВЕННЫХ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХД.М.Ахметова
ЮКГИ им.М.Сапарбаева, г.Шымкент

Имена собственные живут в языке своей особой жизнью, независимо от экономического развития страны или от смены исторических формаций. Они очень легко вбирают в себя слова, актуальные для отдельных эпох, но развиваются по законам языка и с общественной жизнью связаны опосредственно, через язык. Имена собственные присваиваются в индивидуальном порядке каждому предмету, имеющему свое имя нарицательное: человеку, городу, реке, животному, птице, игрушкам, а иной раз и отдельно стоящему дереву или особо любимому цветку, камню и т.п. В комедии Н.В.Гоголя «Игроки» даже колода карт имеет персональное имя – Аделаида Ивановна.

Антропонимика, как наука о собственных именах, закономерностях их образования развития и функционирования давно привлекает к себе большой интерес. В ономастике отражается культура во всех проявлениях, в широком и узком смысле этого слова. С одной стороны, имена создаются в языке, и в этом отношении первое и главное для них – духовная культура. С другой стороны, имена собственные как слово, живо реагируют на любые факты не только духовной, но и материальной культуры. Каждая культура порождает определенные типы собственных имен, в каждом имени отражаются крупницы данной культуры.

Собственные имена считаются самыми общими и самыми индивидуальными, самыми международными и самыми национальными словами.

Национальные имена отражают особенности национальной культуры, при этом в одних именах культурно-исторический потенциал проявляется ярче, в других – менее интенсивно, но едва ли можно найти хотя бы одно имя, так или иначе не связанное с культурой народа, его создавшего или употребляющего.

С древних времен собственные имена требовали особого внимания. В них таилась магическая сила, власть, страх. Первыми исследователями имен собственных и были философы, логики, которые пытались раскрыть величие имен собственных. Исследователи характеризуют личные имена как кладезь мудрости, сокровищницу тайн. Это означает, что в них происходит скрещивание сил добра и зла, находит отражение способность слова возвышать, возвеличивать человека.

О личных именах написано немало. Тем не менее, мы снова и снова возвращаемся к этой теме, потому что личное имя – это знак, на основе которого индивидуализируется и определяется личность. Без имени нельзя представить человека, как и, впрочем, всего живого и неживого. Имена, их значение, происхождение всегда волновали и будут волновать людей.

В художественной литературе понятия писателями законы жизни предстают в определенных типах. Утверждая всегда определенные идеалы, писатели выступают как мастера человековедения, формирующие красоту человеческих характеров. Осуществление этой задачи происходит путем создания образов, представляющих собой изображение типического в особенном, в свете авторского понимания и оценки. Это значит, что из многочисленных субъективных замыслов и образов, имеющих у каждого художника, воплощаются лишь те, которые больше всего соответствуют закономерностям объективной действительности и той социаль-

ной направленности, которая свойственна классовому сознанию данного художника. На необходимость помнить об этом свойстве литературного изображения неоднократно указывал Н.Г.Чернышевский. Он отмечал несостоятельность тех, кто считал, что создание типа основано лишь на отборе общих черт, а индивидуальные черты якобы в расчет не принимаются. Именно изображение писателями общего как единичного, по мнению Чернышевского, один из важнейших принципов художественной литературы, и у каждого писателя эта типизация принимает своеобразный характер.

Создавая художественный образ, писатель воплощает в нем определенный идейный замысел, а это значит, что образ раскрывается в свете мировоззрения, которое присуще данному писателю.

В художественных образах всегда отчетливо видна позиция автора, прямая, открытая, наступательная или же замаскированная, сдержанная. Отношение писателя к изображаемому герою проявляется во всей совокупности элементов образа – в имени героя и показе его внешности, речи персонажа, показе взаимоотношений героя с другими персонажами, противопоставлении героев. Позиция автора проявляется и в лексике, и в синтаксических фигурах, и даже в звуковой организации поэтической речи. Все это носит в творчестве каждого писателя сугубо индивидуальный характер и зависит от тех задач, которые художник ставит перед собой.

Если вспомнить об именах персонажей в художественной литературе и фольклоре, то можно представить себе огромное по своим размерам ономастическое пространство, анализ которого требует применения, наряду с другими методами, особого стилистического метода с множеством разнообразных лингвистических, литературоведческих, а также комплексных филологических методик и приемов. «Вопрос о подборе имен, фамилий, прозвищ в художественной литературе, о структурных их своеобразиях в разных жанрах и стилях, об их образных характеристических функциях и т.п. не может быть проиллюстрирован немногими примерами. Это очень большая и сложная тема стилистики художественной литературы,»-указывал академик В.В. Виноградов [1].

Любое имя собственное может быть включено в структуру художественного текста, и тогда оно приобретает множество дополнительных функций и признаков.

Собственное имя в художественной речи приобретает эстетическую значимость и выступает как лингвостилистическая и своеобразная эстетическая категория. Исследователи неоднократно подчеркивали текстообразующую роль и эстетическую ценность каждой единицы художественного текста. «Л.Толстой не раз выражал ту мысль, что в художественном произведении каждое слово должно быть внутренне оправдано, мотивировано и связано с композицией»,-писал академик В.В.Виноградов [2].

Имена собственные в художественных произведениях тесно связаны с окружающими текстами, где они находятся в тесной зависимости от ближайшего и общего контекста.

Собственные имена в структуре художественного произведения приобретают особые функции, и ведущей из них оказывается стилистическая.

Собственные имена художественного произведения – это не произвольная сумма онимических единиц, а системно организованная совокупность имен собственных, функционирующая в художественном тексте. Надо отметить то, что состав, количественный объем, тематические группы собственных имен подчинены главной теме и идее художественного произведения.

В тексте художественного произведения собственные имена приобретают стилистико-эстетические функции, так как, по мнению Б.А.Ларина [3], эстетические свойства определяют систему применения языковых элементов в литературном творчестве. Слово в художественном тексте существует в измененной функции – эстетической и вступает в иные и системные выражения, навязываемые ему системой идиалекта. Степень насыщенности художественных текстов собственными именами может быть различной, но они играют важную роль в создании текста любого типа. Ономастичность помогает создать писателю свой особый ономастический мир, который наряду с другими средствами языкового стиля выражает тему, идею, образность художественного произведения.

Только в творческом контексте собственные имена функциональны, значимы, выражают в своих речевых реализациях художественно-эстетические идеалы писателя, связаны с мировоззрением художника, несут на себе печать творческой самобытности.

Литература

1. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. - М., 1963.-С.38.
2. Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. - М.: Высшая школа, 1981.-127 с.
3. Ларин Б.А. Эстетика слова и язык писателя. - Л., 1974.-68 с.

Қорытынды

Ғылыми мақалада жазушылардың көркем-эстетикалық идеяларын сипаттайтын, көркем тексттегі жалқы есімдердің қызметі қарастырылған.

Summary

The function of personal names in artistic texts is observed in this article. The symbolic aesthetic role of personal names in works of art is considered.

ӨОЖ 31.12.7. (574)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Ә.С.Әлімқұлова

М.Х.Дулати атындағы ТарМУ, Тараз қ.

Егеменді еліміздің тарихи-әлеуметтік, саяси-экономикалық және мәдени даму жолдары ең алдымен өз халқының өсіп-өну серпіні және әлеуметтік құрамындағы күрделі өзгерістерге байланысты. Қазақтардың ұлттық мемлекеті қазіргі Қазақстан территориясында ерте кезде, біздің дәуіріміздің XIV-XV ғасырға дейін қалыптасқан. Қазақстанның Ресей империясының құрамына XVIII-ғасырға кіргені белгілі. Бірінші халық санағы Ресей империясында 1897 жылы 9 ақпанда өткізілді. XIX-ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақтардың республика аймақтарында дәстүрлі орналасуы көп өзгере қойған жоқ. Айталық, 1897 жылы қазіргі Қазақстан аумағында 3 миллион 392 мың қазақтар тұрды, олар бүкіл халықтың 81,8 % құрады. Қазақтардың ең жоғарғы көрсеткіші Семей және Торғай өңірлерінде болды. Қазақтардың саны қалаларда аз болды. Оның басты себебі, көпке дейін ауыл шаруашылығында көңіл бөлінгендіктен, қалалар өте баяу дамыды. Қазақ халқының 1897 жылы 6,7%-ы ғана қалаларда тұрды. Оның көпшілігі орыстар мен татарлар, ал қазақтар бар болғаны 1,2 %-ды ғана құрады. Ресей империясында 1897 жылы жүргізілген санақ бойынша, қазақ жерінде орыстардың саны 457,4 мыңды (11%), ал басқа ұлттар 300,6 мыңды құраған.

XX ғасырдың басында демографиялық үрдістің негізінің қалануы, өзінің туған жерінде қазақ халқының этникалық азаюына себепші болды. Бұл үрдіс 1916 жылы Ақмола және Жетісу өңірлерінің аумағында басталды, онда қазақтар тек 33,3%-ды және 42,4%-ды ғана құраған.

Қазақстанда халықтың табиғи өсуі 1926-1959 жылдары жалпы КСРО деңгейіне қарағанда, едәуір жоғары болғанын көреміз. Кеңестер Одағының ыдырауы мен жаңа құрылған тәуелсіз мемлекеттердің нарықтық қатынасқа ауысқан өтпелі кезеңі күрделі демографиялық өзгерістер мен көші-қон толқындарын туғызды. Бұл жағдайды Қазақстан Республикасы да бастан кешіруге мәжбүр болады. Бұл кезеңдегі демографиялық үдерістердің негізгі ерекшелігі-халықтардың жалпы санының азаюы, өлім-жітімнің көбеюі, бала туудың кемуі, осының нәтижесінде табиғи өсімнің құлдырауы. Осы келеңсіз теріс бағыттарға қоса, Республикadan алыс және жақын жерлерге бағыт алған көші-қон толқындарының кең өрістеуі де халық санын күрт төмендетіп жіберілді. Қазақстан халқы Ресейге бодан болғаннан бастап, Кеңес заманында да, негізінен, сырттан келген келімсектер көші-қоны нәтижесінде өсіп, 1897 жылы 4,147,7 мыңнан 1989 жылы 16,464,4 мыңға жетіп, осы 92 жыл ішінде 4 есеге жуық көбейгенін айта

кеткен жөн. Қазақстанға көшіп келушілерден гөрі көшіп кетушілердің басым бола бастауы 1970 жылдардан басталғанымен, Республика халқының саны табиғи өсім (қазақ, өзбек, ұйғыр және т.б. тұрақты тұрғындар есебінен) нәтижесінде 1980 жылдардың аяғына дейін өсе түсті. Осы жылдар арасында 1,675,5 мыңға, яғни 12,9% көбейген. 1989 жылы халық санағы бойынша, Республикада қазақтар-39,7%, орыстар-37,8%, украиндар-5,4%, белорустар-1,1%, немістер-5,8%, татарлар-2,0%, өзбектер-2,7%, ұйғырлар-1,1%, кәрістер-0,6%, әзірбайжандар-0,6%, басқа ұлт өкілдері-3,8% еді.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы демографиялық дағдарыстың ең ауыр нәтижесі – Қазақстан халқы 1989-1999 жылдар аралығында 1,5 миллионнан астам адамға, яғни 8,2 % азайды, халық саны азаюы 2002 жылға созылып, 2003 жылдан бастап аз да болса өсе бастады. 2005 жылдың басында 15 миллионнан аз ғана асты. Бұл жағдайдың негізгі себебі тек 1991-1999 жылдар арасында сыртқы кеткен көші-қоны нәтижесінде Республика халқы 1 миллион 854 мыңнан астам адамға кеміді. Сыртқы кеткендердің басым көпшілігі өз тарихи отандарына қайта оралғандар еді, олардың ішінде тек 1993-1998 жылдары 1 миллионнан астам шығыс славяндар, 400 мыңға жуық немістер болды. 2005 жылының басында Қазақстан халқының саны 15 миллионнан асып, ұлттық құрамы төмендегідей болды: қазақтар саны-8,725,206 адамға жетіп, үлесі 57,9%-ға көтерілді, ал орыстар-4,024,357-26,7%, украиндар-458993-3,0%, өзбектер-419529-2,8%, немістер-228123-1,5%, татарлар-231236-1,5%, ұйғырлар-226513-1,5%, кәрістер-1000982-0,7%, белорустар-94214-0,6%, әзербайжандар-86138-0,57%, түріктер-84035-0,55%, басқалар-395441-2,6%.

1989-2005 жылдары қазақ саны 2 миллион 228,3 мыңға, яғни 34,2% өсті. Қазақтар Батыс және Оңтүстік аймақтарда недәуір басым болды. 1999 жылы Қызылорда облысында-94,2%, Атырау облысында - 89,0%, Маңғыстау - 78,7%, Ақтөбе - 70,7%, Оңтүстік Қазақстан - 67,6%, Батыс Қазақстан облысында - 64,7%. Ал, Солтүстік және Орталық Қазақстанда қазақтар әлі де аз болды, олар халықтар үштен бірінен төмен, не аз ғана жоғары еді. Солтүстік Қазақстан облысында - 29,5%, Қостанай - 31,1%, Ақмола - 37,4%, Қарағанды - 37,6%, Павлодар - 38,2%, Шығыс Қазақстанда қазақтар халықтың жартысында жетпеді - 48,5%. Дегенмен, кейінгі жылдары барлық облыстарда дерлік қазақтар саны мен үлесі өсе түскені байқалады. Бұл кезеңде ауылдағы жұмыссыздықтан қазақтардың қалаға бет бұрғаны айқын көрінгенімен, олардың әлі де жартысынан көбі ауылдық жерде қоныс тепкен. Дегенмен, қала тұрғындары арасында қазақтар үлесі 1989 жылы 27,1%-дан, 1999 жылы 43,1%-ға, ал 2004 жылы-48,2% жеткенін басып айту қажет.

Қазақстанда адамдардың өмір сүру ұзақтығы 1991 жылы 67,6 жас болса, 1998 жылы-64,4 жасқа түссе, 2003 жылы-65,8 жасқа жетті. Бұл жағынан Қазақстан жеті ТМД елдері арасында Ресейден жоғары - алтыншы орынға ие болғанды. Басым көпшілігі ауылдық жерде тұратын қазақтардың өмір сүру ұзақтығы орыстардан кем, бұдан Арал, Семей және басқа экологиялық апат аймақтарының зардаптарын қоссақ, қазақтардың өмір сүру ұзақтығына тигізетін теріс әсерлердің көбейе түскенін түсінуге болады. Қазақтардың жалпы саны мен үлесінің өсуі, біріншіден, табиғи өсімінің басқа ұлт өкілдерімен салыстырғанда жоғарылау болуына, екіншіден республиканың егемендік алуымен басталған шетелдегі қазақтардың өз тарихи Отанына қайту көші-қонына тығыз байланысты. Әлемде жер көлемі бойынша 9-шы, ТМД-да екінші орында тұрған. Қазақстанда өткен жылдың шілдесінде халық саны 15301400-ді құрады. Соңғы үш жылдағы өсім көрсеткіші көңіл қуантарлық. Бірақ бұған елдегі тұрғындар санының баяу өсуіне негізгі үш фактор-эмиграция, табиғи өсім мен өмір сүру ұзақтығының кемуі себеп болып отыр. “Бір қозы дүниеге келсе, бір түп жусан артық шығатынына” сенетін халқымыз қиын замандарды өткеріп, тұрмыстың ауыртпалығын бастан кешсе де баланың туылуына шектеу қоймаған. Тәуелсіздік алған 15 жылдан бері Елбасымыз елді өрге сүйреп келеді. ҚР Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында ЖАҢА ӘЛЕМДЕГІ ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН тұңғыш баланы туғанда, екінші, үшінші және одан да көп балаларды туғанда берілетін жәрдемақыларды санамалап айтқанда, халқымыздың демографиясы әрқашан да басты орында тұрады.

Тарихшыларымыздың дәлелдеуі бойынша ХХ ғасырдың басында 7 миллион қазақтың 4 миллионы дүркін-дүркін қайталанған аштықтан қырылып қалған, 1,5 миллионы шетелдерге ауып кетуге мәжбүр болған. Отаршылдықтың қолдан жасалған неше түрлі зұлым әрекеттері болмағанда бүгінгі күні халқымыз 30 миллион болып отырар еді-ау деген ой жанынды

мазалайды. Қазір мемлекеттің тәуелсіздігі жайлы Декларацияда шет елдерде өмір сүріп жатқан қазақтардың өздерінің тарихи Отанына қайта оралуға құқылы екені айтылған. Соны пайдаланып, еліміз егемендігін алғаннан бері 128,343 отбасы немесе 505212 ұлты қазақ ағайындар Қазақстанға тұрақты тұруға көшіп келіп жайғасты. Бүгінгі күні олар жаңа ортаға бейімделіп кетті. 340 мың адам азаматтық алып, басым көпшілігі жұмысқа орналасып, жергілікті азаматтармен бірдей тіршілік жасауда.

Оралмандардың білім деңгейі жыл сайын жоғарылап келе жатқанын атап көрсеткен жөн. Шетелдерден келген қандастарымыздың арасында 51 ғылым докторлары, 267 ғылым кандидаттары бар. Сондай-ақ, олардың 27642-жоғары, 3489-аяқталмаған жоғары, 54244-орта арнаулы білімдері бар. Елдің экономикалық өсуін қамтамасыз ететін халқы оның басты стратегиялық ресурсы болып табылады. 2000 жылдың қорытындылары бойынша Астана еліміздің ірі бес қаласының соңында болса, қазір халық санының жедел өсуімен алға шықты. 2006 жылдың 1-қаңтарында 550 мың адам деңгейіне жетіп отыр. Халықтың негізгі республиканың басқа облыстарынан байқалады, тек 2002 жылдан 2005 жыл соңына дейінгі кезеңде келушілер саны 210,6 мың адамға жетті. Көші-қоны теріс әсері алыс шет мемлекеттерге байланысты 447 адам болды. ТМД елдері мен алыс шет елдерге де көшіп кетушілердің азайғандығы байқалды. Мәселен, халықаралық көші-қон бойынша: 2000 жылы-7010 адам, 2001 жылы-5888 адам, 2002 жылы-3326 адам, 2003 жылы-1746 адам, 2004 жылы-1591 адам, 2005 жылдың қаңтар – қарашасында 1026 адам көшіп кетті.

18.08.1999 жылы Үкіметтің N1194 қаулысы күшін жойып, қолданысқа 06.01.2006 жылы “Көшіп келу квотасы бойынша келген оралмандарға тұрақты тұратын жеріне бару және мүлкін апару жөніндегі шығыстарын өтеу, келген жері бойынша тұрғын үй сатып алу үшін қаражат бөлу және бір жолғы жәрдемақылар төлеу ережесін бекіту туралы” қаулысы енгізілді.

Ал, енді елбасымыздың жолдауына назар аударсақ, үкіметке халқымыздың өсіп-өркендеуіне, әл-ауқатын жақсарту жөніндегі жұмысты жалғастыруға берген тапсырмасынан мәлімет. Бұл үшін:

Біріншіден, ана мен баланы әлеуметтік қорғауға айрықша маңыз бере отырып, 2008 жылғы 1 қаңтардан бастап, баланың тууына байланысты біржолғы мемлекеттік жәрдемақы мөлшері 34740 теңгеге дейін немесе 2 есеге арттырылды. Баланы бір жасқа толғанға дейін күтуге төленетін ай сайынғы жәрдемақы тұңғыш бала туғанда-5790 теңгеге дейін немесе 177%-ға;

Екінші бала туғанда-6369 теңгеге немесе 167%-ға;

Үшінші бала туғанда-6948 теңгеге немесе 159%-ға;

Төртінші және одан көп бала туғанда-7527 теңгеге дейін немесе 153% көбейтілді.

Балалы отбасыларын қолдауға қажетті қосымша қаражат 9,5 млрд. теңгені құрайды. Бұдан бұрын қабылданған шаралар еліміз халықтың тұрақты өсуіне қол жеткізуге жағдай жасады. Мәселен, 2000 жылы 220 мың бала туса, 2006 жылы 290 мың бала туған. 2005 жылы ғана халықтың табиғи өсімі туу есебінен 121 мың адамды құрады. Қазақстанға демографиялық дүмпу керек. Қазақ-өскелең халық.

Елімізде халықтың табиғи өсуіне үлкен ықпал ететін ана мен балаға деген қамқорлық пен көпбалалы отбасыларды қолдау шараларының әлі де болса жеткіліксіз екендігі байқалады.

Сондай-ақ қазір көптеген үлкен қалаларда, құрылыс компаниялардың өз беттерімен немесе мемлекеттің қатысуымен салғаны бар, көптеген пәтерлердің қамтамасыз өтпей қаңырап тұрғандары сезіледі. Міне, осы мүмкіндікті пайдалана отырып, көпбалалы отбасыларды жайлы пәтерлермен қамтамасыз ету жағдайын оң шешуге болатындай. Неге осындай пәтерлерді құрылыс компаниялармен келісу жолдарын қарастыра отырып, жеңілдік жолменен көпбалалы отбасыға бере бастамасқа? Әрине тегін емес, ұзақ мерзімдік несиенен қарызға берген жағдайда халқымыздың қоныс тойында айтып жататын “Іші жанға, сырты малға толсын” деген ақ тілегі жүзеге аспас па еді. Ал, егер бес және одан да көп балалары бар отбасыларына несиенің белгілі бір бөлігі бала санына сәйкес шегеріліп тастайтындай мүмкіндіктер жасалса, бұл жағдай халықтың табиғи өсімінің артуына үлкен әсер етіп, мұндай шарадан түптің түбінде мемлекет те, халық та, жеке адамдар да ұтысқа шығары анық. Өйткені біріншіден, адам ұрпағы болып, қартайғанда өмірдің зейнетін көреді. Екіншіден, Қазақстан секілді әлеулі зор мемлекет болашақта адам күшіне тарықпайтын болады және осы арқылы болашақтың көптеген мәселелерін шешеді демекпін.

Әдебиет

- 1 Асылбеков М.Х., Козина В.В. Казахи (демографические тенденции 80-90-х годов).-Алматы: Өркениет, 2000.- С. 94-95.
- 2 Қазақстанның демографиялық жылнамалығы (2005ж.). -А., 2005.- 7, 88бб.
- 3 Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета.- Алматы: Өркениет, 2001.- С. 45.
- 4 Есмағанбетов К.Л. Қазақтар шетел әдебиетінде.- Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994.- 240б.
- 5 Мендекулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры: Происхождение и развитие. -Алматы: Ғылым, 1997. -305б.
- 6 Батыршаұлы. Дипломатия тек сыртқы саясат емес.- Алматы, 2005. -346-364бб.
- 7 Асылбеков М.Х., Козина В.В. Казахи (демографические тенденции 80-90-х годов).-Алматы: Өркениет, 2000. - С. 77-78.
- 8 Н.Назарбаевтың жолдауы.- Астана, 2007 жылғы 28 ақпан.

Резюме

В статье рассматриваются миграционные процессы в Казахстане и их последствия в демографической ситуации.

Summary

In this article is devoted to migration progress in Kazakhstan and, their consequences on demographic situation.

ӘОЖ 141.336:16(48)+84

ФЕТХУЛЛАХ ГЮЛЕННИҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚОРҚЫНЫШ, ҮРЕЙ, СЕНІМ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Б.Б.Арынғазиева

М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент қ.

Қазір Елбасымыздың өзі ұсынып, үкімет түзген «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында халқымыздың орасан мол мәдени мұрасы, сондай-ақ әлемдік ғылыми ойдың, мәдениет пен әдебиеттің үздік жетістіктері қордаланып, зерделенуде. Осылайша жинақталып, зерделеніп жатқан мұралардың ішінде шығармашылығы ғаламдық ғылыми ойдың дамуына үлес қосатын, түркілік ұлы ойшыл – **Фетхуллах Гюленнің** шығармашылығы тек мұсылмандық Шығыс әлемі ғана емес, бүкіл дүниежүзі халықтарының дүниетанымына, рухани өмірінің барлық салаларына (дініне, философиясына, моральдық-этикалық және құқықтық ілімдеріне, әдебиетіне, поэзиясына, тәлім-тәрбиесіне және т.б.) ықпал етеді және теңдессіз руханияттық құндылықтардың сақталуына негіз бола алады. Фетхуллах Гюленнің діни-дүниетанымдық көзқарастары осы ғылыми мақалада тұңғыш рет қазақ тілінде ғылыми айналысқа түсіп, философия тарихы тұрғысынан зерделеніп отыр.

Біз жаңа ғасырдың, яғни, үшінші мыңжылдықтың сегізінші жылында тіршілік жасап келеміз. Сондықтан да «XX ғасыр бізге несімен танымал болды?» деген сұрақтың төңірегінде әлі талай ойлардың туары сөзсіз. XX ғасырда барша адамзатты дүр сілкіндіріп, нешеме ғасырлар бойы қаншама ұрпақтардың жинақтаған гуманизм мұраттарына шүбә келтірерлік және де ақыл-ойға деген сенімді жоғалтарлық, адам бойына қорқыныш пен үрей сезімін ұялатқан екі дүниежүзілік қантөгіс соғыс болды. Сол жылдары соғыс адамзаттың саналы тарихының жолсерігі сынды болып кеткені баршаға белгілі. Бірақ, соңғы соғыстар ауқымы,

келтірген зардабы, қатысушылардың көптігі мен олардың әлемдік саясаттағы алатын орнына қарай тым жойқын соғыстар болды деп айта аламыз.

XX ғасырға дейін адамзат ара дүркін болып тұратын қақтығыс, жанжал, соғыстарда жеке бір халықтарды және жеке мәдениеттерді жоғалтып алатын, бірақ жалпы алғандағы адамзат тарихы ары қарай жалғаса беретін. Ал, XX ғасырдың екінші жартысынан бастап соғыс мәселесі жергілікті мәселе болудан қалып, бүкіл адамзаттың, қала берді – Жер шарының тіршілік ету мәселесі ретінде жаңа тұрғыдан көрініс тапты. Қазіргі көпшілікті қырып жоятын қару-жарақтар – бұрынғының біреуді, ары кеткенде – бесеуді ұрып жығатын сойылы емес, бүкіл адамзатты жоқ қылып жіберердей қатерге апарарлық күші бар сұмдық.

Ғаламшарлық мәселелердің дүниеге келуі үшін адамзат ең алдымен өзінің қолынан жасап шығарылған дүние – техникаға «қарыздар», өйткені ол жаппай қыру қару-жарақтарының жаңа даму деңгейіне, қоршаған ортаны ластаудың қосымша көзіне және т.б. айналып отыр. Бірақ біздің ортаға қойған мақсатымыз – қазіргі таңдағы адамзаттың басындағы бәленің бәрін техникаға жаба салу емес, осы қиын да күрделі әлемде қоян қолтық бірлесе өмір сүру жолын табуға ат салысу.

Зұлымдық, жанжал, қырғи қабақ, теке-тірестік әлемге тек адам, оның іс-әрекеті, қажыр-қайраты арқылы ғана жол табады. Қақтығыс-кикілжіңнің көзге көрінбейтін терең тамырлары бар, олар себеп пен салдардың күрделі, шым-шытырық байланысынан, өмірлік заңдылықтар мен шынайы сенімінің күш-қуатынан нәр алады. Сол сияқты мейірімділік те, бейбітшілік те, келісім де, сүйіспеншілік те адам арқылы осынау өмірге орнығады. Жер бетіндегі адамдар әлемінде болып жатқан барлық оқиғалар үшін тек адам баласы жауапты.

Халықтардың абыройын қашыратын, оларда қорқыныш пен үрей тудыратын әрі өздерін агрессия, зұлымдыққа қызмет көрсетуші ететін соғыс сынды зұлаMAT әлемді де, адамдарды да тоздырып, рухани кемтар ететіндігі кімге де болса мәлім нәрсе. Қыл көпір үстінде қалт-құлт етіп тұрғандай көрінетін бүгінгі адамзат әлемінде кикілжің, теке-тірестік қақтығыстарға орын берілмеуі керек. Бұл өмірде мынадай бір ақиқат бары белгілі – танымал мұраттардың жеңілуі немесе жеңіске жетуі, жүзеге асуы немесе жүзеге аспай, жерде қалуы адамның ерік-жігеріне тығыз байланысты. Озық ойлы алдыңғы қатарлы азаматтардың адами парыздарының ең бастысы – әлемге, адамзатқа ненің басты құндылық екенін, ненің сақталуын қадағалау керектігін көрсетіп беру. Сондықтан да, XX ғасырдың белді-белді деген мәртебелі ұл-қыздары өткен ғасырда басталып, бүгіндері жалғасын тауып жатқан ең жауапты іс – бүкіл әлемде сүйіспеншілік, қайғыға ортақтасу, төзімділік, әділеттілік сынды адам ақыл-ойынан туындаған биік адамгершілік мұраттарды уағыздау ісіне ат салысуда. Солардың бірі жоғарыда атап өткеніміздей – тегі түрік, ғалам азаматы деп айтуға боларлықтай Фетхуллах Гюлен.

Қазіргі кездегі түрлі діни, философиялық, саяси жүйелердің тоғысып, ғаламдық көзқарас қалыптасқан жаһандық кеңістікте адам баласы үшін қорқыныш пен үрей және сенім мәселелері қиындай түсуде. Жасыратыны жоқ – дінді қолжаулық қылып, өздерінің билікке деген талпынысына бет бүркемелеп жүргендер де жетерлік. Бүгінгі күні еуроорталықтанған БАҚ-тың ислам әлемі туралы қалыптастырған жағымсыз қылықтарының (стереотиптерінің) шарпыны көптеп сезілуде. Жартылай әлемнің шекараларын қызыл қанға бояп қойған БАҚ туындатқан фобиялар рас па әлде олай емес пе? Мәселе сол сыңаржақ қылықтардың көпшілік қауымды меңдеп кетпеуінде болып тұр. Не жолы ислам әлемінен адамзаттың бірлескен тұрмыс-тіршілігіне ілтипат танытар ықылас табылмайды? Осы тұрғысынан алғанда да Фетхуллах Гюленнің *«Ғасыр туындатқан күдіктер»* (*«Сомнения, порожденные веком»*) деген екі томдық кітабының берері мол. Ол исламға сырттан жапсырылып отырған біраз жалалы көзқарастардың түп төркінін ашып берген.

Шапшаң өзгерісті заман сауатты жан алдында бір ғана сенім жүйесінде шектеліп қалмай, әлемде болып жатқан процестерге қорқынышсыз, үрейленбей саналы жауап беруді және өзінің дәстүрлі рухани құндылықтарын заман талабына сай қайта қарастыру талабын қояды. Міне осындай қиын жағдайда ғасырлар бойы өзектілігін жоймаған мәңгілік сұрақтарға түрік ойшылы, қоғам қайраткері, теологы Фетхуллах Гюленнің жоғарыда аталып өткен кітабынан жан-жақты, ақыл таразысынан өткізілген жауаптарды табуға болады. Мысалы, қазіргі замандағы исламды сөгушілер Ислам тек жаугершілікке, қатыгездікке шақырады деп, соған нақ дәлел ретінде «жихад» терминін, өткен ғасырлардағы және бүгінгі күндердегі исламдағы экстремистік қозғалыстарды алға тартады. Фетхуллах Гюлен бұл мәселені өткен

дәуірдің тарихын мұқият зерделей келе, исламның ешқашан басып алған елдерде қатыгездік, жоюшылық әрекеттерді жүргізбегендігін дәлелдейді. Сол дәлелдердің бірі – Пайғамбардың сенімді енгізуі үшін, әділеттілікті қалыптастыруы үшін жүргізілген, яғни, 23 жыл бойы жүрген соғыста не бары 375 жуынгердің қаза болуы. Ислам әрқашан күнәсіз адамдарға, қарт адамдар мен әйелдерге, балаларға жәбір көрсетпеді басты принцип етіп ұстаған дін [1]. Ислам келген елдерде тәртіп орнап, халықтарының мәдениеті мен білімдері өрлеп, өркендеп отырған. Әлемдегі мұсылман өркениетіне деген сыңаржақ көзқарастардың орынсыздығы ондағы жасалынып жатқан игі бейбіт істермен дәлелденеді.

Фетхуллах Гюлен ислам теологы болғанына қарамастан, ислам бойынша туындайтын сұрақтарға, әлемде болып жатқан тарихи процестерге түрлі діни жүйелердің, ғалым, ойшылдардың пікірлерін саралай келе, логикалық-философиялық талдау жасайды. Сол себептен Фетхуллах Гюленнің ұсынып отырған кітабы тек мұсылмандарға ғана емес, жалпы жаратқанға сенетін, дегенмен, ойында адамда болмай тұрмайтын кейбір күмәндары бар, әртүрлі сенімді ұстанатын жандарға имандарын нығайту үшін маңызды болмақ. Мысалы, адамзат баласының өз жүрегінде Құдайға жетуге болатын керемет тылсым қасиет бар деген концепция индуизмде де, христиан дінінде де, ислам діндерінде де және түрлі конфессиядан тыс діни-философиялық жүйелерде де кездеседі [2]. Демек, барлық адамзаттың түпкі мақсаты бір, ол – рухани тазару, ояну, кемелдену арқылы Ұлы жаратқанды тану. Ал, оған жету жолы ешқашан оңай болмаған. Сол жолда адамға алуан түрлі жеке бастың, қоғамдық, тұрмыстық кедергілері кездесіп тұрады. Осы кедергілерді, соның нәтижесінде туындайтын күмәндарды жою үшін Фетхуллах Гюлен түрлі философиялық (дедукциялық, индукциялық) ғылыми дәлелдерді, тарихи фактілерді келтіреді. Ол белгілі бір сұрақтарға жауап беруде оны жан-жақты қарастыруға тырысып, оның тарихи, әлеуметтік және психологиялық аспектілерін ескерген.

Сарабал ойшыл Фетхуллах Гюлен осы кітабында әсіресе атеистік идеологиядан әлі арыла қоймаған, сенімі қалыптасып, бекіп үлгермеген қоғам мүшелеріне көп көңіл бөледі. Материалистік бағыт үстем болып келген қоғамда әлі күнге дейін Жаратқанға байланысты күмәндар сейілмегені рас. Мысалы: Аллах барлық затты Жаратушы болса, сол Аллахтың өзін кім жаратты; Аллах неліктен ғаламды жаратуды қажет деп тапты және де ол неге оны ертерек, не кешірек жаратпады дегендей сан сұрақтар төңірегінде адамдар жиі айтысып-тартысып жатады [3]. Негізінен бұл сұрақтарды Құдайға, Жаратушы идеясына сенбейтін материалистер қояды. Сол себепті Фетхуллах Гюлен адамдарға сабырлық сақтап, аталғандардың жетегінде кете бермей, сабыр сақтап, ақылға келіп, терең ойлануға шақырады. Материалистік жүйе бойынша кез-келген нәрсенің себеп-салдары болады, жоқ нәрседен бардың пайда болуы, бар заттың жоққа айналуы мүмкін емес. Фетхуллах Гюлен бұл концепцияның терістігін қазіргі замандағы ғылыми жаңалықтарға сүйене отырып дәлелдейді. Мысалы, қазіргі физиканың кейбір жаңа салаларында затты жоққа айналдыратын антизат пен атомды жоятын антиатомдардың бар екендігі ашылды, бұның өзі осы шынайы дүниеден тыс ерекше тылсым дүниенің бар екендігін білдіреді. Біз материалды және көрінетін тіршілік иелеріміз. Мүмкін жын-перілер, антизат және антиатом сияқты, бөлек болмысты заттардан жаратылған шығар. Неге періштелердің жарықтан жаратылғанына сенбеске [4] – дейді Фетхуллах Гюлен.

Екінші сұраққа дәйекті жауап беру барысында Фетхуллах Гюлен жан-жақты дарынды шеберді мысалға келтіреді. Шынайы дарын иесі болып табылатын майталман шебер өз бойындағы бар шығармашылық күш-қуатты өзінің шабыты келгенде ортаға еш нәрсені қажет етпей-ақ, өзінің ішкі қажеттілігінің арқасында туындатады. Дәл сол тәрізді, Құдай да өз еркі мен құдіретін түрлі бейнедегі заттарға айналдырып, оның ұлы туындыларының шабыт, қуаныш түсінігін тудыруын қалайды. Оның пікірінше, дүниеге бастамалық сипат беру мүмкін емес, себебі бастамасыз мәңгілік жаратылмаған Аллахтың ажырамас атрибуты. Аллахты танып білуге болады ма, ол бар ма, жоқ па деген сұраққа адамзат баласы өзінің шектеулі мүмкіндіктерінің арқасында қалайша ғана сенімді түрде жауап бере алады. Аллах ол даосизмдегі, индуизмдегі, теософиялық жүйелердегі көзге көрінбейтін, естілмейтін, түйсікпен сезілмейтін, оймен жетуге болмайтын барлық заттардың түпкі мәні. Сол себептен адамзат баласы көріп біле алмайтын микрокосмосты және көзі жетпейтін макрокосмосты жаратып, гармонияда ұстап тұрған Аллахты қалай танып білмек.

Ояну, яғни тазару арқылы Құдайға жету барлық діни сенімдердің негізгі концепциясы десе болады. Оған жетудің түрлі жолдары, әдістері бар. Фетхуллах Гюлен исламнан бөтен

басқа да бір діндердің құндылықтарына (сенім бостандығына) қарсы келмейтін әмбебап, философиялық жолдарды ұсынады. Солардың бірі – ойлау. Ойлау, біріншіден, белгілі бір алғашқы, негізгі білімге сүйену керек. Білімсіз ойлану бұл сауатсыз ойлану және ол нақты нәтижелерге алып келмейді. Мұндай тұманды ойлану қорқыныш пен үрейге апарып, уақыт өте келе адамды зеріктіріп, біраз уақыттан соң адам онымен айналыспайтындай болады. Өмір болса қас қағым сәтте өтіп кетеді, сол себептен түрлі ойдың жетегінде кеткендер өмірін баянды, саналы түрде өткізу мүмкіндігінен айырылады. Ал, адам жүйелі түрде ойлануы үшін, біріншіден, оның өзінің ойлану пәні жөнінде жалпы түсінігі болуы керек. Ойлану адамның күн, ай, жұлдыздар қозғалысы, олардың адамдарға тигізер әсерін, адам ағзасын құрайтын элементтерде болып жатқан процестер туралы түсінігі болғанда ғана дұрыс болады.

Екіншіден, ойлану үшін заттардың түпкі мәні туралы білім қажет. Кез-келген нәрсенің түбіне ұмтылу оянуға, яғни кепілдікке алып келеді. Осындай жолмен ойлана алатын адам жүйелі түрде жаңа қорытындыларға келіп, соларға сүйене отырып, жаңа нәтижелер шығарып, терең ойшыл бола алады. Оның пікірінше, қоршаған ортаны анық көріп, түсіну үшін діннің парыздарын орындау қажет. Себебі тұрақтылыққа, тәртіпке, жүйелікке машықтанған адам ғана өз өміріне болсын, жалпы тіршіліктегі өмірге болсын байыппен қарауды үйренеді. Осы бір рух пен ақиқаттың иманмен біріккен, адамның жаратқанды жанында үнемі сезінетіндей дәрежеге жету күйін исламда «адаб» деп атайды. Сонымен қатар, «адаб» мораль мен діни сенімнің тоғысып бір қасиетке айналуын білдіреді [5]. Фетхуллах Гюлен кез келген дін «адаб» күйіне жетуге мүмкіндік бере алмайтындығын ескертеді.

Намаз – исламның басты парыздарының бірі, алайда, адамдар намазды бір нәрседен қорыққанынан, үрейленгенінен оқымай, міндет деп қарастырмай, рухани ләззат алудың, Жаратқанға жақындаудың жолы деп түсінуі керек. Себебі, сұлулық, үйлесімділік, қайырымдылық, тәртіп болған жерде алғыс, рақымшылдық және қызмет етуі болуы керек. Намаз, осылайша, біздің Жаратқанға деген алғысымызды білдіретін жол болып табылуы керек.

Хауа ананың Адам қабырғасынан жаратылуы туралы аят көпшілік қауымда көп түсінбестік тудыратындығы рас. Фетхуллах Гюлен бұл мәселені шешуде аятты дәл өзінің мағынасында түсінудің маңыздылығын алға тартады, өйткені атеистер не дінге қарсы адамдар оны бұрмалап жіберетіндігі де кездеспейді емес. Сондықтан да, Фетхуллах Гюлен араб тілінің тілдік ерекшеліктерін ескере отырып, өте нәзік дәйектер келтіру барысында сол аятты ашып түсіндіреді. Өткен ғасырларда да, қазіргі заманда да исламға тән емес жаман қасиеттерді тағу, оған жала жабу сияқты фактілер жиі кездесіп отырады. Солардың кейбіреулері Исламды таратушы алғашқы сахабалар, халифтердің исламды қылыштың жүзімен таратуы туралы; Пайғамбардың ислам діні қойған шектен шығып, көп әйел алғандығы туралы; исламның құл иеленушілік жүйені қолдап, дамытуы туралы; Аллахтың өз құлдарын бірдей қылып жаратпауы, бірін әлсіз, бірін батыл етіп жаратуы туралы мәселелер. Фетхуллах Гюлен осы күрделі сұрақтарға жауап беруде оқырмандарға тарихтан көптеген фактілер келтіреді, сол оқиғалар орын алған заман ерекшеліктерін, әлеуметтік-экономикалық себептерді ескере отырып, көптеген сұрақтарды ашып береді.

Құранның уақыт өте келе жасаруын, оның жаңа мәндерінің ашылуын қалай түсіндіруге болады деген сұраққа Фетхуллах Гюлен төмендегідей өте қызық теософиялық жауап береді. Қартайған адам миының тамырлары кеңейгендіктен оның есте сақтау қабілеті төмендейді, алайда, нәтижесінде ол дұрыстап ойлана бастайды, оның ой-тұжырымдары асығыссыз, саналы және дана, ал шешімдері сәтті бола бастайды. Бұны тек жеке адамдарға ғана қатысты емес, сонымен қатар, жалпы халықтарға байланысты, тіпті, уақытқа қатысты да айтуға болады екен. Бұл да бір уақытты сіңіретін тылсым тамырлар мен каналдар бар тәрізді бейне туындатады, осы уақытқа құндылық беретін адамдардың ниет-пиғылы мен ұмтылыс-әрекеттерінің арқасында ғаламның құпияларын ашатын ғылымдар пайда болды. Сонымен, ақырет күні жақындаған сайын біз дүниені анығырақ, толығырақ көреміз және бұрын түсінуге қиын болған Құран аяттарының мәндері адамзат санасына жақынырақ келеді.

«Өркениеттің дамуына сай дінге деген қажеттілік жойыла ма?» деген сұрақ көпшілік қауымға ортақ. Тарихи жадыға тиесілі адамзат тарихының өн бойына көз жүгіртер болсақ, онда діндарлықтың адамзат тарихының басынан аяғына дейін толық қамтып жатқандығын көреміз. Қаншама рет діннің ақыры келді деген сөз айтылса да ол қазірдің өзінде қарапайым күнделікті өмірдің болсын, сан-салалы күрделі саясаттың болсын негізгі қалыптастырушы

факторларының бірі болып табылады. Діннің халықтар өміріндегі алатын орынының зор болатындығы соншалықты, діндер негізін түсінбей жатып, сол діндерді ұстанатын халықтардың мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігі туралы толық көзқарас қалыптастыру мүмкін емес. Мәдениеттегі діннің рөлін әрбір мәдениеттің жүйе құрастырушы факторы деп анықтауға болады. Дін – адамзат баласының ең терең рухани қажеттіліктерін қанағаттандыратын, жаратқанға жетудегі тылсым байланыс күш. Сол себептен қаншалықты жоғары дәрежедегі өркениетті қоғам болмасын адам үшін өзінің өмірінің жауапкершілігі туралы ойлану кезеңі туындайды. Фетхуллах Гюленнің ойы бойынша, ақыл мен логика ақыр аяғында саналы жанды құлшылыққа алып келеді. Адам өзін үнемі бақылап, билеп отыруға әлсіз болып келеді, сол себептен ол жалған жолдардан аман қалуы үшін, не жарты жолда қалып кетпеуі үшін Қасиетті жазбаға сүйенуі және өз өмірін осы кітаптың талаптарымен сәйкестендіруі керек.

Еліміздің кеңестік идеологиядан арылып, әлі өз рухани жолын таба алмай, түрлі секталардың жетегінде кетіп бара жатқан кезеңінде Фетхуллах Гюленнің ғылымға, ақылға, тікелей Құранға сүйенген еңбектері маңызды болмақ. Себебі, біздің ата-бабаларымыз исламды тек парыз, догматика деп қабылдамаған, қайта ислам қазақ халқының кеңестік Тәңірге махаббатын, алғысын білдіру көзқарасына сай келген. Фетхуллах Гюлен исламды кең аумақта көрсете білген. Барлық ұлы идеялар бір-бірінен тарамдалып, дамып отырған, сол тәріздес, Фетхуллах Гюлен де өз ойларын тек ислам дінінің шеңберінде ғана өрбітпей, түрлі діни сенім жүйелерін, ұлы ғалым-ойшылдардың концепцияларын, ғылымдағы соңғы жаңалықтарды көмекке ала отырып, салиқалы ой тұжырым жасайды. Оның кітабында Декарт, Ренан, Руссо сынды ұлы философтардың, Ленин, Карл Маркс, Энгельс сынды ұлы қоғам қайраткерлерінің ойлары, алуан теософиялық түсініктері жиі кездеседі. Осы ретте Фетхуллах Гюленнің «Ғасыр туындатқан күдіктер» атты кітабын танымдық жағынан да өте құнды деп атап өтуге болады.

Фетхуллах Гюлен шығармашылығы мен өмір жолының өзі де адамдар арасында бейбіт қарым-қатынастар орнатып, мәдениеттер мен діндердің сұхбатына ықпал ету үлгісі болып табылғандай. Оның осы талданып отырған кітабындағы айтпақ ойы да, діни сұрақтар төңірегінде өрбітіп отырған идеясы да шын мәнінде гуманистік адамсүйгіштікті уағыздайтын диалог идеясы. Олай дейтін себебіміз диалогтың түп мақсаты адамдар арасында үйлесімділікке қол жеткізу, түрлі мәдениеттер, ділдер, діндердің «ортақ» орнының барлығын көрсетіп беру.

Мәдениет өзінің көптүрлілігімен және мүмкіншілік молшылығымен құнды. Сөз жоқ: біздің баршамыз әртүрліміз. Түр өзгешелігі диалогтың алғышарты екендігі де рас. Мәдени-әлеуметтік көптүрлілік жағдайында гуманизм, яғни адамның жеке тұлғасының шартсыз құндылық екендігін мойындау әлемдегі бірлесе тіршілік етудің жалғыз ғана дұрыс жолы болып табылады. Сондықтан болар әлеми діндердің барлығы дерлік жоғарыда атап өткен құндылықтардың өмірде терең тамыр алуы үшін қолдан келгенін аямайды.

Әдебиет

- 1 Фетхуллах Гюлен. Сомнения, порожденные веком.- М., 2006.- 48 с.
- 2 Гуревич В.Н. Философская антропология. - М., 1997.- 116 с.
- 3 Ионова А.И., Султангалиева А.К., Юсупов П.С. Современный ислам, человек и общество. -М., 2001.- 284 с.
- 4 Лосева И.Н. Миф и религия в отношении к рациональному познанию //Вопросы философии. – М., 1992.- №7. - С. 88.
- 5 Арынғазиева Б.Б. Суфизмнің қалыптасу тарихындағы тұрақтардың орны //Философский альманах.- А., 2007. -№3. – С.48-53.

Резюме

В данной статье рассматриваются актуальные проблемы таких философских категорий, как страх, сомнение, вера, поднимаемых в трудах Ф. Гюлен.

Summary

The article arises the problem of fear as an existential modus of man's life. The author opens up this category in the Fetxyllax Gulena "Somnemia parogenia becom".

УДК:341.781.2

DEVELOPMENT OF OIL AND GAS FACILITIES IN THE ATYRAU REGION DURING A PERIOD FROM 2003 TO 2007

M.O.Baigebayev, Sh. Nasirov

The South Kazakhstan state university named after M.Auezov, Shymkent City

Currently, the Region economy is in transit to stable long-term growth. In oil and gas industry, the volumes of oil and gas production are growing as well as the principal oil products. Exploration and development of hydrocarbon deposits are intensively expanded. During the past four years oil production in comparison with the level of 2000 increased by 1,2 times and reached 16,3 million tons, it is planned to be increased up to 28,6 million tons by 2007. The volume of oil products has been also increased. In many respects high tempo of the economic development of the Region was due to the operation of the oil and gas facilities. In 2003 the industrial production comprised 612,4 billion tenge or 100,3% in 2002. During the period from 2001 to 2003, 21 new enterprises were commissioned in the industry, over 70 new products were launched and about 4,500 new work places were created. 11 new production lines were commissioned in the Region. High-tech processes were put into operation: ChevronTexaco polyethylene pipe plant, Caspian Salfa Company LLP scale sulphur plant, Tengiz-Chevroil LLP granular sulphur plant. Due to the growth of production volumes the Atyrau Region is one of the major donors of the Republic budget. In 2003, the state budget received 151,4 billion tenge from oil and gas enterprises or three times more than in 2000. Upon commencement of the commercial development of oil fields in the Kazakhstan's sector of the Caspian Sea its significance will grow significantly. The nominal average monthly wage of one employee in the year comprised 48,300 tenge, which is by 15,6% higher than in the previous year. To date three major projects are deemed to be key projects upon which the wealth of the Region might depend. First, it is the implementation of the North Caspian offshore project pertaining to the development of the well-known oil field Kashagan, which will be commenced in the nearest several years. Secondly, two inter-related projects: the construction of the Second Generation Plant Project and Sour Gas Injection Project. Thirdly, it is the project of reconstruction of the Atyrau oil refinery, which is undoubtedly significant both for the country and for the Region, as it allows solving the strategic issue of provision of the domestic market with high quality fuel without being dependent upon its outside supply. Upon completion of the construction of the Second Generation and Sour Gas Injection facilities, the environmental issue so critical for the region will be solved. Associated gas (methane, ethane and hydrogen sulphide), separated from oil, will be injected back into the producing bed. It will allow both to retain high well performance and to save TengizChevroil from utilisation of sulphur which is in excess in associated oil and gas. Tengiz-Chevroil is planning to solve the problem of utilisation of sulphur during a period from 2004 through 2007. EmbaMunaiGas OJSC is experimenting in the application of new methods aimed at the increase of oil production. The programme of reconstruction of the Atyrau Refinery incorporates the advanced technologies of catalytic reforming of gasoline, hydrotreatment, catalytic dewaxing of diesel fuel. The result will be motor fuels complying with the international standards and requirements. The modernisation of the refinery will allow improving the environment of the Atyrau City and to reduce discharges and emissions of wastes and hazardous substances as well as to replace leaded car gasoline with unleaded gasoline thus reducing environmental pollution. Pipe transport is being intensively developed in the Region. In 2003, the pipeline Kenkiyak-Atyrau was commissioned, the construction of the pipeline Bolshoi Chagan-Atyrau was completed, and the oil pipeline Atyrau-Samara will be reconstructed. It is planned to expand the CPC capacity. AtyrauNefteMash LLP is conducting work connected with reconstruction and full loading of the facilities, launching of a new product line in accordance with demands of the oil and gas sector. The implementation of the Austrian technology for producing metal products is being completed. The shop for repairing bottom-hole pumps under new Wetherford technology was commissioned. Conventional pumping units SKD 8-5500-168 are manufactured under

the orders of oil-producing entities, the manufacture of API pumping units in the quantity of 100 units is being designed, as well as manufacture of screw pumps for oil production systems. In addition, for the implementation of high-tech facilities in the Region, the following projects are being worked on:

- synthetic rubber plant;
- oil-black plant;
- varnish and lacquer plant;
- plant on producing of hydrophilic polymers for oil industry;
- plant on producing of building materials based on sulphur composites.

The implementation of the State Programme for Development of the Kazakhstani Sector of the Caspian Sea will have a great qualitative impact upon the development of the regional oil and gas facilities. Foreign investments to be attracted within the framework of the Programme are expected to be 5 billion US dollars at the first stage until 2005; 10 billion US dollars at the second stage until 2010 and 11 billion US dollars at the third stage until 2015. The commencement of test commercial development of the Kashagan Field is planned for 2007-2008. It is expected that oil production from the other blocks of the first stage will commence in 2009-2010. The prioritised directions of industrial and innovative development of the Region includes complex and expedient development of the petrochemical industry together with the creation of the processes of hydrocarbon high treatment and refining and production of petrochemical products with added value in accordance with the world achievements; it will allow significantly alter the raw material component in the high tech innovative products export structure. For development of the petrochemical industry it is planned to build petrochemical facilities ensuring the development of the region as the centre of complex hydrocarbon refining near Kashagan and Tengiz fields: The construction in the industrial zone of the Kashagan Field of the petrochemical facilities incorporating the existing advanced and efficient technologies:

- of high fractionation (distillation) of liquid components in natural gas (ethane, propane, butane, hexane);
- of the plants producing primary petrochemical products (ethylene, propylene, acetylene, benzyl, xylene, rubber, etc.) on their basis plastics and elastoplastics (polyethylene, polyvinylchloride, synthetic rubbers and fibres (polyamide and polypropylene));
- plants extracting gasoline from associated petroleum gas.

The facilities will produce liquefied gas up to 800,000 tons per year, 30 billion m³ of net gas, and 100,000 tons of light hydrocarbon wide spread. The construction of the KRIP Plant on the Agip KCO gas pipeline with a capacity of 3,0 to 3,6 billion m³ of gas for the production of 500,000 tons of ethane and polypropylene on the newly established plant and subsequent refining on Zavod Propylene LLP in Atyrau and producing granular propylene of moulding and fibre brands, catalysers and consumers' goods. The construction on the basis of Zavod Polypropylene LLP of the plant producing of propylene by dehydration of propane with a capacity of 150,000 tons per year which volume will satisfy the demand in propylene for the production of polypropylene, acrylonitrile and ethylenepropylene rubber. The cost of the plant is 170 million US dollars. The construction of new facilities producing 200,000 tons of polyethylene per year. The above will provide the polyethylene pipe plant commissioned in Atyrau in 2003 with high strength polyethylene. Such objective will be achieved both with own resources, production facilities and scientific potential and to a greater extent at the account of high tech transfer. Investments in the domestic base of raw materials of the petrochemical industry during a period from 2004 to 2007 will comprise over 3.88 billion US dollars. Taking into account the perspectives for expansion of the operations in North Caspian region, there will be conducted works relating to the reconstruction of the Atyrau river port, bed-deepening in the Ural estuary, construction of the cargo and passenger terminal in the Atyrau international airport, and construction of a number of social facilities. Successful offshore operations will without doubts result in servicing development. There will be attracted companies specialising in oil well drilling, equipment repair and transportation, construction, catering services, etc. Simultaneously there will be developed the transport and service infrastructure. The implementation of the project of the reconstruction of the river port will allow carrying out portal services for oil-producing entities, developing a respective infrastructure; it is envisaged to build a marine trade, technical and servicing fleet relevant to the scope of offshore oil operations and portal services. By 2025, 296 vessels will be required for the support of oil operations. In addition, the technical fleet should be equipped to conduct exploration. There is a necessity in aircrafts to transport people to and from oil operations, required equipment, materials, and supplies in case of

any emergency within the area of the Caspian Sea and for other purposes. Certain work is being conducted with regard to expedient implementation of the investment policy aimed at facilitating industrial innovative development, diversification of the production potential at the expense of direct foreign and domestic investments, own funds of the entities, foreign loans made under the state guarantee. During the first quarter of the current year, the investments into the fixed capital comprised 75,5 billion tenge or 25,2%. 55,5 billion tenge were invested into the oil and gas sector of the regional economy, in which strategic investment projects are implemented. Within the future fifteen years the investors are projecting to invest 80 billion US dollars into development of the production of Kazakhstan oil. These funds will be utilised for the establishment of the production, infrastructure and social facilities providing the operation of the commissioned entities. The above investments will cause a demand for a wide range of goods and services, a part of which will be of temporal nature and the other part will be allocated for the establishment of the processes which even after depletion of oil reserves will be requested in the internal and external markets.

Literature

- 1 <http://www.atyrau-city.kz>
- 2 <http://www.oil gas.kz/ru/2006>

Қорытынды

Бұл мақалада Атырау өңіріндегі мұнай өндіріп және өңдеп жатқан көптеген ірі компаниялар жайында жазылған. Мұнай өңдеу және өндіру саласында Қазақстан территориясы бойынша Атырау өңірінде 43,6;% мұнай және 51,4 % газ құрайды.

Резюме

В статье отражено содержание Северо-Каспийской региональной выставки достижений в обработке нефти и газа в Атырауской области.

ӘОЖ 67.3

ҚАЗАҚ ӘДЕТ ҒҰРЫП ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ «ЖЕТІ ЖАРҒЫ»

С.Б.Бейсебаева, Б.Ү.Құлжанов, Б. Қ.Абдрасилова
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент қ.

Қазақ халқының өз алдына тәуелсіз мемлекет болып құрылуына сәйкес өткен тарихымызды, ата-бабамызбен бірге жасасып келе жатқан әдет-ғұрып құқықтарын, оның қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін жан-жақты зерттеуге кең жол ашылып, мүмкіндіктері туды. Көшпелі қазақ қоғамында қалыптасқан қазақ құқығы - заң ретінде қолданылып келді.

Халық мұрасын қайта жандандырып қоғам кәдесіне, келешек ұрпақ мұратына жарату бүгінгі таңдағы зор міндет болып табылады. Өйткені, ата-бабаларымыздың сан ғасырлық тәжірибесіне сүйенбейінше, ұлттық мемлекетімізде талапқа сай қызмет ететін заңдарды шығара қою қиын. Сондықтан оны жете зерттеп, қазіргі заңдарымызға сыналап енгізіп отыруға мән беру керек.

Н.И.Гродеков Өз Тәуке хан тұсындағы қабылданған заң ережелеріне сәйкес «Жеті жарғы» атауын алғаш қолданған болатын. Ол «Жеті жарғыны» Қасым хан мен Есім хандардың заманындағы қазақтың ескілікті заңдарының негізінде жасалған деп атап кетті: «хан Тауке собрал на урочище Культобе (Сырдаринской области) семь биев, в числе которых был знаменитый бий Толе Алимбеков, и эти бии соединили старинные обычаи ханов Касыма и Ишима (Қасымханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы) в новые обычаи, называемые – «Жеты жарғыш» [1,с.24].

«Жеті жарғы» туралы түсінікті Л.А.Словохотов «Народный суд обычного права киргиз Малой Орды» еңбегінде толықтырды. Осы еңбекте Жеті жарғыны «уложение» деп атайды.

Л.А.Словохотов «семь биев... составил уложение, целиком основанное на древнем народном обычае –адате и тогда получившее название –«Джеты Джарга» [2,с.41].

«Жеті жарғыда» әкімшілік, қылмыстық, азаматтық құқықтық мәселелерімен қатар отбасы-неке, салық, дін, тәрбие т.б. сияқты қоғамның жан-жақты мәселелері көрініс тапқан. Осыған қарағанда «Жеті жарғы» Тәуке ханның тұсында қазақ қоғамының барлық жақтарын түгел қамтыған әмбебап кодификацияланған заң жүйесі болған деп қорытындылауға болады. «Жеті жарғы» қағида ережелері барлық қазақ жүздерінің территориясында түгелдей қолданылған.

Қазақ ғалымдарының ішінде «Жеті жарғы» туралы алғаш рет атап өткен академик Ә.Х. Марғұлан «Жеті жарғыны»-жеті жарғыш, жеті, яғни жеті әділ, қара қылды қақ жарған билердің билігі деп көрсетті. Ә.Х.Марғұлан «Қазақ совет энциклопедиясындағы» «Жеті жарғыға» арналған мақаласында оның мазмұнының жеті түрлі ережеден құралатындығы жайлы жазды. «Жеті жарғыға» кірген ережелер жетеу. Олар: 1) Мүлік заңы; 2) Қылмыс заңы; 3) Әскери заң; 4) Елшілік жоралары; 5) Жұртшылық заңы; 6) Жесір дауы; 7) Құн дауы» [3,542б].

«Жеті жарғыны» жасаудағы мақсаттың бірі хандық өкімет пен феодалдар қазақтың әдет-ғұрыптық құқығы жүйесінен халық бұқарасының мүдделерін қорғайтын нормаларды алып тастау, хан және атақты билердің беделдерін қорғайтын ашық феодалдық сипаттағы нормаларды бекіту.

XX ғасырдың басында қазақ тарихын зерттеуші А.П.Чулошников «Жеті жарғыны» Шыңғыс хан заманындағы «Жаза» (Великая Яса) тәртібімен салыстырады. Оның пікірінше «Жеті жарғы» қазақ халқының өміріндегі ерекше жағдай екендігін атайды. Бұл жинақ азаматтық және қылмыстық құқық туралы түсініктердің жиынтығы; «В самом деле, подобно «Великой Ясе» Чингис хана и казак-киргизское обычное право, систематизированное Тявкою, заботилось тоже не столько о предупреждениях преступлений, сколько об их ближайшем наказании» [4,с.204].

Әдет-ғұрыптардың бұл жинағын жазуға бастамашы болған байлар-батырлар тобы болды. Олар ерекше экономикалық және саяси мақсаттарын заңдастыруды ойлайды. Бай-батырлар тобы хандық билікті шектеуді заңдастырды, сонымен қатар олар жүзаралық және руаралық қатынастарға құқықтық реттеушілік роль беруге тырысты. «Жеті жарғы» нормалары рубасы - билердің еңбекшілердің үстінен жүргізетін бүкіл сот билігін бекітті деп бағаланады. «Жеті жарғыға» қатысты мұндай пікірді белгілі ғалым жазушы М.Мағауин де қолдайды. «Әз Тәуке ежелгі дәстүрді бұзды. Билікті биге берді.

Нәтижесінде, ру көлемінен өзып, ұлыс көлеміне жеткен, үлкен саяси құқыққа айналған билер уақыт оза келе өз ортасынан шыққан рудың, ұлыстың мүддесін көбірек күйттейтін болады, хан жарлығын жүре тыңдайтын болды».

Әдет-ғұрып құқығының ережелері, соның ішінде «Жеті жарғының» қағидалары да билер сотының практикасымен байытылып отырды. Қазақта нешеме ауыр дауларды оңай шешкен билер болды. Әсіресе мұндай шешімдерді Майқы би, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би т.б. билердің практикасынан көбірек кездестіруге болады.

Зерттеушілердің көпшілігі «Жеті жарғы» құрамындағы қазақтың үш биін ерекше атайды. Н.И.Гродековтың жазбасы бойынша «В числе их было три знатных бия, по каждому из каждой орды: из Великой –Туле, из Средней –Қаз дауысты Қазыбек, т.е. Казыбек с голосом гуся, (звучным), из Малой - Айтеке» [5,25б].

Қазақтың басқа билері оларға еліктеді, олардың практикасын басшылыққа алып, ұқсас істерді шешіп отырды. Тіпті атақты билердің биліктері (үкімдері) ұқсас істерді қарағанда міндетті басшылыққа алынатын кездер де болған. Билер соты практикасының мұндай сот прецеденті әдет-ғұрып құқығының бастауларының біріне айналды.

«Жеті жарғы» ережелерін қазақ қоғамының көпшілік бөлігі жатқа біледі.

Қазақ ортасындағы әр дауды билер осы құндылықтар деңгейінен келіп қарастыруы шарт. Әр адамның мінезі әр түрлі болатыны сияқты «Жеті жарғының» да әр билікке дайындалған жеке ережесі жоқ.

Қазақ билері құқықтық шығармашылықпен де терең айналысты. Олардың құқықтық шығармашылығының айқын көріністерінің бірі билер съездерінің ережелері болып табылады. «Жеті жарғының» өзі де билер съездерінің және билердің құқықтық шығармашылығының

жемісі. Билер съездері әдеп-ғұрып құқығының негізгі қағидаларын заман талабына қарай өзгертіліп, байытып отырды.

Әдет-ғұрып қай кезден басталады дегенге келсек, ол өте ертеде, қазіргі кезде Азияның әр түкпірінде жатқан түркі халықтары бір заңға бағынып өмір сүрген заманда болған. Жазылмаған заң талаптарының кейбір тұстары уақытқа және өмір сүрген ортаға байланысты өзгеріп отырған. Қасым ханның XVI ғасырдың алғашқы ширегінде ежелгі құқық нормаларының маңызды екенін ескеріп, сот шешімдерін бекіткені де содан. Бұл құжат тарихқа «Қасым ханның жарғысы» немесе «Қасым ханның шынайы ережелері» деген атпен кірді. Қазақтар оны «Қасым ханның қасқа жолы» деп атайды. Бұл жинақтар XIX ғасырдан сот шешімдерінде де кездеседі.

Қасым хандығының құқықтық жарғыны XVI ғасырдың аяғы мен XVII ғасырдың басында өмір сүрген Есім хан да жасаған. Ол тарихта «Есім ханның ескі жолы» деген атпен мәлім. Яғни, Есім хан жазған заңдар жинағы деген. Бұдан байқайтынымыз, XVI ғасырдың аяғы мен XVII ғасырдың басында көшпелі қазақ қоғамының құқықтық жүйесінің Қасым хан мен Есім хан жүйеге түсірген. - Ауыздан ауызға жеткен деректерге сүйенсек, кейіннен бірқатар құқықтық дәстүрлерді танымал хан Тәуке жүйелеген. Аңыздарға қарағанда, Тәуке «шын мәніндегі гений болған», оның есімін Солон мен Ликургпен қатар атауға да болады.

М.Красовский «Жеті жарғы» туралы пікір білдірген. Ол «Жеті жарғы» заңдарының мемлекетті күшейту ниетімен жасалғанын және бұл заңдардың түп негізінде әдет-ғұрып ережелері жатқанын жазады: «Плодом стремления Тявки слить три казачьи орды были изданные им законы, сделавшие имя этого хана столь популярным в степи. Надобно, однако думать, что эти законы имели силу, да и то условно-обязательную, для казачьих племен только при жизни всеми уважаемого аксакала. Предпринятый Тявкою труд-согласить между собою обычаи розно управлявшихся народностей было не по силам для одного человека, и хотя в ходячих между нынешними киргизами понятиях о праве, в сохранившихся у них древних законах... мы должны видеть, главным образом, следы установившегося Тявкою устройства. Но так как до сих пор есть много и противоречащих одно другому постановлений, то есть мы должны также предполагать, что и прежде рядом с тявкинскими законами действовали и законоположения других ханов или постановления, освященные обычаями разных вошедших в союз племен» [6, с.53].

Аңыздарда Тәукенің Күлтөбенің басында жеті бидің басын қосқаны айтылады. Оның ішінде әйгілі би Төле Әлібекұлы да болған. Билер Қасымхан мен Есім ханнан қалған (яғни, «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолы») ескі дәстүрлерді жинақтап, «Жеті Жарғыны» түзген. «Жеті жарғы» қағазға түсірілмеген, жарғы қысқа-қысқа қанатты сөздерден және мақалдардан тұрған. Олардың кейбірі біздің бүгінгі заманымызға да жеткен. Тәуке ханның «Жеті жарғысы» Кіші Орда қырғыздарының құқықтың қатынастарын реттеп отыратын дәстүрлер негізіне енген. «Тәртіп болған, заң мен әділдік орнаған заманда біздің халықта жайма шуақ өмір сүрген»,—дейді Кіші Орданың қырғыздары. Тәуке хан халықтың бытыраңқы құқықтық танымын жүйеге түсіріп, көшпенді қоғамның шынайы заңдық талаптарын жүйеге түсірген: соттау, яғни даулы мәселелерді шешіп, үкім шығару. Кінәлілерді айыпталушы мен жәбірленуші ауылының басшылары жазалаған, алайда, қажет болған жағдайда көрші ауылдың үлкендерінен де көмек сұрап отырған. Айыптыны сұрауға алып, куәгерлерді сөйлеткені болмаса, сот ешбір сұрастырусыз және зерттеусіз, тез арада өтетін. Істің оң шешімін табуы судьялардың сенімі мен арына ғана байланысты болған, ал заңдық жағынан «Жеті жарғыға» сай шешім шығарған.

Өртүрлі рулар қызығушылық танытатын айрықша маңызды жанжалдар да (Құдайға тіл тигізу, сұлтанды өлтіру) билік айтуға ханның өзі немесе билер араласқан, халықтық мерекелерде, халықтың қатысуымен шешкен. Бірақ, ондай үлкен жиындарда көбінесе бейбітшілік пен соғыс мәселесі шешіліп, халықтың басына түскен қиыншылықтар мен қажеттіліктер қаралып, билер соты күнделікті өмірдің түйткілді мәселелерін шешіп отырған. Тәуке ханның заңы бойынша, ағайынның қылмысы үшін ру болып жауап берген және бәрі бірдей кепілдікке алынған. «Қанға—қан, жанға—жан» — «Жеті жарғының» негізгі ережесі осы болған. Бірақ, кез келген қылмыстан құн төлеу арқылы құтылуға болатын (адам өлтіргені үшін немесе біреуді мерткітіргені үшін төленетін төлем).

Тәукенің жарғысы өзінің негізін сақтағанымен, Шыңғыс ханның атышулы Ясасы сияқты жаза түрлері де болған. Тұтастай кепілге алу ағайын арасындағы құнның мөлшерін анықтауға мүмкіндік берген. Бірақ, құн мөлшеріне қатысты ортақ ереже болғанын да білеміз (ер адам үшін—1000 қой, әйел адам үшін — 500 қой). Құн мәселесін шешкенде билер қайсыбір рудың мүмкіндігі мен әлеуметтік жағдайына да мән берген. Құн мөлшерінің жоғары болуы адамдарды қылмыс жасаудан және адам өлтіруден сақтандырып отырған. Әдеттік-құқықтық тәжірибеде екі есе жазалау да болған. Бірақ, ол тек бір ғана жағдайда болған хан өлген жағдайда, ханды өлтіргендердің ауылын тонап кететін болса ғана ағайындары құн төлеген. Тәуке ханның жарғылары XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басындағы көшпенді қазақ қоғамының барлық жағын қамтыған. Осы мерзімде көшпелі мал шаруашылығына басымдық берген жаңа мемлекеттік негіз қалана бастаған. Осы мерзімде құлдық та кең тараған. Оқтын-оқтын қайталанатын әскери қақтығыстардың нәтижесінде, қолға түскен тұтқындар да құлға айналған. Құлдарға иелері шексіз билік жүргізген: өліп қалған аңшы иті мен бүркіт үшін оның қожайыны құл немесе күң сұраған. Кейінгі зерттеулерде де құлдардың құқықтары мүлдем қорғалмағаны туралы айтылады: «Құл— бұйым ғана, оның өмірі мен өліміне қатысты мәселені қожайын ғана шешеді». Моңғол-ойрат жарғысында (1640 ж.) құлдарға деген көзқарас мүлдем басқаша болған: құлдың құны 45 бас мал болса, күндікі 27 болған.

Тәуке ханның жарғысы қабылданған сәтте қазақ даласына ислам кең тарамасада, Левшиннің жазбаларында дінге қарсылыққа шыққаны үшін түрлі жаза түрлері болғаны туралы айтылады. Бірақ, бұл жазаларды тәжірибе жүзінде қолданғаны туралы дерек жоқ. Соған қарағанда, ондай жағдайлар болмаған болуы керек. Өйткені, мұсылмандық мұнда тек XIX ғасырдың аяғында ғана келді ғой.

Орыс зерттеушілері жария еткен мәліметтерге сүйенетін болсақ, Тәуке ханның жарғысы үлгі-өнегеге шақыратын нақыл сөздерге бай болған және олар ресми түрде жарияланғаннан кейін 100 жылдан соң ғана жинақталған. Сондықтан, уақыт талабына сай жаңа нормалар қосылған болуы да мүмкін, Жеті жарғыны зерттеушілердің бірі Спасский Тәуке ханның редакторлық-заңдық қызметін «Қырғыз жарғысы» деп те атаған. Левшин мен Спасскийдің қажырлы еңбегінің арқасында, танымал Тәуке ханның Кіші Орда мен Орта Орданың кейбір бөліктеріндегі қырғыздардың әдеттік-құқықтық нормативтері ретінде қалыптасқан бірқатар нақылдары қайта қалпына келтірілген.

Тәуке ханның жарғысы көшпенді қоғам өмірінің бар саласын реттеп қана қоймай, келер ғасырлардағы әдеттік-құқықтық жүйенің қалыптасуына негіз де болған. Бір айта кетерлігі, Тәуке ханның жарғысында қылмыстық жауапкершілік шаралары қарастырылмаған, тіпті, өлім болған күннің өзінде де, барлығы азаматтардың қанағаттануымен аяқталып отырған.

XVIII ғасырдың аяғында орыс зерттеушілері Тәуке ханның заң жинағын негіз етіп ала отырып, құқықтық қатынастарды реттеуші қарапайым құқық нормаларын жария еткен. Барлық құндылықтың өлшемі мал болған, малмен құнды да қайтарған, қалың малды да өтеген, түрлі айыптарды да малмен төлеген.

XVII ғасырда көшпенді Моңғол қоғамында да өнегелік құқықтық нормаларлы жүйелеуге әрекет жасалған. 1640 жылы Жоңғар хандығына кіретін Тарбағатай тауының етегіндегі Ұлан бур шатқалында бас қосқан халықтар мен жоңғарлардың ірі княздары «Ұлы заңдар жинағы». (Их Цааз) қабылдаған. Моңғол княздарының құрылтайы көршілеріне қарсы маньчжур агрессиясы басталған уақытта болған. Және құрылтайдың мақсаты —княздар арасындағы ішкі қарым-қатынасты реттеп, өзара айтыс-тартысқа соңғы нүкте қою болатын.

Жоңғар тарихының білгірі Златкиннің сөзімен айтсақ, жоңғар құрылтайының басты мақсаты —Халка меи Жоңғариямы біріктіру, ортақ мүддеге біріккен өзіндік хандық және княздық федерация құру, сол замандағы княздар билігі мен княздық құрылысты нығайту, ортақ жауларға қарсы күресте халқ және жоңғар княздарының басын біріктіру және жау іштен шыққан жағдайда өзара көмек көрсетуді қамтамасыз ету.

Сондықтан да, Жарғының бірінші бабы былай болып келетін: «Егер кімде-кім біздің мемлекетке қарсы шабуылға шықса, адам өлтіруге барса, көптеген адамдар мен ауылдарды тонаса, моңғолдар мен ойраттар күш біріктіре отырып, шабуыл жасаушының жолын бөгеуі керек. Және шабуылдаушының бар байлығын алып, оның бір бөлігін тоналған жұртқа беріп, екінші бөлігін ойрат және моңғол княздарына теңдей етіп бөліп беру».

Қабылданған Жарғы будда дінбасыларының құқықтық ережелерін моңғол көшпенді қоғамының маңызды құрамдас бөлігі ретінде заңмен рәсімдеген. Будда тақуалары пайдалануға жер алып, мал өсіруші шаруаларды жалдай алатын болған. Ал, ең жоғарғы дінбасы барлық міндеттемелерден босатылған.

Осылайша, XVI—XVII ғасырларда жүйеленген өнегелік құқық нормалары жаңа ғана туып келе жатқан буддизмнің құқықтары мен артықшылықтарын нығайтып, жекелеген сұлтандар мен княздардың билігін әлсіретуге ықпал етуі керек болатын.

Қазақ даласында да, Орталық Азиядағы басқа көшпенді халықтарда да әдет-ғұрып құқығы нормасын бекіту өте қауіпті жағдайда болды

Әдебиет

- 1 Гродеков Н.И. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт.Т.1.-Ташкент, 1889.
- 2 Словохотов Л.А. Народный суд обычного права киргизов Малой орды //Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып.ХУ. - 1905.
- 3 Марғұлан Ә.Х. Қасым ханның қасқа жолы // ҚСЭ. - Алматы, 1975.- Т.6.-542б.
- 4 Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа. Ч.1. - Оренбург, 1924.
- 5 Гродеков Н.И. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. Т.1.-Ташкент, 1889. -25б.
- 6 Красовский М. Область сибирских киргизов // Материалы для географии и статистики России. – СПб., 1868.-Ч.1.-С. 53.

Резюме

В этой статье изложены основы казахского права. Казахское право - культурное богатство казахского народа и всего кочевого народа. Раскрыты основы становления казахского права как культурного и законодательного наследия кочевого народа.

Summary

In this article were recounted the bases of Kazakh law. The Kazakh law – cultural wealth of Kazakh and all of the nomadic people. And was opened the bases of formations of Kazakh law as cultural and legislative heritage of the nomadic people.

ӘОЖ 67.3

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БИЛЕР ИНСТИТУТЫ

С.Б. Бейсебаева, Б.Ү. Құлжанов, Б.Қ. Абдрасилова
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент қ.

Қазақстан Республикасы құқықтық мемлекет болып қалыптасып, қазіргі өркениетке аяқ басқан кезімізде қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан қоғамдық қатынастарды реттейтін әдет-ғұрыптарының, санаға сіңген тәртіп пен этикалық, рухани мәдениетінің оңды жақтарын қайта жаңғыртып, оны халық қажеттілігіне пайдаланудың маңызы зор. Көшпелі қазақ қоғамындағы билік, оның ішінде мемлекеттік билік өзінің тазалығымен және пәктілігімен белгілі.

Халық-биліктің қайнар көзі, тірегі және негізі болған. Билік игілігі халыққа бағытталып, соған қызмет еткен. Сондықтан, осыған байланысты мемлекеттік биліктің ішінде сот билігінің өз ерекшелігі болған. Көшпелілер қоғамында сот билігі, кей кездері хан билігінен де жоғары болған. Міне, қазақ халқының әлеуметтік құрылымын сөз қылғанда, ерекше көңіл бөлетін мәселе-би тұлғасы. Би-басқа лауазымдар мен атақтарға қарағанда біздің халқымыз үшін өте байырғы, төл ресми атақ, би ең алдымен халық билігінің өкілі еді. Мұны халыққа сырттан алып келіп ешкім ұсынбаған, бұл ұғым ғасырлар бойы қалыптасып, өз дәрежесін жоғары сақтап,

ұстаған атақ. «Господствующей социальной группой, выраставшей, в противоположность султанам, непосредственно из недр кочевой общины, были родовые старшины-бии. Они пользовались особыми правовыми и экономическими преимуществами» -деп профессор Е.Бекмаханов би тұлғасы туралы осылай тұжырымдайды. Демек, би - халықтың өз ішінен, өз әлеуметтік өмірінен шыққан лауазым.

Қазақта би атағын ресми түрде бермеген, формальды түрде сайлау немесе тағайындау болмаған. Би атағын алу үшін адам халық алдында жылдар бойы өзінің шешендік, әділдік, тапқырлық, парасаттылық, білімдарлық сияқты қасиеттерімен таныла білуі керек болған. Халық арасында ондай адам туралы жақсы лебіздер тарап, әркімдер дау-дамай туған істерінің билігін сұрап, көңілінен шықса, мақтау сөздер таратып отырған. Оның атағы жер –жерлерге тарап жұрт әділдік сұрап келіп отырған. Бұл үшін ол ешқандай ақы сұрамай әділ бағасын беріп отырған. Сөйтіп, ондай адал би болуға халықтың өзі таңдайтын болған.

Би болу, Әйтеке би айтқандай, «дұрыс сөзге тоқтай білген, басқаны сөзіне тоқтата білген» өнерлі адамның қолынан келген.

Бидің халықтық қасиеті осында жатыр. Би негізінен қарадан шыққан. Ол туралы Е.Бекмаханов былай дейді: «Биями могли быть только представители «черной кости», чингизиды не могли быть избраны биями, хотя они участвовали в разборе судебных дел».

Биді ешкім би атағынан аластай алмаған. Тек би өз беделін өзі түсіріп алса ғана, ол би атағынан айрылып қалатын болған.

Билердің басқаруы өмірдің, күнделікті тіршіліктің қажеттігінен туындаған, қазақтың ұлттық табиғатына сай келген құбылыс.

«Бас жарылса – бөрік ішінде, қол сынса - жең ішінде» деп сабырмен, көптің қатысуымен, игі жақсылардың төрелік етуімен, билердің билік құруымен шешіп отырған. Халық өзінің ұрпағы үшін күресе отырып, ешкімді итжеккенге айдалмаған, елде абақты, түрме тұрғызудың қажеттілігі болмаған. Бітім, құн беру, келісімге келу, ағайыншылық жолдарымен талай күрделі мәселенің күрмеуі шешіліп отырған.

Сондықтан да, қара қылды қақ жарар әділдіктен айнымаған билер институтының ежелгі ұстанымы - «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ»-деген нақыл сөз дүниеге келген.

Қазақта «Он үште отау иесі, он алтыда - ордаға кіреді» деген сөз бар. Өйткені 16 жас - кәмелет жасы. «Ордаға кіреді» деген сөз - осы жаста хан сайлауға, би сайлауға, әлеуметтік маңызы бар мәселелерді шешуге қатысады деген ұғымды білдіреді.

Ал халық сынынан өтіп, ақыл-парасатымен танылған бозбалалар он алты жасында би болып сайланған, ел басқару ісіне араласқан. Жалпыға белгілі болып отырғанындай билер беделі мен орнына қарай: төбе би, төтенше би, жеке би, бәтуа би, аға би, бала би т.с.с болып жіктеліп келген. Осы аталғандардың қайсысын алсақ та, олардың билік айтатын пәтуаға шақыратын өз саласы барлығын байқау қиын емес. Мәселен, төтенше би шұғыл мазмұндағы мәселелерді шешкен. Бұл — тұрақты би емес, мұндай мәртебенің қай-қайсысы да билердің кеңесуімен ғана берілген.

Би аталуы үлкен дайындыға бар, өмірлік-пәлсапалық тәжірибесі мол, құқықтық мәселелерді жете меңгерген беделді, ойлы да шешен адамдардан іріктелген. Әдетте мұндай билер ағаттық жібермеген. Сондықтан айтты - болды, кесті-үзілді. Яки жұртшылық та, дауласушы жақтар да оның дегеніне мойынсұнып отырған. Несін айтасыз, бұл бір қаймағы бұзылмаған елдік дамудың өзі қалыптастырған табиғи нышандары еді ғой.

Қазақ халқының тұңғыш аудармашысы, публицист және ағартушы-демократ Дінмұхаммед Ғазыұлы Сұлтанғазин (1867-1917, кей мәліметтерде 1918 жылдар деп көрсетілген) өз зерттеулерінде қазақ қоғамындағы билер сотының тиімді және ізгілік сипаттағы нышандарына ерекше назар аударып, өз пікірін білдірген. Ол қазақтың билер сотының демократиялық және ұлттық ерекшеліктеріне сай келетіні хақында ерекше толғаныспен жазады. Билер сотының жағымды, бюрократиялық сипаттардан мүлдем жоқ екендігін. мақтаншыпен көрсетеді. Сұлтанғазин билердің ертеректе сайланбағанын, олардың халық дәстүрлерін жақсы білгендіктен би болып танылғандығын айтады. Мұндай билердің шешімдерін ешкім өзгертпеген тіпті хандардың өзі олардың ісіне араласпаған, шешімдерін бұза алмаған.

Билер ел мен елді, ауыл мен ауылды жақындастыра, бітістіре отырып, олардың арасында әділет орнатушы міндетін де атқарды.

Бұрынғы және қазіргі қазақ қауымына белгілі заңгер, саясатшы Дінмұхаммед Сұлтанғазиннің бұл пікірінен мынаны аңғаруға болады: билер сотының шешімі дауласқан екі жақтың да талаптарына сай келіп отырған, билердің іс бойынша айтқан билігіне даугер де, айыпкер де риза болған. Егер бір жақ шығарылған билікке келіспесе, шешім әділетсіз деп танылған. Алайда мұндай келіспеушілік өте-мөте сирек кездесетін. Мұндай іс болған жағдайда қайта қарап, дұрыс шешімін шығаруға тырысқан.

Қазақтағы билердің дауға кесік айту дәстүрі туралы Әлихан Бөкейхановтың еңбектерінен де кездестіруге болады. Оның «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 21 санында жарық көрген «Бас қосу турасында» деген мақаласында қазақ халқының дәстүрлі салтындағы үлкен жиынға әр рудың сөзін ұстап баратын адамның, ақсақалдың немесе бидің жұртшылық арасынан сайланатын депутат қызметімен орайлас екендігін салыстырып көрсеткенін байқаймыз. «Ендігі уақытта, орысқа қараған заманда қазақтар бас қосып, іс жасау үшін, өз ішіндегі алауыздықты, әрі тарт берекесіздікті күрту керек» деген ой айтады.

Орыс заңына біржолата бас ию немесе ескі шарифат шарттарын орындау - осы секілді екінің біріне жығылған үзілді-кесілді таңдаудың дәл қазіргі күнде қазақ тұрмысына келмейтіндігін автор «Тағы да би ыәм билік» атты мақаласында айта келіп, заманға лайық, екі бағыттың да тиімді рәсімдерін алған жолды жөн көреді.

Билер хақында көп қалам тартқандардың бірі - Шәкәрім Құдайбердиев. Ақын билік туралы қазақтың ескі жолы бар екендігін айта келіп, алаш қауымына арнап мынадай пікір айтады: «Ескі жолдың көбі осы күнгі өмірге қолайлы... Соларды тексеріп, қолайлысын алып, осы күнгі өмірге келісімсізін түзетіп, бір жоба жол қылып жазса, қазаққа сонан қолайлы жол болмас еді. Оны жазу қазақтың кемеңгерлері мен оқымысты жастарының ақылдасуымен табылады. Өзге жұрт қазақ жайын қанша білемін десе де анық, жете білмейді» [1].

Мінеки, халықтың осындай қарапайым тәжірибесінен қазылық институты, төрелік айту әдеті қалыптасқан.

Ендігі әңгіме билер институтындағы ұлы тұлғалар жайлы сөз еткенде қазақ тұтастығына өлшеусіз үлес қосқан халқымыздың үш саясаткері, мемлекет қайраткері, ұлтжанды үш кемеңгері Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би даналар мектебінен өтіп қазақтың «Жеті жарғысын» саралағанын айтпасақ болмайды. Олар халық бабасына, халық данасына айналды.

Осы уақытқа дейін біз «хан» деген сөзге үрке қарап келдік. Оларды «ақ дегені алғыс, қара дегені - қарғыс» өктем әмірші деп білдік. Шындығына келгенде, қазақ сахарасында ел билеушілердің демократия жолын ұстанғанын сол оның куәгері-жыраулар поэзиясынан да байқау қиын емес. Мәселен, әр жыраудың көп толғауларында Абылай хан атына үлкен сындар айтылады, көбіне-көп жырау сөзімен есептесіп отырған, сөзін жерге тастамаған.

Ел басқару ісіндегі демократияның бір көрінісі, шетте хан өз ордасына үш жүзден кеңесшілер жинаған. Бұл-хан кеңесі ашылған. Осы кеңестің шешімін орындауға хан міндетті болған. Өз Тәукенің дәуірі кезінен жеткен «Құлтөбенің басында күнде кеңес» деген сөз содан қалған. Өз Тәуке хан барша мемлекеттік мәселелерді ел жіберген өкілдерімен шешіп отырған. Ханның әділ шешімге осындай жолмен келгендігі белгілі. Ең қиын дау - жер дауы, жесір дауы кезінде би біреу. Бірнеше бидің пікірі бір арнадан шыққан кезде ғана түйінді шешім шығарады. Осының бәрін демократияның қазақ еліндегі үлгісі деп білуіміз керек.

Жалпы, қазақ елі тарихындағы билер институтында аты шыққан ұлы тұлғалар баршылық. Олардың ішінде он үш жасында қазақ пен қалмақ елінің дауын шешіп, төбелессіз ханды бітімге келтірген Қаздауысты Қазыбек би, он үш жасында билік айтып, көзге түскен Мөңке би, Шақшақтың Жәнібегі тәрізді билерді сөзден мүдірткен он бес жасар Жобалай бар. Олар - далалық даналар, даланың Цицерондары деген атаққа лайық біртуар дара тұлғалар.

Сондықтан, билердің сөз өнері өз алдына бір үлкен тәрбие мектебі болып саналған. Одан келіп қазақ мемлекетіндегі билер басқаруының сабақтастығы тура айтылатындығы заңды. Өтпелі кезеңде егемен ел басқарудың соңғы жылдары ұмытыла бастаған билер институтын белгілі бір жағдайларда жаңғыртуы даусыз мәселе сияқты. Мысалы, қазір қазақ мектебінің дамуында осы бағытты ұстануы керек деген мәселе күн тәртібінде тұр.

«Түгел сөздің түбі бір, түп атасы - Майқы би» демекші, кейінгі билер өзінің алдында өмір сүргендердің тәлім-тәжірибесін ескеріп отырғаны. Сөйтіп, ұрпақтардың байланысына сызат түспеген. Билердің сөзі сол күйінде жетіп отырған.

Атақты билердің барлығы осындай халық мектебінен тәлім-тәрбие, үлгі өнеге алған. Мәселен, Қазыбек би Бұқарада оқыған ғұлама ғалым Тобықты Әнет бабаның қасына көшіп барып, айлап-жылдап жатып, қазақтың әдет-ғұрпы мен шариғат заңдарын үйренген, батасын алған. Осы сияқты әрі батыр, әрі шешен Қошқарұлы Жәнібек-Төледен, Датұлы Сырым - Малайсары биден алған.

Билердің ең үлкен тағылымы - олар сөз күдіретін, сөз ғылымын терең меңгергендігінде. Олар - қоғамның дамуында сөзді іс-әрекетінің құралына айналдыра білген жандар.

Билер институты көшпелі қазақ қоғамындағы әділ соттың негізгі элементі болған. Бұл - сот билігін ұйымдастыру мен жүзеге асырудың дәстүрлі формасы. Қазақ халқының көшпелі өмір салты, шаруашылыққа бейімділігі, өмір сүрудің жағдайлары, рухани мәдениеттің жоғары моральдық-этникалық принциптерге негізделуі қазақтардың өзіндік әділсот жүйесін дүниеге әкелді. Ол - билер соты. «Би» терминнің иесі ретіндегі қолында билігі бар тұлға негізінде «билік» терминін жасаушы және сот билігінің бейнесі. Билер институтының өн бойында құқықтық сананың түрлі бағыттары, түсініктер, сезімдер, және идеялар жатты.

Оның бәрі де қоғамның қалыпты өмір сүруіне жұмылдырылды. Бұл барынша жетілген, бірегей құбылыс. Ол қай кезеңде де, қай халықтың бас ауыртар проблемалары болған — тәуелсіздік, соттың әділдігі, соттасуға негіз болған дау-жанжалдар мен халық арасындағы дау-дамайды тезірек шешу сияқты аса нәзік, пайымдауды қажет ететін істердің жүзеге асырылуын қамтамасыз етті.

«Малым - жанымның садағасы, жаным - арымның садағасы» деген сөз осындайдан қалған. Әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталған адамгершілік базасы қарапайым құқықтық нормалар базасынан әлдеқайда күшті болды, бірақ, қазақ құқығы құқық пен адамгершіліктің бұлайша жіктелуін қабылдай алмайды. Қазақтардың адамгершілік туралы түсініктері дамуы жағынан, құқықпен салыстырғанда, қай кезде әлдеқайда алда болған. И. Кантқа сүйенсек, қазақтардың әдет-ғұрып құқық нормаларын «этикалық заңнамалар» деп атауға болады. «Іс-қылықты-парыз, парызды - себеп деп қарастыратын заңнамалар-этикалық заңнамалар, ал бұл шарттарды заң негізіне қабылдамайтын, парыз идеясынан басқа да себептерге жол беретін заңнамалар-заңдық заңнамалар. Этикалық заңнамалар-тек қана сыртқы бола алмайды...» [2].

И.Канттың пікіріне жүгініп, қазақтардың әдет-ғұрып құқықтарының сыртқы сипаттарын жоққа шығару дұрыс болмас еді, онда сыртқы күштердің элементтері де болды. Әдет-ғұрып құқықтың нормалардың айрықша ерекшелігі- құқықтық шараларға парыз бен себепті бір мезгілде біріктіру. Қазақтардың әдет-ғұрып құқықтарының айрықша ерекшелігі де осында. Бұл, сондай-ақ, сот билігін ұйымдастыру мен қызмет еткізудің негізгі принциптерінің бірі. Зерттеуші И.Козлов көшпелі өмірдің көріне бермейтін мына бір сәтін жақсы байқапты: «...Бірақ, қырғыз соттарының (төңкеріске дейінгі кезеңде ресейлік шенеуніктері мен зерттеушілер қазақтарды қырғыздар деп атады) ең жарқын жағы—дауласушы тараптардың ұдайы ұятқа жүгінуі және әрбір істе кездесетін ымыраға келу шарасының болуы» [3].

«Қазақтардың әдет-ғұрып құқықтары халықтың өзіне барынша жақын, барынша халық өмірінің логикасына сүйенген және айтарлықтай деңгейде адамның мәңгілік рухани негізін, сондай-ақ, жетілуі мен дамуына қарамастан, оның ұмтылысын көрсеткен»- академик Салық Зиманов қазақтардың әдет-ғұрып құқықтарының табиғатын анықтай келе осылай тұжырым жасайды [4].

Қазақтардың әдет-ғұрып құқықтарының табиғатын анықтау үшін, пікірімізше, құқықтық тарихи мектебінің теориясына көбірек сүйенген дұрыс. Мәселен, Г.Пухта қарапайым құқықты анықтауда сол халықтың жаратылысына көбірек жүгінеді. «Әдет-ғұрып құқықтары жалпы құқықтың негізінде, халықтық сенім мен сол халықтың өзінің негізінде өмір сүреді және қызмет етеді» [5].

Г.Пухта «барлық халықтарда, барлық кезеңде де рухани жағынан аса бай, құқық саласындағы көптеген мәселелерді өзіндік танымымен жетік түсіне және соған бейім ерекше адамдар болады. Таным нормаларының үнемі түрленіп отыруы және санының да көбеюі жалпы бұқараның түсінігін аса жетілдіре қоймағанымен, заңгерлер барған сайын халықтық танымның өкілдері болып қала береді» деп сендіреді [6].

Көшпелі қазақ қоғамында салт-дәстүр мен құқық құндылықтарының негізгі іздеушілері — қазақ билері. «Қазақ қоғамының ішкі ұйымдасуы мен өмірге бейім болуы механизмінің ерекшелігі — айрықша топтағы адамдар саналатын арнайы жағдай жасалғанында, өйткені,

билер халықтық дәстүрлердің білгірі әрі сақтаушысы болды. Билердің беделділігі сонда, құқықтық нормаларды анықтауда және оны бекітуде соңғы сөз соларда болды» [7].

Әдет-ғұрып құқықтық заңдар жинағы ауызша формада болды, халықтың жанында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жетті. Академик С.Зиманов «құқық нормалары о бастан-ақ жазбаша түрде болмаған болар, ал олардың кейінен жазылуы әбден мүмкін» дегенді айтады [8].

Бұл пікірді академик С.Зиманов та қуаттайды: «Қазақтардың әдет-ғұрып құқықтық нормалары мен салт-дәстүрлері үнемі белгілі бір шеңбердің ішінде бола бермейді. Олар көп жағдайда талдау барысында шартты түрде белгіленуі мүмкін» [9].

Кант айтпақшы: «Әділдік нақылдары бойынша, «ең қатал құқық-ең ұлы әділетсіздік», бірақ, құқық жолында бұл норма құқықтық талаптарға қатысты болса да, оған қарап қалуға болмайды. Өйткені, әділеттілік ар сотына тәуелді, ал әрбір құқықтық мәселе азаматтық құқық негізінде шешілуі тиіс» [10].

Билер соты көшпелі қазақ қоғамындағы сот билігінің қалыптасу өмір сүру түріне айналуы. Әдет-ғұрып құқықтарында билердің - соттардың қалыптасу институтының жоқ екені мәлім.

Би атағына дүйім елдің алдында өзінің әділдігін, даналығын, шешендігін дәлелдегенінің арқасында ғана қол жеткізуге болатын.

«Билердің маңызы Еуропадағы ақындардың, ғалымдардың, қорғаушылардың беделі секілді жеке беделге негізделген. Мәселен, Шекспир мен Гете әлем мойындаған ұлы ақындар болғанымен, олардың даналығы туралы бірде-бір үкіметтік декреттерде көрсетілмеген немесе олардың беделі халықтық формальды сайлауларда анықталмаған» [11].

Ш.Уәлиханов билердің «тура шешім қабылдауға шартты түрде болса да ықпал ететіндей сыртқы жағдайларда тәуелсіз болғанын» айтады.

«Билерді формальды түрде ешкім сайламайды да, ешкім бекітпейді де», деп жазады Ш.Уәлиханов [12].

Билер халықтық таным топырағынан туындаған, ол көбіне ізгілік пен ар туралы терең түсініктен бастау алған. Ал, байлық пен шыққан тегіне аса мән берілмеген. Билер әділеттілік туралы жалпыға ортақ сенімдердің үстемдік құруы мен халықтың ұят-аяты үшін белсенді күрес жүргізген.

«Табиғатынан ақылды болуы, айрықша рухани қасиеттері мен іс тәжірибесі жылы жүзділік, міне, осы қасиеттер билерге осы құрметті атақты бере алады...» [13].

Қазақтың салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарын терең білетін, әдет-ғұрып құқықтық нормаларын меңгерген, көшпелілердің психологиясымен жақсы таныс, сөз өнерінің шебері, айрықша қиын жағдайлардан жол таба алатын қасиетке ие адамдар ғана би немесе судья бола алатын.

Осы мәселеге А.И.Краханов назар аударыпты: «Соттардың әділеттілігіне келгенде қырғыздардың талабы өте жоғары: күллі жұрттың алдында жеңіп шығып марқайып тұру үшін судья ғасырлар бойғы халықтық нақылдар мен дәстүрлері негізді түрде білуі керек; қалың жұрттың алдында кейбір істердің үтір-нүктесіне дейін тоқталып, қалай шешім шығарғанын негіздеп беретіндей жады мықты болуы керек: ал ең маңыздысы - әділетті болуы керек. Далалық жерде кез келген қырғыздың би болу мәртебесіне қол жеткізе алмайтыны да содан» [14].

Осылайша, көшпелі қоғам сот билігін қоғамдық өмірдің маңызды категориясы - әділеттілікпен тығыз байланыстырады. «Таста тамыр жоқ, биде бауыр жоқ» деген нақыл сөз осындайдан қалған. Билер сотын ұйымдастырудың басқа да принципі болған: «...би ешкімнің алдында есеп беруге міндетті емес, ол тек өзінің ұяты мен Құдайдың алдында ғана есеп береді». Бұл принциптің астарында өте үлкен халық даналығы жатыр. Би үшін маңыздысы - атын және арын таза сақтау.

Әдебиет

1 «Қазақ» кітабы, «Білім» баспасы, 1994 жыл, 156-бет.

2 Кант И. Метафизика нравов //Немецкая классическая философия. Т.1. - М.: Эксмо-пресс, 2000. – С.26 - 27.

- 3 Козлов И. //Материалы по обычному праву казахов. Сб.1. - Алматы, 1998.-301с.
- 4 Қазақтың ата заңдары. Т.1. -Алматы: Жеті жарғы, 2001.-27-бет.
- 5 Новгородцев Н.И. Историческая школа юристов.- СПб, 1999.- 92-бет.
- 6 Сонда.
- 7 Зиманов С.З. Проблемы казахского обычного права.- Алма-Ата: Наука, 1989.-С.14.
- 8 Сонда.
- 9 Сонда, 16-бет.
- 10 Кант И. Метафизика нравов //Немецкая классическая философия.Т.1.- М.:Эксмо-пресс,2000.-С.42.
- 11 Валиханов Ч. Соб.соч.: в 5 т.-Алма-Ата, 1985.-Т.4.-77-бет.
- 12 Сонда,77-бет.
- 13 Д'Андре Л. О степном законе //Материалы по обычному праву казахов. Сб. 1. –Алматы.- 164-бет.
- 14 Юридическая газета. -1995. -№ 5.

Резюме

В статье рассматриваются истоки, сущность и природа института биев в казахском традиционном обществе, а также особенности правового статуса биев и их правомочия.

Summary

This article is examined the sources, essences and the nature of institute of Bay in Kazakh traditional society, also the regularities of lab bull status of Bay and their authority.

УДК 004. 434.: 811.161.1.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ПОНИМАНИЮ, ОСМЫСЛЕНИЮ И ПЕРЕРАБОТКЕ НАУЧНОЙ ИНФОРМАЦИИ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Б.К.Бизакова, Р.К.Бабаева, У.У.Калыбекова
ЮКГУ им.М.Ауезова, г.Шымкент

Рост удельного веса научной литературы в современной коммуникации не только оказывает существенное влияние на характер общения в целом, но и усиливает актуальность лингводидактической проблематики обучения русскому языку студентов национальных групп в вузе. Научно-технический прогресс, повышение роли науки и интенсификация информационных процессов актуализирует обучение различным формам оперативной, разносторонней и глубокой переработки русской научной информации. В связи с этим одной из актуальных проблем преподавания русского языка является обучение чтению научной литературы, пониманию, осмыслению и переработке научной информации на русском языке.

Многолетний опыт работы в национальных группах показывает, что, как правило, у будущих специалистов определенным запас общенаучной и терминологической лексики недостаточен. Стоит задача: максимально приблизить учебный материал к потребностям речевой деятельности студентов.

Овладение элементами научного стиля должно подготовить студентов к чтению специальной литературы, участию в семинарах, конференциях. Овладение, усвоение некоторого объема специальной лексики и умения производить элементарные операции с целым текстом на уровне его логико-композиционной и содержательной структуры будет способствовать эффективному обучению языку специальности.

В методической квалификации уровней понимания устной речи (по Л.П.Смирнову) различаются уровни фрагментарного, глобального, детального и критического понимания.

Основу фрагментарного понимания составляют умения и навыки перцептивно-сенсорной базы аудирования, умения различать, узнавать, дифференцировать языковые единицы, сегментировать высказывание, устанавливать значения незнакомых слов на основе словообразовательного анализа и др.

Уровень глобального понимания характеризуется умением выделять ключевые слова и с их помощью определять тему сообщения.

На уровне детального понимания реципиент выявляет формальную структуру текста, отделяет основной фактический материал от второстепенного, новую информацию от уже известной, обобщает детали содержания, усиливает эксплицитно выраженную главную мысль текста.

Уровень критического понимания предполагает умение понять цель речевого сообщения, оценить содержание сообщения и отношение к нему говорящего, проникнуть в подтекст.

Ценность этой классификации заключается в обращенности ее к языковым и речевым характеристикам воспринимаемого сообщения, овладение которыми составляет важный аспект формирования коммуникативной компетенции в чтении и аудировании.

Концепция понимания и последующего воспроизведения изложена в трудах Л.С.Выготского, И.А.Зимней, А.А.Леонтьева. Согласно данной концепции, для воспроизведения сообщения необходимо воспринять, осмыслить, запомнить и только затем воспроизвести извлеченную информацию, передав ее в соответствии с нормами данного языка и стиля.

Само понимание как результат осмысления представляет собой “уяснение”:

- а) связей и отношений объектов и явлений, о которых говорится в сообщении, к объектам и явлениям реальной действительности;
- б) связей и отношений, которые существуют между этими объектами и явлениями;
- в) тех отношений, которые испытывает к ним говорящее лицо;
- г) той побудительно-волевой интонации, которая содержится в сообщении.

Рассмотрим когнитивную, учебно-познавательную операцию, типы и системы операций, используемых в процессе реальной обработки дискурса и обучения чтению. Применим идею Ж.Пиаже о прямом и обратном порядке выполнения когнитивных операций к интеллектуально-познавательным действиям, осуществляемым в процессе когнитивной обработки научной информации (научного дискурса).

К основным операциям, существенным при обработке дискурса, относятся следующие:

1. Операция угадывания (прямая операция - антиципация, т.е. предвосхищение содержания дальнейшей текстовой информации; обратная операция - ретроспекция, под которой понимается умение на основе данного текста догадываться о содержании тех письменных фрагментов, которые ему предшествовали, о предыдущих событиях, о ранних ходах логических рассуждений, о причинах по их наличным следствиям и т.д.).
2. Операция семантизации (прямая операция - извлечение, т.е. выделение в заданном тексте его смысловой структуры; обратная операция - построение, под которым понимается создание нового текста по заданным смысловым единицам (фокальным точкам).
3. Операция структурирования (прямая операция - дивергенция, т.е. разделение целого на составляющие его элементы с установлением связей между ними; обратная операция - конвергенция, под которой понимается составление из заданного набора элементов некоторой структуры).
4. Операция топикализации (прямая операция - компрессия, т.е. сжатие некоторого варианта до инварианта, наиболее точно выражающего смысл данного дискурса; обратная операция - развитие, под которым понимается уточнение, раскрытие, конкретизация заданной идеи, содержания, смысла).
5. Операция классификации (прямая операция - подбор или поиск явлений, соответствующих заранее заданным классам; обратная операция - определение классов, к которым относится заданная совокупность явлений).
6. Операция категоризации (прямая операция - нахождение явлений, соответствующих данной категории; обратная операция - поиск общей категории, объединяющей заданную совокупность явлений).
7. Операция преобразования (прямая операция - трансформация, т.е. преобразование заданного текста в новый; обратная операция - восстановление, воспроизведение первоначального текста по трансформированному).

8. Операция замещения (прямая операция - подстановка, т.е. замена слов, словосочетаний теми, которые предназначаются для выбора; обратная операция - удаление части текста по определенному образцу или правилу).

9. Операция сравнения (прямая операция - идентификация, т.е. установление тождества между сравниваемыми объектами, выяснение общих, объединяющих их черт и особенностей; обратная операция - дифференциация, под которой понимается поиск и установление различий между сравниваемыми объектами).

10. Операция вывода (прямая операция - импликация, подразумевающая выведение следствия из известной причины; обратная операция - экспликация, предполагающая обнаружение скрытой причины по заданному следствию).

Для выполнения описанных выше операций необходимо более подробно остановиться на когнитивной операции. Такая операция, выполняющая универсальную учебно-познавательную роль, называется переносом.

Перенос - это совершенствование знаний и умений выполнения всех когнитивных операций, описанных выше, за счет изменения в них отдельных деталей (элементарных актов) или дополнение их деталями, делающими эти операции пригодными для более широкого класса явлений.

Прямая операция переноса - аккомодация. Она предполагает применение конкретной когнитивной операции в новых условиях. Обратная операция переноса - ассимиляция. Она заключается в изменении знаний и умений выполнения когнитивной операции при столкновении с новыми ситуациями или условиями.

Система обучения пониманию, осмыслению и переработке русскоязычной научной литературы должна строиться на учете: а) усвоения научно-информационных форм представления сведений и механизмов их порождения; б) овладения лингво-когнитивными операциями переработки научной информации.

Условно выделяются четыре этапа формирования умений работы с научным текстом: понимание информации, имеющейся в научном тексте, осмысление полученной информации, осмысление научной информации, оценка полученной научной информации.

Целесообразно предложить систему упражнений, направленную на формирование и развитие умений понимать, осмысливать и перерабатывать информацию научного текста.

I этап - понимание информации, имеющейся в научном тексте. Упражнения этого этапа направлены на:

- нахождение в тексте необходимой информации с опорой на ключевые слова и без такой опоры;
- умение прогнозировать содержание сообщения; умение находить основную информацию на уровне предложения;
- анализ структуры научного текста;
- выделение языковых средств, передающих логику авторской мысли.

II этап - осмысление полученной информации.

Упражнения второго этапа направлены на:

- осознание роли терминов в научном тексте;
- умение формулировать в наиболее краткой форме (в виде заголовка) основную информацию научного сообщения.

III этап - осмысление научной информации.

Упражнения этого этапа ориентированы на:

- нахождение новой информации;
- сопоставление и сравнение информации на смысловом уровне;
- выделение основной и вспомогательной информации;
- умение восстанавливать текст с помощью средств связи.

IV этап - оценка полученной научной информации.

Данные упражнения преследуют цель сформировать:

- умения характеризовать результаты научных исследований;
- степень умения найти и оценить необходимость определенной информации;
- умения делать выводы об информации, полученной из разных источников;

- умения выделять из текста необходимую информацию и производить её трансформацию;
- умения осуществлять компрессию текста.

Предложенная система обучения пониманию, осмыслению и переработке научной информации способствует формированию у студентов национальных групп эвристических механизмов обработки русскоязычного научного дискурса и рассчитана на специалистов различных профилей. В каждом отдельном случае ее текстовое наполнение должно готовиться преподавателем и быть связано с конкретной специальностью обучаемых.

Литература

- 1 Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. -М., 1959.
- 2 Колшанский Г.В. Проблемы коммуникативной лингвистики //Вопросы языкознания.-1979.-№12.
- 3 Проблемы обучения чтению литературы по специальности в неязыковых вузах //Русский язык за рубежом.- 1984.- №4.- С. 86-88.
- 4 Цветкова З.М. Некоторые вопросы обучения чтению и пути их решения //Проблемы обучения чтению литературы на иностранном языке. - М.,1975.
- 5 Шахбазян А.З. Обучение чтению учебной литературы по специальности на русском языке студентов неязыковых вузов в условиях двуязычия: автореф. дис... к.п.н.- М., 1990.-16с.

Қорытынды

Бұл мақалада орыс тілінде ғылыми ақпаратты түсінуге, ойлауға және қайта өңдеуге оқыту, мамандықта тілді меңгерудің тиімді жолдарын қарастырады.

Summary

Leaching the perception, comprehension and treatment of scientific information in the Russian language promotes effective teaching the language on the specialist.

УДК 811.161.1: 133.522.11.

К ВОПРОСУ О ПРЕЗЕНТАЦИИ ТЕРМИНОВ В ФУНКЦИОНАЛЬНОМ АСПЕКТЕ

Б.К.Бизакова, Р.К.Бабаева
ЮКГУ им. М.Ауезова, г.Шымкент

Современная направленность преподавания русского языка в национальных группах неязыковых специальностей требует профессиональной направленности обучения. Одним из способов развития речи обучающихся на основе подязыка специальности является презентация терминов в функциональном аспекте.

В данной работе рассматриваются различные способы презентации узкоспециальной лексики на примере терминов юридического профиля.

Одним из способов презентации термина является его дефилирование. На занятиях практического русского языка с целью семантизации терминов целесообразно предложить следующие тренировочные упражнения.

Упражнение 1. Определите термины по толкованию:

Принудительное доставление в правоохранительные органы - ...

Признание своей вины и самоосуждение противоправного поведения, готовность нести заслуженное наказание - ...

Упражнение 2. Найдите в словаре значения данных терминов:

Секвестр, реверсия, преюдициальность, инкриминирование.

Упражнение 3. Дайте определение терминам по модели «Что –(это) что»:

Вещное право - ...

Следственный портфель - ...

Гражданский ответчик - ...

Места лишения свободы - ...

Заключительным в ряду данных упражнений может быть следующее – самостоятельное составление предложений с указанными терминами.

Необходимо отметить, что в процессе семантизации терминов не следует ограничиваться только дефилированием, так как коммуникативный акт включает не только передачу, но и восприятие информации. Следует обратить внимание на формирование и ассоциативных связей термина в сознании обучающихся. Этой цели служит презентация терминов в системе его словообразовательных отношений (формальные ассоциации), парадигматических и синтагматических связей (семантические ассоциации).

Целесообразно предложить следующие задания:

Задание 1. Подберите к данным терминам однокоренные слова. Проверьте себя по словарю:

Криминалистика, следствие, судимость, освидетельствование.

Задание 2. Из предложенных словосочетаний определите раздельнооформленные термины.

Найдите в словаре их дефиниции:

Прокурор, негаторный иск, тюрьма, розыск, судебная инстанция, мелкое хулиганство.

Задание 3. Подберите к данным терминам антонимы:

Невменяемость, невменятельство, дееспособность.

Задание 4. Произведите словообразовательный анализ терминов.:

Ответчик, криминология, судебный, соучастник, розыск, привод, подсудимый.

Задание 5. Прочитайте словосочетания и определите, которые из них являются юридическими терминами:

Преступная цель, благородная цель, карательная цель, мирная цель, общественно полезная цель.

С целью презентации терминов, помимо тренировочных упражнений, следует широко использовать профессионально ориентированные тексты, т.е. тексты, связанные со специальностью студентов. Постигание студентами этих сведений осуществляется на основе важного мотивационного фактора обучения – профессиональных интересов. Осуществление связи учебного материала с профессиональными запросами студентов является частью решения актуальной лингвометодической проблемы – учет специальности в преподавании русского языка в национальной аудитории.

С целью семантизации терминов целесообразно предложить следующие послетекстовые задания типа:

Прочитайте текст, постарайтесь сформулировать дефиницию терминов, опираясь на контекст их употребления. Сверьте полученные результаты по словарю.

Найдите в тексте дефиницию данного термина.

Используя текст, подберите определения, дополнения к данным терминам.

Дополните дефиниции данных терминов, используя текст.

Найдите в тексте словосочетания, в которых участвуют данные термины. Дополните их ряд.

Выпишите из текста предложения, комментирующие данные термины. Используйте их для составления его дефиниции.

Выпишите из текста сложные термины. Произведите их словообразовательный анализ.

Выпишите из текста терминологические словосочетания по модели прилагательное+существительное, существительное+существительное, глагол+существительное.

Вышеперечисленные задания способствуют активизации употребления в речи узкоспециальной лексики.

Развитию самостоятельной аналитической деятельности студентов по усвоению терминов по специальности способствуют и активные формы обучения, такие, как работа в парах, работа в группах, ситуативно-ролевые игры.

Работа в парах

В пары объединяются студенты с разным уровнем подготовки: сильный + средний, средний + слабый.

1-ый партнер дает определение (объяснение) терминам (юридическим понятиям): *инкриминирование, негативный иск, идентификация*;

2-ой партнер разъясняет своему собеседнику, что было им упущено или растолковано ошибочно.

Работа в парах

1-ый партнер составляет предложения с терминами: *гражданское право, мера пресечения*;

2-ой партнер составляет предложения с терминами: *гражданский иск, мера наказания*.

Работа в малых группах

1-ая группа составляет предложения с простыми терминами: *судимость, иск, вымогательство*;

2-ая группа составляет предложения со сложными терминами: *правосудие, правоспособность, правопорядок*;

3-я группа составляет предложения с составными терминами: *уголовная ответственность, организация расследования, покушение на преступление*.

Пресс-конференция

Студенты делятся на группы: журналисты и представители юстиции (прокурор, судья и др.)

При составлении вопросов следует использовать юридические термины. Журналисты задают вопросы прокурору, судье по теме «Причины роста преступности среди молодежи».

Таким образом, различные способы презентации терминов способствуют восприятию терминов как языкового явления, развивают самостоятельную аналитическую деятельность студентов, способствуют развитию профессиональной компетенции будущих специалистов.

Литература

- 1 Миронова В.Г., Хмельницкая И.Б. Обучение научному стилю речи. - Алматы, 1993.
- 2 Степанова М.Д. Грамматическое моделирование // Иностранные языки в школе, 1963.
- 3 Цой А.А. Развитие навыков научной речи. – Алматы, 2000.

Қорытынды

Бұл мақалада практикалық орыс тілі сабағында терминдердің жаңа қолданысы, мамандықты оқытудың принципіне сай келетіндігі сондай-ақ арнайы шеңберде ғана кездесетін сөздерді қолдану, студенттердің кәсіби тіл байлығын дамытуға ықпал ететіндігі сөз болады.

Summary

Terms presentation at the lessons of practical Russian language substitutes the principle of sublanguage shidjing. The usage in speech of narrow special lexics promotes the development of students professional speech.

ӘОЖ 81'367.626.3

ЕСІМДІКТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

Қ.А.Доскенова

Қазақ мемлекеттік медицина академиясы, Астана қ.

Есімдіктер өзінің құрамдық ерекшеліктерінің айрықша көзге түсуі негізінде ғалымдар зейінін ерте кезден бастап-ақ өзіне тартқан. Сондықтан, есімдіктерге тән жалпы қасиеттер мен заңдылықтарды зерттеуге, олардың тарихы мен қалыптасу жүйесін анықтауға арналған еңбектердің саны аз емес. Олардың қатарына алтай тілдеріндегі есімдіктерді алғаш зерттеген әйгілі ғалым Кастерннің 1850 жылы Гельсингфорсте жариялаған «Die affixis personalibus linguarum altaicarum» атты еңбегін, О.Бетлингтің «Über die Sprache der Jakuten Altajische

studien» атты Санктпетербургте басылып шыққан еңбегін, В.Шоттың «Altajische Studien» атты еңбектерін атауға болады. Кейінірек Б.Мункачи зерттеулерінде де есімдіктердің салыстырма зерттеу әдісі кеңінен орын алды. Бұл салыстыра зерттеу әдісі артынша В.Радловтың «Die altturkische Inschriften der Mongolei», «Die Jakutische Sprache in ihrem verhältnisse zu den Turksprachen» атты күрделі еңбектерінде онан да әрі дамытылды. Бұдан соң Г.Рамстудттің «Über mongolisch pronomina» және В.Бангның «Studien zur vergleichenden Grammatik der Turksprachen», «Von Kokturkischen zum Osmanischen» сияқты жалпы түрік тілдеріндегі есімдіктер мен кейбір жұрнақтар және сұрау есімдіктеріне арналған көлемдегі еңбектері пайда болды. Бұл жерде Ж.Денидің «Grammagre dt la langue torque (dialekte osmanli)» деген атақты еңбегін атап өтпеуге болмайды [1].

Жеке тілдерге тән есімдіктер жүйесі мен ондағы есімдіктердің жеке топтарын сөз етуге арналған зерттеулер қатарында: Н.К.Дмитриевтің «Указательные местоимения в османском языке», «Об указательных местоимениях в башкирском языке». Ф.Д.Ашниннің «Принципы дифференциации туркменских указательных местоимений», «Принципы дифференциации турецких указательных местоимений»; Сондай-ақ қазақ тілі білімі ғылымының ғалымдары: Н.Сауранбаевтың «Есімдіктер»; Ш.Сарыбаевтың «К вопросу о местоимении в казахском языке», «О местоимениях ту, тунеу»; А.Төлеуовтың «Қазақ тіліндегі есімдіктер»; С.Құдайбергеновтың «Қырғыз тіліндегі есімдіктер»; А.Ибатовтың «Қазақ тіліндегі есімдіктер»; А.Боржаковтың «Түрікмен тіліндегі есімдіктер» деген сияқты еңбектерін атауға болады [2].

Бұл келтірілген еңбектердің бәрінде де және авторлардың есімдіктер тарихы және олардың құрамы мен қалыптасу жүйесі тағы басқа мәселелер жайында айтқан өзіндік пікірлері көп-ақ. Ондай ойлар жұмыс ішінде есімдіктердің әрбір жеке топтарын және жеке сөздерін талдау кезінде арнайы түрде аталып отырылады.

Есімдіктердің қай кезде, қай замандарда пайда болғанын дәлдеп айту қиын. Бірақ ғалымдар арасына кең тараған пікірлер бойынша, есімдіктер өте көне заманда пайда болған сөздер қатарына жатқызылады.

Есімдіктердің өте ерте заманда пайда болуы, ең алдымен, олардың мағыналарының жоғары дәрежеде абстракциялануынан, яғни мағыналарының тым жалпылама түрде келуінен көрінсе, екіншіден, олардың түбір сөздері мен қосымшаларында кездесетін өте көне формалардың сақталып қалуынан да айқын көрінеді. Сонымен қатар есімдік сөздерінің әр тілдің өзіндік ерекшелігіне қарай аздаған өзгешеліктері болмаса, барлық түрік тілдерінде бірыңғай сөздер болып келуіне де білінеді.

Сөз таптары тарихи категориялар қатарына жатады. Тарихи категория болғандықтан, олар сан және сапа жағынан үнемі өзгерістерге түсіп отырады. Есімдіктер табиғатынан да біз осы заңдылықты көреміз.

Тіл мамандарының айтуына қарағанда, тілдің даму тарихының алғашқы кезеңінде сөздер қазіргі күндегідей болып топтастырылып, жіктері ажыратылмаған. Сөз таптарының танылып жүрген қазіргі түрлері – тілдің даму процесінің бергі дәуірлерінде пайда болған категориялар.

Есімдіктер – адам баласының көптеген ұғымдарды тез және қысқа түрде жеткізу әрекетінде, сөздерді орынсыз қайталай бермеуге және өз сөздерін ықшамдап жеткізуге әрекеттену негізінде келіп пайда болған сөздер. Бұл жайында орыстың ұлы ғалымы М.В.Ломоносов: «Множество понятий и поощрение к скорому и краткому их сообщению привело человека нечувствительно к способам, как бы слово свое сократить и выключить скучные повторы одного речения», - деген болатын.

Есімдіктердің әрқашан белгілі бір заттың, сан-сапа, құбылыстың, іс-әрекет және кейбір ойлардың орнына, оларды қайта қайталап жатпау үшін белгілі бір ғана сөзбен ауыстыра, алмастыра ықшамдай айтылатын сөздер екенін қазақ тіліндегі есімдіктердің сөйлемде қолданылу жүйесінде өте айқын көрініп отырады.

Есімдіктер қазақ тілінің сөздік құрамында сонау көне заманнан бері қолданылып келе жатқан, демек, оның негізгі сөздік қорының құрамынан тиянақты орын алған байырғы сөздердің қатарына жатады. Әрине, есімдіктердің көне замандағы тұлғалық және мағыналық та түрлері мен қазіргі қолданылу дағдысындағы нормалық шегін бірдей деп айтуға келмейді. Тілдің даму тарихының алғашқы кезеңінде қай сөздің болса да түп-тұрпаты дәл қазіргідей болмағаны сияқты, есімдіктердің де түп-тұрпаты тіпті басқаша, сан жағынан да шағын сөздер

болған. Бертін келе ол сөздер форма жағынан көптеген өзгерістерге еніп, мағыналық неше алуан құбылыстарға көшу және көптеген жаңа сөздердің пайда болуы негізінде сан жағынан да, сапа жағынан да байып өрістеген.

Есімдіктер – түгел дерлік туынды сөздер. Олардың қайсы бірі біріккен сөздер болса, кейбірі қосымшалар арқылы жасалынған, кейбірі сөздердің синтаксистік тұрақты тіркестері арқылы жасалынған сөздер. Есімдік сөздердің бұлай боп келуі дербес сөздер тіркесінен бастап ол тіркестегі сөздердің кейбірінің мағыналық солғындауы, тіпті аффикстер дәрежесіне көшуіне дейінгі процестердің бәрін де бастан кешірген. Сонда оларды қалыптасу процесіне қарай ежелгі (байырғы, көне) есімдіктер және бертінде пайда болған (кейінгі, жаңа) есімдіктер деп күрделі екі топқа бөлуге болады.

Бірінші топқа: а) бір кездерде дербес сөз не қосымшалар есебінде қолданылған, қазіргі кезде есімдік сөздердің белгілі бір дыбыстық құрамы сияқты боп кеткен –н, -м, -з элементтері арқылы жасалынған мен, сен, ол (он/ан), біз (бі-сі), сіз (сі-сі), қай (қан), кім (кі-м) сияқты және -дә элементі арқылы жасалынған дәнеңе (дә-неңе- дым-неңе) сияқты сөздер; ә) байырғы сілтеу мәнді тұлғалардың бірігуі арқылы жасалынған бұл (бо-л), міне (мін-е), мына (мын-а), әне (ән-е), ана (ан-а), осы (ош-бу), сол (ош-ол), қане (қан-і) сияқты көне тұлғалы сөздер жатады.

Екінші топқа жататын сөздер іштей екі саладан құралады.

- 1) Лексикалық тәсіл арқылы пайда болған сөздер. Бұған а) өзге сөз таптарынан ауысқан бар, бүкіл, бір, біреу, түк, дым сияқты есімдіктер; ә) басқа тілдерден ауысқан күллі, тамам, әлде, әр, пәлен, еш сияқты сөздер жатады.
- 2) Грамматикалық тәсіл арқылы пайда болған есімдіктер. Бұған а) көне есімдік тұлғалардың кейбір сілтеу, сұрау есімдіктерімен бірігіп айтылуы арқылы жасалынған мынау (мына-у), анау (ана-у) сияқты сөздер; ә) кейбір сілтеу және сұрау есімдіктерінің бірігіп айтылуы арқылы жасалынған осынау (осы-анау), сонау (сол-анау), қайсы (қай-сол) сияқты сөздер; б) әр қилы қосымшалар арқылы жасалынған бәрі, барлық, барша қанша? неше? қандай? т.б. сияқты сөздер және; в) сөз тіркестерінен пайда болған бір де, бірде-бір сияқты сөздер жатады.

Есімдіктердік шығу тегі дегенде, ең алдымен, көзге түсетін және ерте кезден бастап-ақ зерттеушілердің көңілін аударған мәселе – жіктеу есімдіктері мен сілтеу есімдіктерінің генетикалық байланысы. Сілтеу есімдіктері мен жіктеу есімдіктерінің арасындағы генетикалық байланыс туралы пікір алғаш рет О.Бетлингтен басталды. Кейіннен В.Радлов бан, сан сөздерінің ба, (бі) және са (сі) сияқты таза түбірлерін бөліп алып қарауынан бастап, бұл мәселе біраз зерттеушілердің негізгі зерттеу объектілерінің біріне айналады.

Сілтеу есімдіктері мен жіктеу есімдіктерінің генетикалық байланыстары жөнінде арнайы жазылған екі мақала бар. Олардың бірі – А.П.Поцелуевскийдің «Жіктеу және сілтеу есімдіктерінің тегі» деген мақаласы да, бірі – Н.А.Баскаковтың «түрік тіліндегі жіктеу және сілтеу есімдіктерінің мағыналық байланыстары жөнінде» деген мақаласы [2].

Н.А.Баскаков жіктеу және сілтеу есімдіктерінің генетикалық байланысын сілтеу, тәуелдеу және жіктеу есімдіктері деген ізбен сатылай көрсетеді. Сонда бұл есімдіктердің көне түрі сілтеу есімдіктері болады да, әрі қарай дамудың екінші сатысы – тәуелдеу есімдіктері (ілік жалғауындағы сілтеу және жіктеу есімдіктері), үшінші саты – жіктеу есімдіктері болып көрсетіледі.

Біздің ойымызша, бұл келтірілген сілтеу есімдіктері мен жіктеу есімдіктерінің түбір морфемаларының генетикалық байланысы, дау тудырмайтын мәселелердің бірі болса керек. Бұл мәселе жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектерінде толық дәлелденген деп айтуға болады.

Қазақ тілі біліміндегі есімдіктердің зерттеу тарихы, әдістері туралы да айтқан зерттеушілердің пікір-тұжырымдарына талдау жасалынған ғылыми жұмыстар, қазіргі тіл білімі саласына сүбелі үлес қосып жүр. Есімдіктердің зерттелген нәтижелері «Қазіргі қазақ тілі» курсының «Лексика», «Сөзжасам», «Этнолингвистика» бөлімдерінде «Топонимика» тақырыбындағы арнайы курста кеңінен пайдалану дәстүрге айналған.

Сонымен, қазіргі қазақ тілі біліміндегі есімдіктердің зерттелуі жайы қазақ тілі тарихының келелі мәселелері болып табылады. Онда отандық және шетелдік ғалымдар есімдіктердің шығу тегі, олардың қандай заңдылықтар арқылы дамып жетілуі жөнінде толық мәлімдеген.

Әдебиет

- 1 Ысқақов А.И. Қазіргі қазақ тілі.- Алматы, 1998.
- 2 Аханов К. Тіл біліміне кіріспе.- Алматы, 1998.

Резюме

В этой статье говорится об исследовании местоимения учеными-лингвистами.

Summary

It is said in this article about pronouns investigation by linguistic scientists.

УДК 133.44

НАЦИОНАЛЬНЫЙ СУВЕРЕНИТЕТ И КУЛЬТУРА МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Г.К.Есиркепова
ЮКГУ им. М.Ауезова, г.Шымкент

Многофакторный анализ общественного развития на сегодняшний день становится одним из востребованных принципов научного исследования. В данном контексте требует глубокого анализа и такой фактор, как межнациональные отношения и развитие национального языка. Достижение независимости казахстанским народом послужило важным фактором формирования национального интереса, оказало значительное влияние на рост национального самосознания.

За 17 лет независимости мы реализовали собственную модель обеспечения общественной стабильности, межнационального согласия, формирования казахстанской идентичности и общекзахстанского патриотизма[1]. Выступление Н.А.Назарбаева на XIV сессии Ассамблеи народов Казахстана еще раз подтвердило, что межэтническое согласие и единство казахстанцев помогают стране добиваться высоких результатов. Казахстанская модель полиэтнического общества высоко оценивается многими странами и лежит в основе нашей государственности. Президент Н.А.Назарбаев выдвинул пять принципов формирования фундамента казахстанской межнациональной политики и общенационального согласия.

Первый принцип основывается на признании бесценным богатством этнического, конфессионального, культурного, языкового многообразия Казахстана, составляющих идеологическую, нравственную, духовную основу общества.

Второй принцип в качестве приоритетной задачи государства выдвигает создание всех необходимых условий для развития культуры и языков этносов Казахстана.

Третий принцип требует руководствоваться во всех делах чувствами толерантности и ответственности.

Четвертый принцип – это признание консолидирующей роли казахского этноса как ядра будущей казахстанской нации.

Пятый принцип исходит из единства казахстанского народа – необходимой предпосылки всех наших будущих дел и свершений.

Все указанные принципы должны стать общими руководящими началами в деятельности по совершенствованию межэтнических отношений в нашей стране.

Достижение независимости многими нациями в течение последнего полувека приводит к необходимости новой постановки проблемы развития наций в мировом сообществе. Актуальна и значима также и проблема формирования национального самосознания и языковой личности граждан суверенных государств. Одной из актуальных проблем социогуманитарных наук

является исследование проблем развития языков, требуют дальнейших исследований проблемы соотношения национальных языков с языками следующих типов: государственные языки, языки межнационального общения, мировые языки, всемирные языки, естественные, искусственные, усредненные языки, планомерно развивающиеся, вспомогательные языки [2].

Для обеспечения прав человека необходимо обеспечить его национальные и языковые права. Если в каждой социальной общности будут обеспечены национальные и языковые права каждого её члена, в частности, на глобальное равноправие их наций и языков, то тем самым будут обеспечены и права всех наций и языковых групп. В Казахстане проживает более ста национальностей. В Южно-Казахстанской области создано более двадцати национальных культурных центров. Все они активно участвуют в политической, экономической и культурной жизни общества.

Сущность нации определяется на основе сопоставления с другими нациями, с которыми она взаимодействует. Фундаментальным правом нации является право на равноправность с другими нациями. Свобода нации неразрывно связана с их равноправием и равенством: все нации мира должны иметь равные права независимо от численности представителей нации, географического расположения и величины её этнической территории, военной силы, экономического потенциала, меры древности исторического происхождения нации, меры вклада в культуру мировой цивилизации, наличия или отсутствия многих других параметров.

Проблема национального суверенитета является общечеловеческой проблемой: только обеспечив свободу волеизъявления и самоопределения каждой нации в мире, многонациональное человечество может обеспечить свое свободное развитие. Большинство развитых наций мира (японская, немецкая, английская, французская, итальянская, испанская, народы США и другие) избрали путь создания суверенного, независимого национального государства в качестве основной формы реализации своего права на самоопределение, своего всестороннего саморазвития. Каждая из этих наций ввела свой национальный язык в качестве государственного языка своего национального государства и обеспечила в нем все условия для всестороннего развития своей национальной культуры и языка.

Нация существует, пока она сохраняет и развивает свою самобытную культуру, унаследованную от предков. В сфере культуры сосредоточены основные отличительные признаки нации. В практике повседневного межнационального различия, как правило, акцент делается на устойчивых и отчетливо внешне выраженных компонентах культуры нации: языке, искусстве, обычаях, нормах поведения, привычках. Важную роль в национальном различии играют культурно-хозяйственные признаки, бытовой признак (одежда, пища и др.), семейный признак (быт, брачные обряды и обычаи). Все эти национально дифференцирующие признаки сказываются на формировании личности, на развитии национального сознания. Национальное сознание передается новым поколениям не пассивно, не стихийно, само по себе, а в первую очередь через духовную культуру, которая усваивается каждым индивидом в процессе обучения, воспитания и практики совместной жизни. «Экономического чуда» можно достигнуть посредством воспитания патриотизма, путем развития национального самосознания. Опыт развития современного мира показывает, что общества, построенные на национальной идее в сочетании с достижениями индустриального прогресса, способны на продуктивное развитие.

Формирование и развитие национального самосознания во многом зависит от степени усвоения индивидом культуры своей нации. Именно с этой целью осуществлялась программа «Мәдени мұра». Национальная идентичность формируется в процессе социализации и обеспечивается на основе усвоения индивидом элементов своей национальной культуры. В результате усвоения элементов национальной культуры этнос приобретает способность ориентироваться в национальной среде, обмениваться результатами духовной культуры. Зрелое национальное самосознание представляет собой «открытую» систему. Это не только осознание интересов своей нации, но и осознание интересов других наций. Зрелое национальное самосознание является интегрирующим фактором в сообществе государств. Национальная культура, как составная часть мировой культуры, в своей уникальной национальной форме выражает всеобщее, общечеловеческое содержание мировой культуры. Несмотря на многообразие национальных культур, многие исследователи руководствуются идеей единства мировой культуры.

В современных условиях более интенсивно идет процесс межэтнической интеграции. Но в то же время усиление интеграционных процессов еще глубже показывает межэтнические

различия. Более того, унификация этнических процессов приводит к естественному желанию людей сохранить самобытность своего народа, что является основой как для внутриэтнической консолидации, так и для межэтнической дифференциации. Глобальный характер этнических процессов заключается в том, что охватывает различные страны с различным устройством, а также в том, что современные конфликты носят, прежде всего, этнический характер. Зная возможные пути развития межэтнических отношений, необходимо пойти по менее болезненному пути. Решение лишь социальных и экономических проблем автоматически не решает собственно этнических проблем. Этнические процессы играют в современном социуме ведущую роль, они оказывают активное воздействие на все сферы жизни общества.

С выдвиганием на передний план глобальных мировых проблем возникла концепция сочетания системы суверенных национальных государств с системой межгосударственных организаций и объединений.

Нация как социальная общность не может реализоваться вне отношений деятельности и общения своих представителей. Эти формы межличных взаимодействий разворачиваются как внутри каждой нации, так и между представителями различных наций, являясь в этом случае формой выражения межнациональных отношений, деятельности и общения. Таким способом нация выступает как субъект общественно-исторической деятельности в рамках своей системы существования и формирует свою сущность. Понятие “культура межнационального взаимодействия” выявляется через все более конкретные понятия как “культура межнациональных отношений”, “культура межнациональной совместной деятельности”, “культура межнационального общения”.

Формирование высокого уровня культуры межнационального общения имеет фундаментальное значение для формирования сущности нации. Между нациями в процессе межнационального общения происходит обмен материальной и духовной деятельностью и их результатами, что ведет к изменению структуры и сущности наций как субъектов взаимодействия. Это оказывает воздействие на процесс социализации личностей в аспекте становления их представителями общающихся наций, формирования у них национального сознания и самосознания; национальных потребностей, интересов, ценностей; национальной ответственности, гордости и психологической специфики.

Процесс общения включает в себя: 1) коммуникацию, обмен информацией; 2) интеракцию, взаимодействие; 3) перцепцию, взаимопознание и взаимопонимание. Соответствующие три компонента имеют место и в межнациональном общении. Культура межнационального общения характеризует систему: достигнутый уровень развития форм, способов, методов, норм, критериев, технологии межнационального общения. Культура межнациональных коммуникаций, интеракций и перцепций должна быть системно развита в ходе совместной деятельности для развития культуры межнационального общения. Эффективная и плодотворная межнациональная совместная деятельность ведет к развитию толерантности, сплоченности и сотрудничества в системе межнациональных отношений.

Справедливо и гармонично построенная идентичность личности включает в свой состав идентификацию личности со всей иерархической системой своих предков и тех социальных субъектов, которые внесли вклад в ее формирование, с учетом в снятом виде их интересов, потребностей, ценностей, целей, деятельности. С учетом демографического, национального и всех других видов труда, вложенных в производство данного человека различными субъектами исторического процесса (в том числе нацией, представителем которой считает себя данная личность), человек имеет право адекватно выбрать свою идентичность, в том числе и свою национальную идентичность, и иные виды идентичности. Личность призвана выражать интересы тех социальных субъектов, которые вложили труд в ее производство как личности, которые породили эту личность.

Национальная идентичность нации и личностей, в сознание которых внедряются идеи этнической исключительности и избранности, деформируются включением в нее идей агрессивного национализма, шовинизма, расизма. Такая национальная идентичность характеризуется нетерпимостью, отказом от соблюдения общепринятых в рамках человечества норм международного права, от толерантности и гуманизма в межнациональных и межличностных отношениях.

Народы Средней Азии на протяжении всей истории доброжелательно относились к представителям иных народов, уважали их язык, культуру, сами овладевали другими языками. Поэтому многоязычие было и есть естественное состояние и добрая традиция населения региона. Знание языка – один из важных аспектов межнационального согласия, взаимопонимания между людьми разных национальностей.

Ж.Деррида, начиная «Грамматологию», отмечает, что проблема языка сегодня «как таковая заполнила собою весь мировой горизонт самых разнообразных исследований и самых разнородных (по цели, методу, идеологии) речей. ...Наша историко-метафизическая эпоха должна определить целостность своего проблемного горизонта именно через язык». Казалось бы, известно, что сущность человека покоится в языке, но вместе с тем мы далеки от языка, сводим его к отдельным функциям обозначения, а необходимо понять его культурно-историческую природу.

Человеческая история, практика всех цивилизованных народов свидетельствуют о том, что критерием высокой духовности, преодоления национальной ограниченности является понимание других людей, научное и культурное общение, изучение новейших технологий, деловое сотрудничество с другими развитыми странами, их народами. Сегодня нравственная и политическая атмосфера в Казахстане способствует укреплению взаимопонимания, мира и согласия среди людей разных национальностей.

Литература

- 1 Послание Главы государства народу Казахстана «Повышение благосостояния граждан Казахстана – главная цель государственной политики». – Астана, 6 февраля 2008.- С. 8.
- 2 Каримов Б.Р. Проблемы развития нации и национального языка. - Ташкент, 1995.- С.33.
- 3 Религия и этнос в казахстанском обществе. – Астана, 2004.- 223 с.

Қорытынды

Бұл мақалада халықаралық қатынастардың қазіргі кезеңдегі Қазақстан Республикасы кеңістігіндегі көкейтесті мәселелері және ұлтаралық татулық, толеранттық ой-сана ерекшеліктері қарастырылды.

Summary

In this article were there described the modern questions of international relations and basis of inter-ethnic harmony in Kazakhstan expanse.

ӘОЖ 811.512.122.373:82.081

А.БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ «ӘЛІП-БИ. ЖАҢА ҚҰРАЛ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Қ.Ш.Ибраймов, А.Қ.Ибраймова

Жамбыл гуманитарлық-техникалық университеті, Тараз қ.

Тіл сипатын кемеліне келтіріп, алды-артын және болашағын көрсететін 1928 жылғы «Әліп-би. Жаңа құрал» еңбегі- өзіндік жаңа үлгідегі лингводидактикалық еңбек.

Басты жаңалығы – түрлі суреттермен басылған. Көрнекілік арқылы тілдік материалды дәл, анық түсіндіру, дыбыс жүйесіндегі білімі мен дағдыларын әрі қарай нығайту, жете меңгерту, дұрыс сөйлеуді қамтамасыз етіп, нақты баяндауға баулуды көздеген. Нәтижеге жетудің бірден-бір жолы – суреттер арқылы жүзеге асыруға болатындығын, қазақ тілін оқытудың дидактикалық – методикалық принциптерінің бірі – көрнекілік принципінің ең құнды, ең тиімді заңдылық негізін ашқан.

Екінші, «шығарушыдан» бөлімінде (А.Байтұрсынов, 1926, 1992, 50 б.) қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағдыны қалыптастыруда іске асырылатын білім беру әдістері қарастырылады. «Дыбыс негізді» әдіс пен «тұтас оқу» әдістері талданып,

түсіндірме береді. Сол кезеңдегі білім беру әдістеріне көңіл аудара отырып, жаңа қадам жасайды. Білім беру тәсілдерін іздейді. Өйткені «әдіс» белгілі бір пәнді оқыту дегенді білдіреді.

Әдіс – тәсілдер құрамы:

Білім беру әдістері тілдің теориялық материалдарын оқушылар ойында қалыптастырудың, практикада шебер қолдана білуді үйрететін, оқушылардың білімі мен білігін, олардың практикалық дағдыларын қалыптастыру жолындағы мұғалімнің жүргізетін жұмыстарының тәсілі, оқушылар жүргізетін жұмыстың мұғалімнің басшылығымен орындалатын тәсілі. Тәсілдер құрамы білім алу көздеріне байланысты белгілі бір әдіс жүйесін құрайды. Тәсілдер – дағдыландыру қорын құраса, әдіс – білім мен дағды құрылымынан құралады.

Ахмет Байтұрсынов «теориялық» мәселені практикалық дағды, күнделікті адамдар тіршілігіндегі тілдік қолданыстар жайында сөз ете отырып, тілдік жүйе, заңдылық негізін ашып көрсетуді көздейді. Өйткені, көпшілік қауым – қазақ жұртын сауаттандыру арқылы, теориялық мәселені түсіндіруге болатындығын көрегендікпен көре білді. Өз ана тілінде жазылған сауат ашатын оқулық болмаған соң, осы амал – тәсіл арқылы түп мақсатқа жету, тіл жүйесін негіздеуге болатындығын аңғарымпаз, іздемпаз асыл ер түсіне білді. Сондықтан да, өз арманын былай жазады: «Өйткені, жаңа әдісті жұмысқа ол жаңа әдісті білетін адам, жаңа жағдай, құрал – сайман керек» (А.Байтұрсынов, 1925, 1992, 50 б.)

Ахмет Байтұрсыновтың әдіс туралы түсініктеме беруінде де үлкен мән бар. Әдістің мазмұнын ашпай, оқып-үйренудің тәсіл жолын білу мүмкін емес. Сондықтан да бірден дыбыстарды қосып сөз қылып оқу, бірден әріптерді қосып, сөз қылып жазу, ежектеп қосымша оқыту қасында төте екендігін, «төте оқу» деген дыбысты негізді әдіс екендігін, сөз негізді «тұтас оқу» әдісі екендігін, оның Ресейде халық оқытушылары қолданылатынын ашына жазып, «90 % хат білмейтін жұртқа оқу мен жазуды оңай үйрететін әліп-би кітабынан артығы жоқ», - деген түйінді сөзі кімді болса да ойландырады. Өзіне-өзі баға беріп, қазақы ісі аңқып тұрған, қазақша оқулық – кітаптан артық ешнәрсе болмайтындығын мойындатты.

Үшінші, бұл еңбегінде дыбыс негізді әдіске көп көңіл бөлмейді. Себебі, бұрынғы «Оқу құралында» (А.Байтұрсынов, 1912) жан-жақты талдап, оқып – үйрену тәсілдерін берген болатын. Мұнда енгізгені көрнекілік – суреттердің берілуі, жеке дыбыстардың дыбысталуын суреттегі бала, ит, аралардың дыбыстау қасиеттерімен негіздеп, бұрынғыша тік жазып оқыту өзгертілген, әріптер <а> мен <з> тік, қалған әріптер шашыраңқы түрде берілген. Ондағысы әріп таныған адамдардың саны көбейіп, әркім өзінше әріпті үйден танып келуге мүмкіндігі бар сай кезеңдегі ойдан туған жағдай сияқты. 1928 жылғы жалпы сауаттандыру тарихи жағынан толық жүзеге асқандығы болар. Сондай-ақ қазіргі “дағдыландыру” сөзі ермек – еңбек сөзімен берілген. Дағдыландыру көзі – тәсіл болса, бұл еңбекте бірнеше үйрену тәсілдерін байқаймыз.

1. Шыққанын шырпыдан жасау;
2. Алғанын жазу;
3. Қисындау;
4. Ақыл қат жасау.

Шыққанын шырпыдан жасау тәсілі бойынша кесіліп тұрған шырпыдан жасайды. Жоғарыда берілген алты сөз (ар, ара, азар; аза, азар) (А.Байтұрсынов, 1925, 1992, 51 б.) шырпы арқылы кескінделеді. Әріптер негізін, коллеграфиясын жасау жолын үйренеді.

«Алғашқы жазу» тәсілінде ар, ара, араз, аз, аза, азар сөздері сызық бойымен (А.Байтұрсынов, 1992, 52 б.) кесіп, екі жақ үлесін алады, әріптерін санайды, ұпай салады, ұпай түскен жақ сөздерінің бәрін жазады, тең ұпай болса, әрқайсысы алған сөздерін жазады. Бұл тәсілде: бірінші әріптерді санай отырып, әріптерді таниды; екінші жазып үйренеді; үшінші балалар өзін-өзі пысықтап, өзіндік жұмыстар атқарады.

«Қисындау» (А.Байтұрсынов, 1992, 52 б.) тәсілінде алты сөзі бөлек-бөлек кескеннен кейін екеу-екеуден қосып, қисынын келтіріп балалар сөйлем жасаулары керек, оны жазып отырады, сөздерді алмастырады, оннан аса сөйлемнен түйінді ой жасауға (лепес) болады. Бұл тәсілде балалар сөзді тұтас танып, сөйлем құрады, белгілі бір мәтін құрады. Алдындағы тәсілдерге қарағанда күрделендіріп, сөзден сөз тіркесін, сөз тіркесінен сөйлем, сөйлемнен мәтін, түсінді ой тудырады. Бұл тәсілде оқушылар күнделікті сөйлемдегі ойдың, тілдің құрамын танып біледі. Яғни, дыбыстардан сөз, сөзден сөз тіркесін, сөз тіркесінен сөйлем, сөйлемнен күрделі ой туындап, тілдің негізгі құралы мен құрамын танып білуге үйренеді.

«Ақыл қат жасау» (А.Байтұрсынов, 1992, 52 б.) тәсілінде бұрынғы тәсілдерді синтездей отырып, дыбысты сөздерді аз, азар, араз, азар сөздерін қайталай оқып, а, р, з дыбыстарын терең меңгергені тексеріледі де, О дыбысын үйрету талданады. Ол үшін орау, «о»-ны айтып тұрған бала, орылған шөп суреттері беріліп, балаларға айттырады. «О» дыбыстың айтылу мәнері мен кездесетін, «ор», «ора», «Ораз» сөздері жазылып, өзіндік жұмыс беріледі. Нәтижесінде балалар, бала ор, бала ора, бала – Ораз сөздерін құрау сөздері шығару жағы ескеріледі. Дегенмен бұнда «бала» сөзіндегі «б» дыбысының таңбасы берілмеген. Оның басты себебі, «тұтас сөз жолымен үйрету» әдісінің ерекшелігі сонда, тұтас сөзді айтқанда айтушы өзі аңғарып, танып білуі керек. Сондықтан да нана, он, нар, 10 «о», он «а» суреттерінде <н> және <о> әріптерін бермей, бірден суретті сөздер берген. Бұдан туындайтын нәрсе суретті сөздер арқылы әріптерді таныту жағы басты назарға алынады. “Бала” суреті берілгенде де, оған ат қою, (н) дыбысынан басталу жағы негізге алынған, “Назар” деген ат қою себебі осыдан шығады. Осыдан кейін “Назар” деген мәтін беріледі. Бұл бұрынғы дыбыстан сөз, сөзден сөз тіркесі, сөз тіркесінен сөйлем құрап, лепес жасап үйренген балаларға тағы бір танымдық нәрсе – мәтінді оқып үйрену тәсілімен күрделендіреді.

Назар. Он. Онан, Оннан. Нар. Назар. Арзан. Он нан. Он нан аз. Он нар. Он нар аз.

Мәтінді оқып, әріптер мен сөздер, сөздер мен сөйлемдер оқып, жаттығып болған соң, танымдық тапқырлықты арттыру үшін сурет айындағы сөзді оқып – үйрену үшін, қосымша <т> мен <к> әріптері бар сөздер берілген. Мұндағы ерекшелік – “Кім табады?” (А.Байтұрсынов, 1992, 54 б.) деген тәсіл қолданады. Тәсіл бойынша суретте не бейнеленген, сурет астындағы сөзбен сай келе ме, тапқан сөзі сай келсе, ондағы қосымша берілген <т> мен <к> әріптері таңбасын өздері танып, жаза береді, оқып үйренеді.

“Дағдыландыру” (А.Байтұрсынов, 1992, 55 б.) тәсілі бұрын алты сөзден аспайтын болса, келесі тәсілде тоғыз сөз берілген. Ол әріп таңбаларының көбеюі себеп болған тоғыз сөз беру арқылы екі талап қойылған:

- алдыңғы ретше сөйлемдер жасату;
- жаңылтпаш жасату.

Берілген талаптың үлгілерін көрсетіп, жаңылтпаш жасау тәсілі – үш қайтара сөйлемдерді шапшаң-шапшаң айту түсіндірілген. Мұндағы тәсілдер бұрын сөйлем құрап үйренгенмен, күнделікті үйде айтылып жүрген ертегі, мақал – мәтел, жаңылтпаштардың да дыбыс, сөз, сөз тіркесі, сөйлемнен құралатынын ұғынуға жол ашып, айтылып жүрген халық ауыз әдебиеті үлгілерін тілдік құралым жағынан танып – білуге жол ашатыны ескерілсе керек.

«Нар», «он саусак», «нан», он «а», он «о», бала суреттерін бере отырып тағы да қайталанатын, бұрынғы тәсілдерді де пысықтайды да, бірақ қарташада жаңа үйренген тоғыз сөзбен толықтырады. Онда әр сөзді тағы да жеке еске сақтау, бұлардан сөйлем, лепес, жаңылтпаш жасау жағы қарастырылады. Қазіргі кезеңдегі көп мән берілмей жүрген қайталау сабағы көбейту, педагогикалық жақтан дағдыландыруға шешімін табу жолы болып табылатынын көрсетеді.

«С» әрібін үйретуде «сазан» «піскен ас» «сона» суреттері берілген. Ондағы себеп <с> әрібіне сай келетін зат атаулары аздығынан болса керек. Сонда да 11 сөз, 4 сөйлем беріліп, нан – ас; он – сан; он – аз сан деген сөйлемді жеке талдаған. Бұлар балалар ұғымына “нан”, “он” туралы түсінігін тереңдетуден туған сияқты.

Дағдыландыру тәсілдерін тереңдете түсуде “он зат – он ат” (А.Байтұрсынов, 1992, 57 б.) түрі берілген. Яғни, әр заттың өз атауы болатыны, атаулар белгілі таңбалармен таңбаланып, дыбыстық негіз құратынына және дағдыландыру (ермек - еңбек) тәсілдерін түрліше өзгертіп түрлендіруге болатынын ескерте отырып, түрлендірудің екі түрлі жоспарын берген: бірінші, зат, суреттері сол күйінде тұрады, ат жазулары бөлек бөлек кесіледі, ол үлестіріледі, заты жоқ, тек атын ұстап қалған екеуі сөздің үлесін, жазып шығады; екінші, мұнда түгел кесіліп, барлығы үлестіріледі, аты бар – заты жоқ алғандар жазады. Яғни, суреттер атын ауызша айтып жазуларын еске түсіріп, жазу қалыбын, ондағы әріптер таңбасын, жазылу ережесін тағы да ескере отырып, жан-жақты үйренеді.

Жоғарғы тәсілдерді үйренгеннен соң, таңба - әріптерді оқыту жалғастырып, <п>, <к> <с>, <л>, <д>, <у>, <ү>, <ш>, <ғ>, <м>, <ж>, <е>, <ү>, <ө>, <ә> әріптері рет-ретімен үйретіліп, ең соңында алфавит түгел жазылған сурет арқылы “тұтас оқу” әдісімен үйретіліп, дағдыландырады.

Ахмет Байтұрсыновтың бір “тұтас оқу” әдісімен үйретудегі тәсілдерін танып білгенімізден бір-біріне ұқсамайтын тәсілдер қолданып, ұстаз-шебер маман екендігін байқаймыз. Біз жоғарыда 9 тәсілді танып білсек, оқулық соңында күрделендіріп көбейтіп отырады.

“Сын атына зат аты” (А.Байтұрсынов, 1992, 59 б.) дағдыландыру тәсілі өз сапасы жағына да өзгеше. Торы, сынық, қысқа, қызық, сары, ыстық, сасық, қатар атты сын аттарына зат атын қосу кімді болса да ойландырады, өтпеген талай әріптер бар, кез келген сөзді қосайын десе, кейбір әріптердің жазылу ретін, ережесін, әріптік таңбаларын білмейді. Сондықтан неде болса, өткен сабақ, үйренген нәрселерін еске түсіруді қажет етеді. Содан соң сөз бен сөзден, сөз тіркесін жасаудағы сөздердің мағыналық байланысын іздестіріп оқушыларды көп ойландырады. Өздік жұмыстың үйренгенін жете меңгеруді, ойлау қабілетін арттыруды жүзеге асырады.

“Кім жаңылтпаш жасайды?” (А.Байтұрсынов, 1992, 63 б.) тәсілінде “аз, 9, қалта, қара ала ат, торы қаз, қаралады” деген алты бөлек сөздерден екі ауыз жаңылтпаш жасайды. Жаңылтпаш құрастыру – тіл дамытудың ең маңызды бөлшегі “Тез айту, дұрыс айту, ұшқырлы айту, сөз жүйесін бұзбау талабы сақталады”.

“Қата оқыған жақ қайта оқиды” (А.Байтұрсынов, 1992, 63 б.) тәсілінде бәстесіп оқу, қата шығармау, қателесе де одақтағы әр бала бір сөйлемнен оқиды немесе біреуі бөтен мақаланы қатесіз оқыса бәрі кешіріледі. Бұдан туатын мәселе одақтасқан балалар ар-намысы үшін қатесіз оқуға талпынып, бірін-бірі тексеріп, ұйым-бірлікті сақтау жағы ескеріліп, әр баланың терең білім, білікті оқу сапасын арттырады.

“Қайсысын қайда қою” (А.Байтұрсынов, 1992, 65-67 бб.) тәсілі бойынша кемі төрт сөйлемді бөлісіп, балаларға сөйлеу жүйесімен қойдырады. Қоя білгені құтылып, қоя алмағаны қойғандардың жүйелі сөйлемдерін жазады. Бұл тәсіл А.Байтұрсынов еңбегінде бес жерде пайдаланған. Осының нәтижесінде балалар шығарма жазуды меңгеріп, стильдік қателік жібермеуді үйренеді.

«Ойнаңдар! Ойлаңдар!» (А.Байтұрсынов, 1992, 75-88 бб.) тәсілі 9 жерде берілген. Күнделікті сабақ бойында, оқып, жазып шаршаған балаларды сергітіп алу үшін қолданылатын тәсіл әрі мазмұнды, оқушылардың үйреніп отырған сабақ тақырыбынан тыс, өткен тіл материалын қалай меңгергенін білу үшін қолданылатын маңызды жағы бар. Пән аралық (тіл, әдебиет, математика т.б.) байланысты қолдана отырып, өтіп жатқан сабақ тақырыбынан мүлдем басқа ойландыратын «ойнаңдар, ойлаңдар» тәсілне көшу арқылы оқушылардың ерік-жігерін шыңдап, математикалық шешім іздетіп, қалт етіп балалар ойын басқа жаққа бөле отырып, өтілген сабақты қайталап сұрап жіберсе, балалардың қаншалықты білгенін тез аңғаруға болады. Осы тәсілден соң Ахмет Байтұрсынов бір немесе бірнеше мәтін ұсынып отырған. Ол дидактикалық материалдар – мазмұны, тәлім – тәрбиесі, үлгі - өнеге жағынан жан-жақты, бір-біріне ұқсамайтын, күнделікті оқушылар өмірінде кездесетін, кездескенде қандай міндет атқаратынын, оның мәнісі мен тәртібі, қоғамдық өмірде алатын орнын ашатын тілдік материалдар болып келеді.

Дидактикалық материалдар (мәтіннен) сөз жұмбақ, мақалдар беріліп отырады. Ол тіл материалдарын әдебиет пәнімен байланыстыруды жүзеге асырады. Жұмбақ шешімін тауып, мақал мазмұнындағы түйінді, тәлімді, қорытынды пікірлер балалардың өмір танымын, ұлттық рухани Кодекс моралын меңгеруге үйретеді. Балалардың ойы дамып, тіл дамыту жүйесі іске асады. Жан-жақты, сан-салалы білік негізі қаланып, жүйелі, түйінді сөйлеуді, аталы ой, ұлағатты пікір айтуды меңгертеді. Көзі ашық, не жаман – не жақсыны ажыратады. Көреген көсем, халық мұң-мұқтажын ойлайтын, халықтың барып ақыл сұрайтын адамына айналады.

Бұл еңбектің соңында қазақ алфавитінен шығарылған 13 әріп – таңбасын бере отырып, фонетикалық – фонологиялық көзқарастарын жазады.

Әдебиет

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). - Алматы: Ана тілі, 1992.
- 2 Байтұрсынов А. Әліп-би, жаңа құрал. - Қызылорда, 1928.

Резюме

В статье рассматривается методика А.Байтурсынова.

Summary

This scientific work grounds based on the methods of A.Baitursinov's educational works

ӘОЖ 1 (091) (574)

ШАЛ АҚЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ӘДЕПТІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Н.Ә.Ибраева

М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент қ.

Шал ақын шығармашылығында көптеген этикалық ұғымдар мен тәрбие мәселелері талқыланады. Осы уақытқа дейін біз қол жеткізген біліміміз бен парасатымыз. О дүниенің де, бұ дүниенің де ең дұрыс, ең әділетті сара жолын, бүкіл ақиқат атаулыны Алланың сөзі-қасиетті Құран ғана көрсетте бере алатынына көз жеткізді.

Бірақ, сол әділет пен ақиқатты қарыс сүйем ғана ғұмырында өзім де көріп, өзім де біліп, өзгеге де танытсам деп ғазиз басын тауға да, тасқа соқысынан өтетін жер бетінде екі пенде болса, соның бірі-ақын. Жер - әлемді қап-қара қанатымен жауып, қараңғы түп келгенде жүрегін жұлдыздарға сыбырлата мұң шағып, жыр жазып, елдің ең соңынан жатса да, күншығыста енді ғана себеуілеп келе жатқан әрбір бозала таң бұған бұрын-соңды болып көрмеген бақыт әкеле жатқан елден бұрын төсегінен атып тұратын да сол ақын. Өзінің осындай ерекше табиғатымен ақын жүрегі ешнәрсені қалт жібермей, бәріне жіті көзімен қарап, өмір мен дәуір тынысын бағамдайды.

Тіпті этикалық ұғымдардың белгілі бір жүйесі бар десек артық айтқандық болмас еді. Олардың мәнімен мағынасы, функционалдық жүгі төңірегінде сөз қозғасақ, ақынның бұл мәселе де біршама тың ойларға қол жеткізгенін көреміз. Шал этикасын талдамас бұрын М.Мағауинның мына пікірін еске салғымыз келеді: «Шал этикасында тәңірінің, діннің алатын орны шамалы-ақ. Ақынның түсінігінде жақсылық пен жамандық, рахым мен зұлымдық құдай атымен байланыса бермейді. Шал моралі діни мораль емес, адамгершілік моралі, сондықтан Шал этикасы теологиялық болып шықпаған». Орынды, өте дұрыс айтылған пікір.

Шал ақын жамандық пен жақсылық, қадір-қасиет, парыз бен міндет, сабыр, қанағат, ар-ұят сияқты ең негізгі этикалық ұғымдарды жеткілікті түрде үлкен шеберлікпен талдаған. Этикалық ұғымдарға арналған толғауларынан Шал ақынның тазалығы, пәктігі, арлы азаматтығы, жоғары адамшылық келбеті көрініп тұрады. Ақынның халық алдында абыройлы болып, үлкеннің де кішінің де, ағайынның да, жаттың да ілтипатына бөленгендігі тегін болмаса керек. Өйткені халық әрқашан да көреген, кім болса, соны бас иіп сыйламаған. Ондай құрмет пен ілтипатқа жүзден озған жүйрік, мыңнан озған тұлпар ғана ие болған. Міне, сондай даралардың халықтың назарына ілінген даналардың бірі осы Шал ақын болған.

Енді Шал этикасының ішкі дүниесіне үңіліп көрейік. Ең алдымен, жақсылық пен жамандық категориялары. Осы уақытқа дейін Шал туралы қалам тартқандардың барлығы осы ұғымдарды аттап өткен жоқ. Оған сыншы да, әдебиетші-ғалым да, өмірбаян деректерін жинаушы да-бәрі-бәрі көңіл аударды. Бірақ осы ұғымдар төңірегінде жүйелі, біртұтас талдаулар жасалған жоқ. Енді Шал ақынның осы ұғымдарына үңілейік.

«Әр жерде қадір, құрмет көрген жанмын,
Жақсы менен жаманды білген жанмын,
Жайымды сіз білмейсіз, мен жорға тай,

Тойпалып талай топқа кірген жанмын» деген жолдар Шал ақынның өзінің беделінің жоғары болғандығының себептерін түсіндіреді. Қария, қазақ, ноғай арасында Шалды естіген, мойындаған, сөзін жерге тастамаған. Оның пікіріне әруақытта назар аударылған.

«Жақсыға сырым жасырман».

«Елінде жақсы жігіттің,
Алыста даңқы зор болар».

«Жақсы ағаңыз болар болса,
Алдында сары белмен тең.
Жақсы қатын алсаңыз,
Алланың жауған нұрымен тең.
Жақсы қатын алғанның тойы үйінде»

«Жақсылар ағын судай, асқар таудай»

«Жаймалап қайда жақсы орын алар»

«Әйтсе де жақсы туыс шыдамайды,
Бір жерде айғайласқан намыс болса».

«Жақсының жүрген жері той болады,
Жақсыға дәулет бітсе бай айналар».

«Жақсы атансаң біреудің қакын жеме»

«Жақсыменен сырласаң шыққан өрдей
Алғаның жақсы болса қорғандай-ды».

Міне осы шумақтарда Шал ақын жақсы адамның, жалпы жақсылық деген ұғымның мәнін ашып көрсеткен.

Шал ақынның пайымдауынша, жақсылық-бұл, ең алдымен, ардың тазалығы, әр нәрсенің жөнін білу; бастаған істі тиянақты аяқтау; ешкімнің қакын жемеу, құқығына қол сұқпау, қиянат істемеу; бірін-біріне соғып өсек айтпау, яғни біреудің сырын шашпау, әр істі өзінің қисынына, парқына қарай шешу, намыс үшін күресе білу, жақсы жігіт айналадағыларға пана, тірек, жақсы әйел-отбасының берекесі, құты.

«Құт» - өте терең ұғым. Мысалы біз ауызекі әңгімелерде, кездесулерде «құт - береке», «құтты қоныс», «құтты іс», «құтты қадам» сияқты тіркестерді жиі естиміз. Кей уақыттарда құтым қашты деген сөз де айтылып қалады.

«Құт» - адамшылықтың маңызды өлшемі, ол адамның ішкі рухани тұтастығының бірлігі, имандылығы, кісілігі бар адам осы қасиеттің иесі.

Жақсы туыс, әруақытта қорған, пана, рухани тірек.

Жақсының жүрген жері той деуі жақсы адам өз бойындағы ізгілікті, ұстамды, тұрақты қасиеттерімен басқаларға демеу болады, көңілін көтереді, шат-шадыман нұрын төгіп, ерікті жігерлендіреді, қуаныш сезімін тудырады. Айналасына басқаларға да, өзіне де жайлы қарым-қатынас кеңістігін орнатады, төңірегіне басқаларды тарта алады.

«Жақсы ағын судай, асқар таудай» дегені олардың ағын судай тазалығын, берекелігін және асқар таудай биіктігін көрсетеді. Ағын су-ұдайы тазарудың, ұдайы өзгерудің, ұдайы дамудың символы. Ағын су бар жерде тіршілік бар, өсіп - өну, жайқалып, жапырақ жаю бар. Ағын судың бірқалыпты, тынымсыз қозғалысы адамды тыныштандырады, жанын жайбарақат етеді, ішкі жан дүниесі сыртқы әсердің барлық қысымынан босап, бір рахат, жайма-шуақ жағдайды басынан кешеді. Психолог-мамандардың қазіргі уақытта іштей мүжіліп, шаршап шалдығып, рухани тоқырап жүрген адамдарға психологиялық қолдау көрсету процесінде релаксация үшін судың сылдырып білдіретін музыка ұсынатыны бекер емес. Әрине, Шал ақын мұндай жағдайларды білмеуі де мүмкін, бірақ жақсылықты, жақсы адамдарды ағын суға теңеп, оған үлкен рухани, адамшылық сипат бергендігі ақынның ағын су мен адамның жан дүниесінің арасында тылсым байланыс бар екендігін түсінгенінде күмән жоқ.

Су-тіршілік көзі, өсу мен өнудің бастауы, су мен болмыс барабар құбылыс, су бар жерде, болмыс та бар, ол болмаса бәрі қатып, семіп, бос кеуекке айналар еді, яғни ештеңе, құр,

бостық үстемдік етер еді. Жақсы адам да өзінің айналасындағылар үшін ағын судың функциясын орындайды. Жақсының әсері, ықпалы жақсы істерге, жасампаздыққа жетелейді.

Жақсы адам-рухани тірек, береке, бақыттың, қыдырдың, несібенің көзі.

Жақсы адамның асқар таудай болуы оның биіктігін көрсетеді.

Асқар тау-көп адамдар үшін арман, қол жеткізбейтін бір сағым. Ол адамның көз алдында өзінің барлық атрибуттарымен көрініс беріп тұр. Тау-биіктік, әдемілік, көздің жауын алатындай сұлулық, сонымен қатар, тау-белгісіздік, шексіздік пен шектілік, оның көк пен таласқан шыңдарында не болып жатқаны жер бетінде жорғалаған қарапайым адамға беймәлім. Яғни, тау екі жақты, оның болмысында, жаратылысында мәңгілік пен өзгермелілік, тұрақтылық пен даму, шексіздік пен шектілік, өсу мен құрдымға кету, қалыптасу мен жойылу мүлгіген. Ол қуаныш та, қорқыныш та туғызады. Тау бөктеріне көтеріліп, таза ауасымен кең тыныстауға да болады, бірақ жоғарылаған сайын тынысың тарылып, басқа күйге көшуіне де болады. Сонымен қатар, абайсызда сырғанап, тіреніштен айрылып, төменге құлдырай жөнелуіңіз де мүмкін, немесе Сизиф сияқты біркелкі адыммен төмен қарай ілбіп келе жатасыз. Өйткені, сіздің үмітіңіз бар, жарық дүниеден күткен несібеңіз бар. Сол үміт пен азды-көпті несібе жер бетіндегі қызықшылығы мол тіршілікке жетелейді.

Шал ақынның жақсы адамды асқар тауға теңеуі-шын мәнінде жақсы болу-бұл арман, өмірі іске аспайтын бір қиял деген ойды да білдіруі мүмкін.

Бірақ адам баласы әруақытта жақсылыққа ұмтылады. Бұл оның төл табиғатынан заңды туындайтын құбылыс, өмір философиясының бұлжымас заңы. Шал ақын осы бұлжымас заңдылықты, адами тілекті дөп басып, дәл тауып, айтып отыр.

Жақсылыққа қарама-қарсы, бірақ оның бөлінбейтін сыңары, жолдасы-жамандық.

Жақсылықтың болуы, болмауы жамандыққа байланысты. Егер жаман қасиеттер, қылықтар болмаса жақсылықты қалай анықтар едік.

Шал ақынның пікірінше:

«Жамандар өзін - өзі зорға болар,
Бір өзінен басқаны төмен салар
Жігіттер, сақтаныңыз жаман достан,
Досыңның жаманынан артық дұшпан»

«Жамандар тыңдамайды жақсы сөзін,
Сүйресен де жақсы іске бұрмас өзін»

«Жаманға дәулет бітсе ауа айналар»

«Ажарға жаман адам қарамайды,
Істерді келген, кеткен санамайды.
Басыңа іс түскенде жаман досың
Беруге ат құйрығын жарамайды»

«Дегенше жігіт момын, жаман деңіз,
Шабан артық бола алмас жаман аттан,
Іс бітірмес жамандар,
Жүз болса да бірмен тең»

«Жаман туса балаңыз,
Бұғып келген тазбен тең»

«Жаман болып не керек тірі болып,
Тірі жүрген көп жанның бірі болып»

Ақын адам бойындағы қасиеттер жиынтығы таяқтың екі ұшы сияқты екі алуан: жақсы қасиеттер және жаман қасиеттер екендігін өте жақсы түсінді. Мұның алғашқылары адамның адамгершілік болмысын құрайды. Кімнің жаман атанғысы, жұғымсыз көрінгісі келеді дейсін.

Меніңше, сол соңғы қасиеттер адам бойындағы жаратылысынан жабысқан табиғи кемістігінен немесе өмірдің тереңіне бойлай алмауынан туындаса керек.

Зердесіздік, менмендік, өркекіректік, мақтаншақтық, шалағайлық, ашкөздік, арамдық, тұрлаусыздық, берекесіздік, жалқаулық, ашуланшақтық, шығайбайлық, көрсеқызарлық, қызғаншақтық, су жүрек қорқақтық, қызбалық, ұрма-ергіштік, бос бұйда ашықауыздық, арсыздық, тағы басқа да толып жатқандары қанға біткен табиғи кемістік аталса, іштей булығып тұрғанмен істің көзін таба алмай, содан барып теріс шешім қабылдап, жаңылысу, сүріну тәжірибесіздіктің нәтижесінен пайда болатын қасиеттер. Бұлардан басқа өмір толқынында жолай пайда болатын ашкөз құмарлық, қызылкөз арамзалықтан кеп шығатын ең барып тұрған сорақы, қоғам үшін, заман үшін аса қатерлі мінез қасиеттер бар. Ол-парақорлық, арызқойлық, ұрлық.

Адамды осынау құбыжық қылықтардан әрдайым арашалап жүретін негізгі қасиеттер құнттылық - өзіңе өзін абай болу, сақтық дер едік. Оған айналаңа жіті де әділ көзқарас, ақыл-парасат, байсалды шешім, мейірімді жүрек басшылық етеді. Тек жүрсең тоқ жүресіңнің де, қи-қыбырдан, тіл-күбірден бойды таза ұстауыңның да мән мәнісі солардан сараланады.

Шал ақынның пікірінше, өте жайбасар момындық, ұяндық та жаман қасиеттер. Бұлар адамның өзі үшін зиянды, басқаларға одан келіп-кетер ешнәрсе жоқ. Сондықтан осы қасиетерден бойды тазартып, іскер, айбынды, айдынды болуға шақырады.

Шал ақын жырға қосып жиіркендірген этикалық келеңсіздіктер күнделікті өмірде өте жиі кездеседі. Ойшыл тіршілік еткен уақыт пен осы дәуір аралығында 250-ден артық жыл өтсе де, ойшыл назар аударған жаман, жағымсыз, жиренішті іс - әрекеттер, мінез кемшіліктері әлі де сол қалпында өмір сүріп жатыр.

Қазіргі заманның даму үрдістері ондай іс - әрекеттердің аясын одан әрі кеңейтіп, тереңдете түспесе, ақын көрсеткен жамандық белгілерінің ешқайсысы жойылған жоқ.

Керісінше, қазіргі элеуметтік мәдени кеңістікте жаман іс - әрекеттердің небір сұрқия түрлері пайда болып, біз адам баласының рухани дағдарысқа ұшырағандығы туралы дабыл қағудамыз.

Сондықтан, Шал ақынның бұл мәселе төңірегінде ой-иірімдері қазіргі мәдени рухани жағдай үшін өзінің құндылығын жойған жоқ.

Әдебиет

- 1 Бес ғасыр жырлайды. - Алматы: Жазушы, 1989.
- 2 Мұсаева Н.Р. Тылсым табиғат. - Алматы: Ғылым, 1997.

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы этики в творчестве Шал ақына.

Summary

The problems of ethics in the creation of Shal-akan.

УДК 802/809:809.43

ИЗ ИСТОРИИ ТЮРКОЛОГИИ

И.А.Казиева

КГУ им. Коркыт Ата, г. Кызылорда

Наблюдение за развитием тюркологических исследований отмечает их тесную связь с развитием общественно-политических отношений. В начале XIX века официальные власти Германии не проявляли интереса к тюркологическим дисциплинам. В середине XIX века положение меняется с научной деятельностью Иоганна Вильгельма Шотта, профессора филологического факультета Берлинского университета. Его труды по синологии актуальны по сей день. В.Шотт положил начало сравнительному изучению алтайских языков, по этой причине многие учёные считают его основателем алтаистики. Он первым начал изучать якутский язык ("Uber die Yakutische Sprache", 1843) и пришёл к выводу в результате, что тунгусские языки генеалогически ближе всего к алтайским, а не уральским.

Знание китайского языка позволило Шотту исследовать на этом языке документы о древнетюркской оседлой народности уйгуров в Центральной Азии.

Он не дошёл до конца в доказательствах общности уральских и алтайских языков. (По современным данным уральские языки не относят к алтайским языкам. «Алтайские языки - условный термин для обозначения макросемьи языков, объединяющей на основе предполагаемой генетической сопринадлежности тюркские языки, монгольские языки, тунгусо-маньчжурские языки, а также изолированные корейский и японский язык. Первоначально, в 30-х гг. 19 в., к алтайским языкам относили также и те языки, за которыми впоследствии закрепилось название уральские языки. Термин «алтайские» указывает на возможную прародину» [1, с.28]. «Уральские языки - крупное генетическое объединение языков, включающее две семьи - финно-угорскую и самодийскую» [1, с.537]).

Берлинский университет гордится выдающимся преподавателем, учёным в истории тюркологии, который многое сделал в решении научных проблем, работы которого имеют значение по настоящее время.

Но обратим внимание, что успехи в тюркологических исследованиях с середины XIX века совпадают со стремлением германского империализма к приобретению сфер влияния в Азии и в Африке. В одном из документов говорилось: «Для успешного развития наших отношений с Азией и Африкой в последнее время резко возросла потребность в расширении изучения языков Востока и Восточной Азии, особенно нужд переводческой и других специальных служб. Предполагается, по аналогии со «школами по изучению восточных языков», функционирующими в Вене и Париже, осуществить то же самое в Германии и для этой цели создать семинар восточных языков в Берлинском университете Фридриха Вильгельма». [1, с.82]. Вопрос ставился об изучении шести важных в политическом отношении языков: персидского, турецкого, китайского, индийского, японского, арабского, африканских языков. Особое внимание уделялось турецкому языку, так как интересы Германии были особенными в отношении Турции. По этой причине профессор Эдуард Захау (1845-1930), семитолог и арабист как директор «Семинара восточных языков» поощрял тюркологические исследования и сам занялся тюркологическими исследованиями (его работа «Vom asiatische Reich der Turken», Weimar, 1915 г.). Э.Захау привлёк к работе в Берлинском университете профессоров Карла Фоя и Фридриха Гизе. Директором семинара издавалась серия «Lehrbucher des Seminars für Orientalischen Sprachen zu Berlin».

Карл Фой (1856-1907) считался одним из лучших знатоков турецкого языка и его истории. Прусское государство финансировало четыре экспедиции в 1902-1914 гг. для археологических раскопок в центрально-азиатском Турфанском оазисе. На основании документов экспедиций 1902-1903 гг. К.Фой в 1904 г. опубликовал статью «Язык тюркских турфанских фрагментов манихейского письма».

По причине смерти К.Фоя был приглашён в «Семинар» арабист Фридрих Гизе (1870-1914), исключительно овладевший турецким языком за годы работы преподавателем в Стамбуле. Причём настолько, что он прекрасно разбирался в особенностях нескольких анатолийских

диалектов. В Берлине главный научный интерес для него стала представлять турецкая история. В 1914 г. с началом первой мировой войны Гизе оставил Берлин и вернулся в университет Стамбула на должность профессора. С поражением Германии и союзной с ней Османской империи как германский подданный Гизе вернулся в Германию, но работать в «Семинаре» уже не пришлось, и он последние годы жизни работал профессором тюркологии в университете города Бреслау в Польше.

После Гизе преподавателем тюркологии в «Семинаре» являлся доктор Г. Вейль, знаток турецкого языка, создавший «Граматику османско-турецкого языка» (*Sammlung Türkischer Lehrbücher für den Gebrauch im Seminar für Orientalische Sprachen zu Berlin. Band 1. Berlin, 1917*). Учебник отражал новейшие достижения в лингвистике и исследовательских методах общего языкознания применительно к преподаванию турецкого языка. По причине Германо-турецкого военного союза в годы первой мировой войны не только в «Семинаре» поощрялось преподавание турецкого языка, но и в других университетах с восточным отделением.

В эти же годы выходит учебник другого преподавателя «Семинара» Вилли Болланда. «*Praktisches türkisches Lehrbuch zu Gebrauch im Selbstunterricht und an Lehranstalten*» (Stuttgart, 1916) В. Болланда был важен при обучении дипломатического и военного персонала, направляемого в Турцию. Прилагавшиеся к учебнику грампластинки с записью разговорной речи были первым аудиовизуальным опытом по турецкому языку. Кроме турецкого языка, в «Семинаре» преподавались и изучались татарский и узбекский языки, в 20-е-30-е годы последним уделялось большее значение, чем турецкому (понятно, какие планы немецкого империализма стояли за этим смещением акцентов). По инициативе Захау в 1917 г. был опубликован немецкий перевод с русского «Узбекской грамматики» М. Терентьева. В этом же году был организован «Венгерский факультет» (*Ungarische Institut*), там же преподавалась и тюркология. Теперь в Берлинском университете тюркология была представлена в «Семинаре» и на «Венгерском факультете». Приглашение Вилли Банга из Бельгии работать в связи с начавшейся войной было удачей для Берлинского университета. Учёный в Бельгии занимался германистикой, древне- и новоперсидским, маньчжурским и монгольским языками. Теперь в Берлинском университете он занимался урало-алтаистикой с акцентом на тюркологию. Вилли Банг (Иоганн Вильгельм Макс Юлиус Банг-Кауп) был весьма компетентным специалистом широкого профиля. Он оставил многочисленные труды по древнетюркскому и уйгурскому языкам, по проблематике средне-тюркского куманского языка (команы - половцы), по сравнительно-историческому исследованию тюркских языков совместно с Ф. В. К. Мюллером (1863-1930) и Альбертом фон Ле Коком (1860-1930), разработал методику расшифровки фрагментов «Тюркских турфанских текстов», хранящихся в Берлинском университете.

Грамматические проблемы, этимологические исследования по тюркским языкам с 1925 по 1934 годы были опубликованы в «*Ungarische Jahrbücher*» под общим названием «*Türkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut*».

Вилли Банг с большой ответственностью относился к подготовке специалистов. Это привлекало к нему учёных из разных стран, которые впоследствии стали ведущими алтаистами и тюркологами у себя в отечестве. Это швед Гуннар Ярринг, финн Мартти Рясänen, болгарин Борис Недков, венгры Лайош Катона и Маргит Палло, турки Тасхин Бангу-оглы и Садеттин Булуч, татарин Габдул-Рашид-Рахмети (Арат), караим Якуб Шинкевич (Польша). У него учились многие немецкие тюркологи, наиболее известны из них в мире Анна-Мария фон Габэн (род. в 1901 г.) и Карл Генрих Менгес (род. в 1901 г.).

Советский тюрколог из Узбекистана Сайора Хасанханова в своей диссертации писала: «За 16 лет работы В. Банга в Берлинском университете (1918-1934 гг.) им было подготовлено новое поколение тюркологов из разных стран. При этом мы встречаем у его учеников широкий диапазон исследовательских направлений. Это позволяет заключить, что В. Банг давал им свободу выбора тематики в соответствии с их интересами. Таким образом, тюркологическая наука развивалась и вширь, и вглубь. Ученики В. Банга во многом дополняли друг друга в своей исследовательской деятельности, что позволяло вести изучение тюркских языков в их совокупности. Как известно, решающая роль в создании и развитии научной школы принадлежит ученому, основавшему и возглавляющему её. В. Банг остался в памяти своих учеников блестящим исследователем и педагогом, умевшим находить творческий контакт со своими коллегами и учениками» [1, с. 87].

Имя В.Банга вошло в историю тюркологии не только благодаря его глубоким исследованиям отдельных тюркских языков, проведенным с должной систематичностью и тщанием, но также благодаря созданию им Берлинской тюркологической школы» [1, с. 88].

Престиж тюркологии поднимается в Германии во время II мировой войны как следствие опять-таки военного союза с Турцией. Но тюркологические исследования снизились из-за преследования учёных за антифашистские взгляды и были возобновлены лишь с пятидесятого года доктором Хейнцем Гизеке, сотрудником востоковедческого института АН.

Литература

- 1 Лингвистический энциклопедический словарь /под ред. В.Н.Ярцевой.- 1990. - С.28, С.537.
- 2 Новка Х. К истории тюркологии в Берлинском университете //Советская тюркология.-1985.-№4.-С.81.
- 3 Мусаев К.М. Алтайская гипотеза в свете контактов тюркских языков с языками мира //Советская тюркология.-1987.-№4.-С.52.

Қорытынды

Германия екі ғасыр бойы түріктану ғылымын зерттеп келуші Еуропа елдерінің бірі. Бұл неміс империализмінің Азияны бақылауға алумен сәйкес келетін еді. Бұл жариялымда әйгілі неміс түріктану ғалымдарының жұмыстары қаралған.

Қазіргі уақытта Германияда шығыс тілдерінің ішінең саяси тұрғыдан басым тілдерге мыналар жатады: парсы, түрік, қытай, үнді, жапон, араб тілдері.

Summary

Germany is one of the European countries that during two centuries profoundly studies Turcology. This coincided with German imperialism aspiration to gain spheres of influence in Asia. The publication considers the works of famous German scientists in Turcology. The most prior languages of all Eastern languages at the modern stage in Germany from the point of view of politics are: Chinese, Japanese, Arabic, Indian, Turkish and Persian.

УДК 81'374

МЕТОДИКА ЛЕКСИКОГРАФИРОВАНИЯ ПРЕФИКСАЛЬНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В РУССКО-КАЗАХСКИХ СЛОВАРЯХ*

Л.Ж.Лесбекова
ЮКГУ им.М.Ауезова, г.Шымкент

В результате изучения лексикографического оформления префиксальных существительных в русско-казахских словарях 1954, 1978 и 1981 годов была выработана методика их лексикографирования, содержащая в себе следующее:

1 Принципы отбора ПС для включения в РКС

В основу русской части РКС-54 положен «Словник», включающий состав слов; разработку значений, иллюстраций примерами; фразеологию и объяснения; объемом в несколько десятков книг; подготовленный Государственным издательством иностранных и национальных словарей в Москве. В ходе составления и подготовки к печати РКС-54 в словник вносились необходимые уточнения, дополнения и изменения. Словник создавали крупные специалисты, благодаря этому он характеризуется достаточно полным и последовательным отражением включенного в него языкового материала. РКС-54 содержит 50 тысяч слов.

* Принятые сокращения: МС – мотивирующее слово (существительное), ПС – префиксальное существительное, РКС – русско-казахский словарь, СС – словосочетания, ФЕ – фразеологические единицы.

РКС-78 и РКС-81 содержат 65 тысяч слов. По уверению редакции словаря, при дополнении словника и повторном редактировании словаря большое внимание уделялось правильной подаче системы основных и второстепенных значений слов. В этом отношении некоторые словарные статьи предыдущих словарей потребовали доработок и изменений. Однако следует отметить, что РКС-54 остается значительно лучшим словарем. Об этом свидетельствуют все научные работы, диссертации, подвергшие анализу качество РКС-54 и РКС-78/81. Нет ни одной работы, утверждающей обратное. И увеличение количества слов на 15 тыс. в РКС -78/81 не улучшило его, а наоборот (напрашивается фраза «числом поболее, ценою подешевле»). Недостатки, встречающиеся в этих словарях, относятся преимущественно к РКС-78/81.

Определение состава словника – одна из важнейших проблем русско-национальных словарей. Тщательно продуманное и обоснованное решение проблемы словника повышает научный уровень и практическую ценность словаря, прочность и долговечность положительных результатов [1]. При отборе слов необходимо учитывать границы лексики литературного языка, не следует ориентироваться на варианты, выходящие за пределы литературного языка. Необходимо учитывать его нормативность, деление на активный и пассивный слои, синонимию, омонимию и т.п. Переводные словари в какой-то мере суть толковые, ибо зачастую они сочетают в себе задачи и толкового и переводного словарей. Но в любом случае они преследуют нормативные цели и должны выступать пособием для овладения русским языком. Словник русско-национальных словарей, по утверждению А.К.Боровкова, должен содержать в себе слова, свойственные русскому языку, независимо от наличия или отсутствия их в переводном языке [2]. Более того, по моему мнению, словник таких словарей должен включать в себя, прежде всего, лексемы, отсутствующие в языке перевода. Отбор слов зависит от типа словаря. В русско-национальных словарях принципы отбора слов имеют свои особенности. Словари должны отражать богатство и разнообразие лексики русского языка и служить законодателями норм словоупотребления. Поэтому для составления таких словарей необходимо проводить огромную исследовательскую работу, связанную с отбором слов, анализом языкового материала, рассмотрением принципов его расположения, анализом средств передачи значений слов на другой язык.

Особое внимание следует обратить на лексемы, отсутствующие в переводном языке. В этом плане ПС претендуют на полную представительность в РКС. Главная часть таких слов в анализируемых словарях представлена неплохо, разве что среди существительных с иностранными префиксами отсутствуют образования с префиксами *ПРО-(1)* с семантикой «сторонник, действующий в интересах кого-чего-нибудь, примыкающий к тому, которое названо МС»; *ПРОТО-(2)* с семантикой «старшинство в чине или звании (в церковных терминах)»; *ЭКС-*, обозначающий сан, звание, должность в значении «бывший, вышедший в отставку, уволенный (офиц.)». С префиксом *про-(1)* в РКС-81 помещено лишь одно слово *профашист*, переведенное как *фашистшиі, фашизмді жақтаушы*. Между тем этот префиксальный тип продуктивен в общественно-политической терминологии, поэтому нужно было включить в число реестровых слов РКС лексемы типа *проамериканец, промодернист, просоциалист* и т.п.

В РКС (в обоих словарях) отсутствуют следующие слова с префиксом *РЕ-*: *реимпорт, рекристаллизация, рекомбинация, реплантация* (зуба), *реприватизация, рециркуляция, реэкспорт, реэмиграция*. С префиксом *ПРОТО-* можно было бы поместить ПС типа *протодиакон* (*протодьякон*), *протоиерей, протопоп, протопресвитер* и т.п., необходимые при чтении классической литературы и литературы по истории. Встречаются существительные с тем же префиксом в случае обозначения высшей степени отрицательного качества, названного МС, поэтому нелишне было бы видеть в словаре лексемы *протобестия, протоканалья* и т.п. ПС с префиксом в вышеуказанном значении достаточно продуктивны в газетно-публицистической речи, следовательно, желательно видеть на страницах РКС слова типа *эксгубернатор, окказионально-газетные эксдиктатор, эксдиректор, экскоролева, экскороль, эксмиллионер, эксминистр, эксписатель, экспрезидент, экспремьер, эксрекордсмен, эксчемпион, эксюноша* и мн. др. Префикс *экс-* встречается в шутивно-фамильярном значении, поэтому слова типа *эксвозлюбленный, эксмуж, эксписатель, эксученый* заслуживают

включения в РКС, тем более потому, что частотность употребления их, вероятно, не будет снижаться.

2 Принципы отбора терминологического материала в РКС

Вопросы отбора терминологической лексики в общие филологические словари, в нашем случае – в РКС, – наиболее сложная и трудная проблема лексикографии [3]. В решении этого вопроса составители общефилологических словарей исходят из того, что включают в него только широко распространенную, “общеупотребительную”, а не «узкоспециальную» терминологию [4, 5]. Но анализ словника общих филологических словарей свидетельствует, что подбор лексики в них субъективен, случаен и непоследователен. И В.М.Перерва предлагает руководствоваться не столько широкой распространенностью и общеупотребительностью, сколько общеизвестностью терминов, включаемых в словарь. Главным фактором, обуславливающим общеизвестность терминов в среде носителей языка, не являющихся специалистами той или иной отрасли, следует считать «социальную значимость», куда относятся термины, отражающие «наиболее общие, основные элементы знаний об окружающем человека мире, о природе и обществе, о всех сферах науки, техники, производства, искусства и других видов человеческой деятельности» [6, с.111]. Анализируя взаимоотношения терминов с общим словарным запасом языка, он выделяет четыре разряда терминов:

«1) термины, в качестве которых выступают слова общего языка (т.е. такие слова, одно или несколько значений которых являются терминологическими), например: *крыло 1. птицы, 2. спектральной линии* и др.;

2) термины, которые стали употребляться в общем языке переносно или образно ... например: *апогей 1. астрономический термин; 2. перен. высшая точка развития чего-либо;*

3) термины, для которых есть соответствия – своеобразные синонимы – в общенародном языке, например: *диаметр, поперечник...*;

4) термины с той или иной стилистической окраской – разговорной, жаргонной и т.п., в том числе достаточно широко известные неспециалистам ..., например: *лента* (разг.) – *кинофильм*».

Отмечая, что вопросы отбора терминов решаются по-разному, автор считает, что «термины первого из указанных разрядов должны включаться в общие словари по возможности все (во всяком случае в наиболее полные из них)» [6, с.112]. Включению в общие словари языка подлежит определенный минимум человеческих знаний – достояние каждого члена современного общества, – т.е. минимум научной, технической, производственной и прочей информации в виде ее носителей. «Важность термина-понятия в системе понятий определяет и его социальную значимость», – утверждает В.М.Перерва и формулирует основополагающий принцип отбора отраслевых терминов: «общий филологический словарь должен включать в себя «квинтэссенцию» каждой терминологической системы, т.е. ту часть терминологии, которая отражает важнейшие, наиболее общие и устойчивые понятия конкретной области знания и дает представление об этой области, ее объектах, задачах, результатах и значений в жизни общества. Предполагается, что эта часть терминологии известна или, во всяком случае, должна быть известна, должна входить в словарный запас каждого современного культурного человека – идеального носителя данного языка. И конечно же, нужно исходить не из фактического словарного запаса «среднего», «стандартного» члена общества (который можно было бы выявить посредством статистическо-социологических тестов), а из того словарного запаса, каким должен был бы владеть член общества, с учетом тех требований по общенаучной и общетехнической осведомленности и культурному уровню, которые будут предъявляться к всесторонне развитому человеку в ближайшем будущем (словарь ведь создается не на один год). Этим мы, помимо всего прочего, устанавливаем и образец словарного запаса, к овладению которым как к некоему минимуму должен стремиться каждый человек, и стимулируем рост его кругозора (это следовало бы считать одной из важных задач общего филологического словаря)» [6, с.114-115].

Сказанное выше целиком относится и к русско-национальным словарям, в частности, русско-казахским. РКС в основном придерживается подобной системы. Он содержит в себе популярные термины всех отраслей знаний, употребляющихся в литературном языке. Русский словник РКС включает в себя наиболее важные, употребительные слова русского языка.

Архаизмы, областные слова бытуют в ограниченном количестве, лишь поскольку они необходимы для понимания русской классической литературы и поскольку известная часть их встречается в современной литературе. Однако в РКС содержатся слова второстепенной важности, а также областнизмы, просторечные единицы. Отбор фразеологизмов для двуязычных словарей осуществляется по тем же принципам, что и отбор реестровых слов. Включаются ФЕ, актуальные в процессе общения, обладающие страноведческой ценностью, характеризующиеся максимальной употребительностью в современном русском языке.

3 Принципы раскрытия значений ПС с помощью средств казахского языка

Достоинства любого двуязычного словаря зависят, главным образом, от адекватности передачи значений слов исходного словника. Переводная часть таких словарей отражает также и картину его словарного состава. Рассматриваемые РКС имеют краткие предисловия, содержащие принципы и способы перевода или толкования русских слов и разъяснения по поводу некоторых помет. К сожалению, не соблюдая общепринятую форму, эти словари по-разному предпосылают вводную часть: в РКС-54 это – нормальное «Предисловие» на русском языке, в РКС-78 – «Алғы сөз», в РКС-81 – «От редакции», вместо того, чтобы эту преамбулу дать на двух языках – русском и казахском.

Раскрытие и передача на казахский язык значений ПС представляет, несомненно, большую сложность, ибо сопоставляемые языки разно-структурны. Семантика слов в РКС раскрывается при помощи: 1) эквивалентов; 2) аналогов, или синонимов; 3) заимствований; 4) калькирования; 5) описания; 6) комбинированных способов.

Анализ большого фактического материала показал, что при синонимическом определении слова перевод, наиболее близкий к реестровому слову, не всегда дается на первом месте. Иногда в синонимическом ряду такой перевод вообще отсутствует.

Прямое значение, оттенок значения, переносное значение и переносное употребление ПС в казахском языке не всегда могут иметь адекватный перевод. В двуязычных словарях должны быть отмечены все варианты перевода данного слова. Образность сопоставляемых языков не всегда совпадает, в связи с чем возможны расхождения в переводе. При комбинированном способе перевода на первом месте обычно дается перевод, наиболее близкий по семантике реестровому слову, а остальные переводные слова служат лишь объяснением его значения. В РКС этот принцип часто нарушается. В словаре должны объясняться фразеологизмы, связанные с тем или иным словом, т.е. застывшие, устойчивые, иногда неразложимые сочетания слов, которые используются как одно слово. Поскольку РКС – переводные, главное требование к ним – точный и правильный *перевод* русских слов. Перевод осуществляется различными способами. Заимствования приводятся преимущественно в той форме, в какой они существуют в русском языке. Иногда в переводе даются русские и казахские слова параллельно: план – *жоспар*, *план* и т.п. Это объясняется, во-первых, тем, что они не полностью совпадают в своих значениях, и, во-вторых, оба эти слова употребляются параллельно. Кроме перевода, в словаре даются и толкования, объяснения понятий и значений русских слов. В толковании нуждаются специальные термины. Таким образом, РКС – переводные с элементами толкования. Перевод ПС, наряду с передачей предлогов, категорий рода, вида, префиксальных глаголов и др., представляет собой, естественно, трудную задачу. Составителям двуязычных словарей приходится максимально использовать лексико-грамматические богатства своего языка. Недаром передача ПС на казахский язык потребовала использования 208 моделей словообразования, включающих синтетический, аналитический способы, заимствования и собственные адеквататы.

Самая распространенная ошибка при переводе – передача значения ПС прилагательными или определительными словосочетаниями. Это – грубейший порок составителя, характеризующий, мягко говоря, его абсолютную и удивительную безграмотность. Обратимся к примерам:

Допризывник (воен.) – *әскерге шақырылатын*. ПС здесь переведено определительным словосочетанием «призывающийся в армию». Невозможность – *мүмкіндігі жоқ*, *мүмкін еместік*, *төзе алмастық*; в случае невозможности – *мүмкіндігі болмай қалғанда*; ◇ до невозможности (разг.) – *мүмкіндігі қалмағанда*, *шамадан тыс*. Здесь в шести словосочетаниях только два – правильные: *мүмкін еместік* и *төзе алмастық*, хотя второе неточное, т.к. означает отсутствие терпения. Первое словосочетание – не существительное, а законченное

предложение, означающее «(у него) нет возможности». Из четвертого (иллюстративного) словосочетания – *мүмкіндігі болмай қалғанда* – вытекает перевод реестрового слова в виде *мүмкіндігі болмау*. Пятое словосочетание (в ромбовой части) – *мүмкіндігі қалмағаныша* – предполагает перевод *мүмкіндігі қалмау*, а шестое словосочетание означает «сверх меры». Таким образом, иллюстративный материал не содержит в себе перевода реестрового слова. В идеале слово *невозможность* должно иметь в переводе: *мүмкін еместік, төзе алмастық, мүмкіндігі болмау, мүмкіндігі қалмау*. И только после этого можно давать имеющийся в данной статье иллюстративный материал. Точно так же в следующих статьях ПС переведены прилагательными, определениями: Немошь – *дәрменсіз*. Непробиваемость – *өтпейтін, өткізбейтін тесілмейтін*. В иллюстрации же правильно дано существительное: непробиваемость танковый брони – *танк бронясының (қорғамының) оқ өткізбейтіндігі*. Непроводник (физ.) – *өткізбейтін* (электрді) и мн.др.

Нередко в иллюстративной части не выдерживается время, обозначенное в русской части: Нерасчетливость – *пайдасыздық, есепсіздік*; обнаруживать большую нерасчетливость – *мүлде есебі жоқтығын көрсетті*. Вместо будущего стоит прошедшее. Следовало: *есебі жоқтығын көрсету*. К тому же мы видим, что переводное слово не употреблено. То же самое в следующей статье: Несправедливость – *қиянаттылық, әділетсіздік*; меня возмущает эта несправедливость – *бұл әдепсіздік мені ызаландырды, менің ашуымды келтірді*. Вместо настоящего времени стоит прошедшее.

Зачастую в переводной части стоит один эквивалент, а в иллюстрациях – другие: Дожитие (юр.) – *өмірдің шегіне жету*; страхование жизни до дожития – *өмірдің ақырғы мерзіміне дейін қамсыздандыру* (в РКС-78 добавлено еще слово *сақтандыру*). Донесение – *хабарлама, білдіру*; сделано донесение о чем-либо – *бір нәрсе туралы хабарлау*; по донесениям разведки (воен.) – *барлаушылардың хабарына қарағанда*. В данной статье фигурируют целых четыре разных слова: в переводной части – *хабарлама, білдіру*, а в иллюстрациях – *хабарлау, хабар*. Неразумность – *жәнсіздік, қисынсыздық*; неразумность такого поведения ясна – *мұндай мінездің ақылға жатпайтыны түсінікті*. В иллюстрации дано другое соответствие левой части и искажен перевод слова *поведение* лексемой *мінез* («характер»).

Типичной ошибкой выступает употребление в переводе без всякой надобности категории принадлежности. Например, в иллюстрации слова *несостоятельность* словосочетание *несостоятельность доводов* переведено *дәлелдерінің қанағат етерлік емесігі* (в РКС-54), *дәлелдерінің қанағаттанғысыздығы* (в РКС-78). Почему *дәлелдерінің* (что означает «его доводов»), а не *дәлелдердің* («доводов»), что полностью соответствует переводимой русской фразе?

Во многих случаях встречаются неправильные переводы. Так, в РКС-54 видим нормальное оформление реестрового слова: Подзатыльник: дать подзатыльник (разг.) – *желкеге ұру, желкелеу*. В РКС-81 читаем: Подзатыльник – *желке*; дать подзатыльник (разг.) – *желкеге ұру, желкелеу*. Перевод одних и тех же выражений различен в различных словарных статьях. В РКС-78/81 имеются идентичные иллюстрации в словарных статьях (причем, зачастую они включены дополнительно к тому, что имеется на страницах РКС-54). Нет единообразия в языках, на которых написаны пояснения, помещенные в скобках, они даны то на русском, то на казахском. Получается, что неизвестно, на кого рассчитаны эти пояснения – на русского или на казаха. Таково положение преимущественно в РКС-78/81.

4 Роль иллюстративного материала в корпусе РКС и принципы иллюстрирования ПС

Иллюстративный материал как дополнительное средство характеристики лексики в словаре – важный элемент словарной статьи. Выбор и подача его – сложнейшая проблема. На его основе строится любая словарная статья, раскрывается семантика слов и ФЕ, устанавливается сумма значений в словаре, раскрываются его стилистические особенности. В анализируемых РКС иллюстрациями снабжены не все ПС. В двуязычном словаре при отборе иллюстрированного материала предпочтение следует отдавать типичным сочетаниям слов. Отбор примеров должен производиться со строгим учетом семасиологических рамок. Каждое значение многоязычного слова должно сопровождаться иллюстрацией. Отсутствие ее хотя бы у одного из значений отражается на объеме и качестве толкования слова.

В лексикографической практике используются два основных вида иллюстраций – СС и цитаты. В РКС используется способ иллюстрирования путем составительских СС. Такой вид

более экономичен, чем приведение цитаты, ибо нет излишних подробностей и экспрессивных особенностей. Статья становится более компактной, а лингвистическая информация – более концентрированной. Иллюстрации дают стилистическую характеристику слов.

Словарь не должен содержать избыточное количество иллюстративного материала, так рассеивается внимание читателя и увеличивается объем словаря. Но если в СС содержатся дополнительные оттенки значений слова или его семантические связи с другими словами, то включение большого количества СС с переводимым словом и их перевод вполне оправданы. Снижает качество словаря излишнее количество образцов просторечия в стилистически однообразных, однотипных, бытовых по содержанию слов. В некоторых статьях иллюстративные примеры не содержат ничего нового об особенностях значения реестрового слова. Для передачи значений реестрового слова используется неодинаковое количество иллюстраций. Одни статьи содержат очень много примеров, в других они отсутствуют вовсе.

Фразы в словаре должны быть построены безукоризненно, ясно и информативно. Они призваны идеально характеризовать реестровое слово, как с точки зрения художественной выразительности, так и с формальной стороны.

При необходимости обозначения отличий и сходства слов и значений используются в РКС различные ссылки. Они используются при переводе слов, не имеющих эквивалентов в переводном языке. В таком случае разрабатывается одно из слов, а при остальных даются ссылки на него.

В РКС отсутствуют примеры из художественной литературы – одного из важнейших средств формирования интеллектуального и нравственного мира современного человека, нет примеров и из научно-популярной литературы. В редких случаях следует вводить особо удачные примеры.

5 Принципы передачи фразеологизмов в РКС

Фразеология – органическая часть системы языка. Без владения ФЕ невозможно правильное усвоение русского языка. При помощи ФЕ можно лучше узнать характер и историю народа, сделать речь яркой, выразительной. В неродственных языках крайне редко встречается структурное совпадение ФЕ. Поэтому в двуязычных словарях необходимо уделять особое внимание их смысловой стороне. Двуязычной лексикографии присуще широкое понимание ФЕ. Зарубочная часть словаря содержит составные наименования, грамматикализованные сочетания, собственно ФЕ, пословицы и поговорки.

Раздел за знаком ромба впервые в истории русско-иноязычных словарей был введен Л.В.Щербой. В его «Русско-французском словаре» этот раздел включает в себя фразеологические выражения, идиоматизмы, сочетания с более узким значением и др.

В лексикографической практике придерживаются нескольких критериев расположения ФЕ. Преобладает правило подачи ФЕ при опорном слове. Но по этому вопросу нет единой точки зрения. По мнению А.А.Юлдашева, А.Турабаева и других, целесообразно давать ФЕ по первому компоненту в алфавитном месте. В.П.Берков считает, что независимо от того, в какой статье находится ФЕ, в статьях на остальные слова-компоненты должны содержаться ссылки на ту статью, в которой находится ФЕ.

Иллюстративные ФЕ размещаются различными способами. Главные из этих способов – 1) расположение ФЕ по первому слову и 2) по ведущему стержневому слову (Л.В.Щерба). Не выработаны четкие принципы размещения ФЕ и в двуязычных словарях. В основном придерживаются точки зрения И.И.Фельдман, считающей, что размещать ФЕ нужно под каждым из составляющих ее компонентов.

Двуязычные словари содержат небольшое количество фразеологизмов (10%) от общего количества ФЕ, понимаемых широко. Один и тот же фразеологизм в одних случаях служит иллюстрацией к значению слова, в других он не подходит ни к одному из значений, образует фразеологическую часть слова и находит место за знаком ромба.

Зарубочная часть слова включает в себя различные ФЕ, идиоматизмы, пословицы, поговорки, составные термины, специфические обороты речи и крылатые выражения. Обычные виды передачи русских фразеологизмов в РКС – подбор эквивалентов, описательные толкования, реже – калькирование, буквальный перевод. Пословицы и поговорки переводятся преимущественно калькой, так она сохраняет красочность, выразительность. Зарубочная часть РС не такова, как у других частей и лексических единиц словаря, например, наречий,

предлогов и т.п., где она представляет собой настоящую свалку, полную неразбериху, содержа в себе все, что не вошло в словарные статьи.

6 Стилистическая характеристика слов в РКС

Стилистическая характеристика слов, выражений и отдельных значений составляет необходимый компонент их перевода. Она охватывает единицы, ограниченные в своем употреблении. Она подчеркивает расчленение значений, показывает их отчетливо, указывает нормы употребления слова в разных его значениях. В словарях должны быть учтены просторечная, разговорная лексика, а также слова высокого стиля, вульгаризмы, слова иронические, шуточные и др.

Отсылочная помета применяется в случаях, когда ПС отсылается к более употребительному или более нейтральному существительному. Порой эта помета сопровождает стилистическую характеристику. Пометы стилистического характера в РКС представлены слабо.

Есть общее замечание по поводу *технического оформления РКС-78/81*. Нет абзацев! Трудно отыскать реестровые слова, ибо они не имеют абзацев. Они совершенно не выделяются. Это – резко отрицательное отличие данного словаря от РКС-54. Весь текст расположен сплошным потоком, а то, что реестровые слова набраны заглавными буквами, не спасает положения.

Литература

- 1 Юлдашев А.А. Принципы составления тюрко-русских словарей //Лексикографический сборник. – Вып. I. – М.: Гос.изд-во национальных и иностранных словарей, 1957.– С.59.
- 2 Боровков А.К. Из опыта составления русско-национальных словарей //Лексикографический сборник.- Вып. I. – М.: Гос.изд-во национальных и иностранных словарей, 1957. –С.157.
- 3 Касарес Х. Введение в современную лексикографию. – М., 1958. – С.295-296.
- 4 Бабкин А.М. Лексикографические заметки // ВЯ. – 1955. – № 2. – С.96.
- 5 Сергеев В.Н. Термины как объект лексикографии /В кн.: Современные проблемы терминологии в науке и технике. – М., 1977. – С. 123-126.
- 6 Перерва В.М. Отбор терминологической лексики для общих словарей языка //Современная русская лексикография. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1979. – С.107.

Қорытынды

Мақалада орысша-қазақша сөздіктердегі префикстік зат есімдердің лексикографиялау әдістері қарастырылған: 1) префикстік зат есімдерді іріктеу принциптері; 2) префикстік зат есімдердің мағыналарын ашу принциптері; 3) иллюстративтік материалдардың ролі және префикстік зат есімдерге иллюстрация жасау принциптері; 4) фразеологизмдердің берілу жолдарының принциптері; 5) сөздердің стилистикалық сипаттамасы.

Summary

In that article is devoted to methods of lexicographic description of prefixal nouns in Russian-Kazakh dictionaries: 1) principles for selection of prefixal nouns; 2) principles for showing the meaning of prefixal nouns; 3) importance of example material and its principles for prefixal nouns; 4) principles of phraseologisms' translation; 5) stylistic characteristic of words.

ӘОЖ 656.073.51

КЕДЕН ІСІ САЛАСЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ҚЫЛМЫСТАРМЕН КҮРЕС ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Д.Б.Назарбекова, С.А.Иманбердиев
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент қ.

Еліміздің ұлттық экономикалық қауіпсіздігі мемлекетіміздің басты бағыттарының бірі болып табылады. Қазақстанның географиялық жағынан тиімді орналасуы, көлік инфрақұрылымының жедел дамуы, шекарасының айтарлықтай ұзын болуы оның есірткі мен психотропты заттарды Оңтүстік-Батыс Азиядан және Ауғанстаннан Ресейге, одан әрі Еуропаға және басқа континенттер елдеріне транзиттеуге тиімді «көлік коридорына» айналуына себепші болды.

Аяқ басқан ХХІ ғасыр адамзаттың қызығушылықтарын қанағаттандыруға бағытталған аймақтық, континентальдық деңгейдегі қалыптасқан жаңа қуатты интеграциялық экономикалық бірлестіктердің ұлғайған жүз жылдық болуы қажет. Оған әрбір ел, мемлекет және әрбір адам өз үлесін қосады. Қазақстан да өз үлесін қосуға шама шарқынша күш салып келеді. Бұған кері әсерін тигізетін құбылыстар да аз емес. Соның бірі қылмыстылық болып табылады.

Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстар материалдық және басқа да құндылықтарды, халыққа көрсетілетін қызметті бөлуге, айырбастауға және тұтынуға байланысты туындайтын, қоғамдық қатынасқа зардабын тигізетін, қылмыстық заңда көзделген қоғамға қауіпті іс-әрекет.

Экономикалық сферада жасалынатын қылмыстар жоғары латенттік тобына жатады.

Криминалист-сарапшылардың пікірінше, жалпы алғанда осындай қылмыс түрлерінің 15-20 % ашылады. Демек, осы орайдағы қылмыстық істің жағдайы, тіркелген қылмыстық статистикадан кем дегенде 5-6 есе төмен болып отыр.

Мұндай қылмыстардың болуына не себепші болады?

Арнайы ақпараттық құралдардың жүргізген қоғамдық сауалнамасының мәліметтері бойынша, экономикалық қылмыстардың өсуі қоғамның моралдық жағдайына байланысты болады. Негізгі себептер ретінде заңгерлер мыналарды атайды.

Сауалнамаға жауап бергендердің әкімшілік-бюрократиялық механизмнің ыдырауы мен сыбайластықтың өсуі-85,5 %, қос мораль-79%, биліктің жоғары лауазымдарының қылмыстық іс-әрекетке қатысуы-74%, қос заңдылық, яғни заң алдында қарапайым азамат пен басшының тепе-теңдігінің жоқтығы-75%, мемлекеттік меншікті сақтау мен еңбек нәтижелеріне деген нақтылы қызығушылықтың жоқтығы-59%.

Мемлекеттің экономикалық мүдделерін қорғау ісінде маңызды орынды кеден органдарының қызметі алады. Кеден органдарының қызметі ел экономикасын мемлекеттік реттеудің маңызды құралдарының бірі болып табылады. Кеден органдары өз қызметтерін ойдағыдай жүзеге асыра отырып мемлекеттің экономикаын көтеруге және елдің бюджетін толтыруға ықпал етеді. Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алғаннан бергі уақытта елдегі экономика мен бүкіл қоғамдық өмірді реформалаудың жоғары қарқыны қоғамдық қатынастардың барлық нысанына, ең алдымен экономикаға, әсерін тигізбей қоймады. Меншіктің құрылымы елеулі түрде өзгерді, экономикалық қатынастар салалары кеңіп, сыртқы экономикалық байланыстарды ырықтандыру жүзеге асырылды, барлық шаруашылық субъектілерінің экспорттық-импорттық операцияларды жүзеге асыруына жол ашылды, банк туралы заңдар елеулі жақсарды, ол банктерде, соның ішінде шет ел банктерінде де кедергісіз есеп-шоттар ашуды жүзеге асыруға жәрдемдесті, кәсіпорындарды тіркеу мен тарату тәртібі, рұқсаттама құжаттар, мөрлер мен мөртабандар алу жеңілдетілді [1].

Қазақстан Республикасы кеден ісі саласында қылмыстардың бірнеше түрлері кездеседі. Атап айтсақ:

1) Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің 209 бабына сәйкес Экономикалық контрабанда;

2) Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің 213 бабына сәйкес Шетел валютасындағы қаражатты шетелден қайтармау;

3) Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің 214 бабына сәйкес Кеден төлемдері мен алымдарын төлеуден жалтару;

4) Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің 250 бабына сәйкес Айналыстан алынған заттардың немесе айналысы шектелген заттардың контрабандасы [2].

Тарихи қайнар-көздерден ұғынатымыз **контрабанда** – бұрынан келе жатқан кертартпа құбылыстар мен әрекеттердің жиынтығы. Ол жөнінде ерте грек және рим құжаттары мен мемлекеттік іс-жүргізу қағаздарында кездеседі. Орта ғасырларда «**kontrabandos**» сөзі сатуға тыйым салынған және тәркіленуі міндетті тауарларды белгілеу үшін пайдаланылған.

Көптеген елдердің тәжірибесінде контрабанданы (итальян сөзі **contro** - қарсы, **bando**- мемлекет қаулысына) мемлекет шекарасы арқылы заңсыз түрде, қылмыс деп табылатын тауарлар мен басқа да құралдардың өтуі деп түсіндіріледі.

Контрабанда, ең алдымен, мемлекеттің экономикалық мүддесіне нұқсан келтіреді, себебі, біріншіден - әкелінетін және шығарылатын тауарларға белгіленген алымдар мемлекеттік бюджетке түспейді. Екіншіден, елдің экономикасы үшін өте қажетті болғандықтан сыртқа шығаруға тыйым салынған тауарлар (стратегиялық мақсаттағы шикізат) әкетіледі.

ҚР кеден органдарының маңызды міндеттері экономикалық қылмыстармен және әкімшілік құқық бұзушылықтармен, контрабандалық тауар және көлік-құралдарының, есірткі заттарының, қару-жарақтың, Республиканың мәдени-тарихи құндылықтарының заңсыз өтуімен тиімді күрес жүргізу болып табылады.

Кеден органдары өздерінің құқық қорғау қызметін жүзеге асыра отырып экономикалық қылмыстармен күресте маңызды жұмыстар атқарады [3].

Біз талдау жасай келе үстіміздегі жылда экономикалық контрабанда бойынша қылмыстық іс қозғау азайды. Мұндағы әсіресе кеден шекарасын кесіп өту кезіндегі тауарларды алып өту кезіндегі мәселелер бойынша айтуға болады. Бұған себеп тұлғалардың ҚР кедендік, әкімшілік, қылмыстық заңдарының шарттары жағдайларына бейімді болуы. Жалпы айтқанда көп тауар түрлері өте аз көлемде кедендік ережелерді бұзуда, яғни 209 бап бойынша еленбейтін құқық бұзушылықтар болатын.

1-кесте - Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша қозғалған қылмыстық істер (дана)

	2006ж.	2007ж.	+/-
Қозғалған қылмыстық істер	52	60	+8
209 бап, экономикалық контрабанда	22	25	+3
250 бап, есірткі заттар мен басқа да айналысқа тыйым салынған бұйымдардың контрабандасы	9	12	+3
214 бап, кеден төлемдері мен салықтарын төлеуден жалтару	9	9	0
Басқа да баптар	12	14	+2
Сотқа жіберілген істер саны	23	38	+15
Анықтаушылар саны	2	2	0
1 анықтама жүргізушіге жүктеме	26	30	+4

Есірткілердің заңсыз айналымының көлемі және оларды асыра пайдалану ауқымы Қазақстанда өсуін жалғастыруда, тек халықтың денсаулығына қатер төндіріп қана қоймай, сонымен бірге экономикалық, саяси және әлеуметтік жағдайды, мемлекет жүргізіп жатқан экономикалық реформалар үдерісін тұрақсыздандырып отыр.

Қолда бар мәліметтерге сүйенсек, Ауғанстандағы есірткі жағдайы АҚШ лаңкестікке қарсы операциясын бастағанан кейін де айтарлықтай өзгерістерге ұшырған жоқ және бұрынғыша өндіріс көлемі мен есірткі контрабандасы өсуде.

ТМД оңтүстік шекарасының жеткілікті қорғалмауы Ауғанстанда шығарылған есірткілердің аталмыш аймақтарға ауқымды енуіне әкеліп соқты. Егер бұрындары контрабанданың кейбір бағыттары туралы ғана айтылса, ал соңғы жылдары Орталық Азия мен Ресейдің түгел дерлік аумағынан есірткі трафиінің арналары өтеді. Соған сәйкес, бұл аймақ ауған апиыны мен героинін сатудың тартымды нарығына айналады.

Осы жоғарыда қарастырылған жайларды қорытындылай келе, көрсетілген мәселелерді талдай отырып мынадай ұсыныстар мен пікірлер жасауға болады:

- техникалық құралдардың санын көбейту. Атап айтқанда жеңіл көлік, түнгі көру құралдары, салмақ тексеру құралдары және т.б.;

- кеден қызметкерлерінің жалақысын тағы да көтеру. Бұл өз кезегінде кеден қызметкерлерін парақорлықтан қорғауға өз әсерін тигізеді;

- сотта қаралатын қылмыстық ісер бойынша кеден органдарының тыс қалмауы;

- жедел - іздестіру жұмыстарын жүргізуде жетілдірілген ақпарат жүйесімен қамтамасыз ету. Ақпараттар алу, алмасу, сараптап талдау;

- кадрлар тұрақтылығын қамтамасыз етуге күш салу қажет. Мемлекеттік қызметкерлердің дайындығын арттырып, қайта даярлауды дұрыс және сапалы жүргізу қажет. ДСҰ-ның маман-кадрларды қайта даярлауға байланысты бағдарламасына сәйкес Қазақстан кеденшілерін әлемдік тәжірибе бойынша қайта даярлау, біліктілігін жетілдіру нәтижесінде жергілікті кеденшілер қызметінің деңгейін арттыруда қолдану. Яғни, кеден бекеттеріндегі кеденшілердің тауар кодын, кедендік күнын, оның шыққан.елін анықтау және кедендік ресімдеу бойынша біліктілігін арттыру. Бұл тиісінше мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігіне және бюджеттің кіріс бөлігін толықтыруға тікелей әсер етеді;

- құқық қорғау органдарының арасындағы күзіреттерді дұрыс бөлу, көрші мемлекеттермен байланысты қағаз жүзінде емес іс жүзінде асыра отырып, бірлесе отырып жұмыс істеу экономикалық контрабанданың санын күрт азайтуға мүмкіндік туады;

- ЕурАзЭҚ мемлекеттерінің алдына қойған мақсаттарын жүзеге асыру туралы мәселелерге мынадай ұсыныс жасауға болады. Оның мақсаттарын Аймақтық Интеграция Ұйымы шеңберінде жүзеге асыру. Мысалы ортақ валютаны енгізу. Мұндай ұсыныстың негізгі себебі ЕурАзЭҚ мемлекеттері шеңберінде мұны жүзеге асыру өте қиын мәселе. (Өйткені мұнда мүше елдердің валюталық бағамдары деңгейлес емес. Ал Аймақтық Интеграция Ұйымы мемлекеттерінің валюталық бағамдары шамалас болып келеді.

ЕурАзЭҚ-тың Тәжікстандағы Саммитінде Аймақтық Интеграция Ұйымы ЕурАзЭҚ-қа қарағанда әлде қайда прогресшіл екені айтылған. Бұл өз кезегінде жоғарыда көрсетілген ұсыныстың дәлелі ретінде көрінеді.

Қорытындылай келе экономикалық контрабандамен дұрыс және тиімді күресу арқылы мемлекетке келтірілетін шығынды төмендете отырып орасан көп пайда әкелуге көмектесеміз, сонымен қатар зайырлы мемлекет болуымызға өз үлесімізді қосамыз.

Әдебиет

- 1 Алибеков А. Таможенное дело в Республике Казахстан.- Алматы, 1997.
- 2 Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі.-2001.
- 3 Сәрсенбаев М.А. Таможенное право.- Алматы, 1998.

Резюме

В статье рассматриваются особенности борьбы с преступлениями и правонарушениями в сфере таможенного дела Республики Казахстан.

Summary

The peculiarities of struggle against crimes by offences in sphere of customs business of Republic Kazakhstan are shown in the article.

ӘОЖ 37.01.

БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНІҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ НЕГІЗДЕРІ

К.Ш.Оразимбетова

М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент қ.

Білім беру мәселелері қашанда философиялық концепцияларда маңызды орын алып келген. Осы орайда Платон, Аристотель, Августин, Руссо т.б. есімдерін еске салып өтуге болады. Білім берудің мәдени-тарихи құндылығын ұғыну дәл осы есімдермен тікелей байланысты. Тіпті философиялық ой тарихының бір кезеңі Ағартушылық деп аталатыны да белгілі.

XX ғасырда В.Дильтей, М.Бубер, А.Н.Уайтхед, К.Ясперс жаңа білім беру институттарының жобаларын жасаған.

Прагматизм философиясының негізін салушы Д.Дьюи «Мектеп және қоғам» атты кітабында сол кездегі мектептік жүйені «барлығы тек тыңдап отыруға бейімделгендігі», «баланың өзіне, оның өз бетінше жұмыс істеуіне орын берілмегендігі» үшін сынға алып, идеалды мектеп жобасын жасайды. Онда білім алу дамумен тенесіп бала тәжірибесінің реконструкциясы (қайта түлеу) немесе реорганизациясы (қайта ұйымдастырылуы) болады.

«Диалогтық философияны» жасаушы М.Бубер өз концепциясының принциптерін білім беру процесіне де қолданды. Білім берудің бұған дейінгі концепцияларында «Меннің» жеке болуына, оның өзіндік санасына ерекше мән беріліп келген болса, М.Бубер білім беруді «Мен» мен «Сен»нің кездесуі, құштарлыққа негізделген адамаралық қатынас ретінде түсіндіреді. Білім беруді ол мұғалімнің оқушыға еріксіз, мақсатты емес, бірге ойнау, еңбек ету барысында тікелей әсер етуі деп біледі.

Позитивизм дәстүрлерін жалғастыра отырып эмпирикалық-аналитикалық (тәжірибелік-сараптамалық) бағыт педагогикалық білімнің құрылымы, педагогикалық теорияның статусы, дискриптивті және нормативті педагогикалардың деректер туралы құндылықтық пікірлері мен сөздерінің арақатынасы сияқты мәселелерге көңіл бөледі (А.Фишер, Р.Лохнер, В.Брезинка).

Бұл бағытқа В.Дильтейдің тарихилық бағытын жалғастырған гуманитарлық педагогика қарсы тұрды. Онда педагогиканың рух туралы ғылым ретінде әдістерінің ерекшелігіне, гуманитарлық бағытталғандығына ерекше мән беріледі (Г.Ноль, Т.Литт. В.Флитнер, Э.Венигер).

Ресейде «тәрбие және білім беру философиясы» термині XIX ғасырда пайда болды. Алғашқылардың бірі болып оны В.В.Розанов қолданды. 1899 жылы ол: «Біздерде дидактика және бірқатар дидактикалар бар, біздерде қандай да бір қолөнер ма, өнер ма, теориясы ретіндегі жалпы педагогика бар ... Бірақ, біздерде тәрбие және білім беру философиясы деуге болатын, яғни тәрбиелеуді, білім берудің өзін басқа мәдени факторлар қатарында, сонымен бірге адам табиғатының қасиеттеріне, белгілеріне қатысты, тарихтың тұрақты міндеттеріне қатысты талқылау - болмаған және жоқ» деп жазды.

Көптеген философтардың көзқарастарын біріктіренін жайт: олардың фундаменталды дүниетанымдық, методологиялық мәселелерді шешуге негізделгендігі.

Білім беру философиясының аясына түсетін мәселелер жетерлік. Бұл мақалада біз ең маңызды деп санаған екеуіне тоқталып өтпекпіз. Оның бірі – И.Канттың педагогиканы негіздеп беруі, әлеуметтік білімнің осы саласының ғылымилығы туралы ойлары. Бүгінгі күні жалпы білім беру мектептері мен жоғары оқу орындарында оқушыларда методологиялық мәдениетті тәрбиелеу мәселесі қойылып отыр. Ол тек гносеологиялық мәселелер шеңберімен, әлемге тек танымдық қатынаспен шектелмейді. Методологиялық мәдениетті тәрбиелеу, адамды қалыптастыруда жаңа сапалық деңгейге көтерілумен бірге «субъектінің әлеуметтік қасиеттерін елеулі өзгертіп, әлемге жаңаша қарауға әкеліп, адам іс-әрекетін мағыналы етеді» [1].

И.Канттың педагогиканы негіздеуі – бұл тәрбиелеу процесін құрайтын фундаменталды компоненттерді жүйелі түрде зерттеу [1]. Білім беру мәселелері оның ойынша, көптеген мәселелермен байланысып жатады. Солардың қатарына мектепті өзгерту мен мұғалімдерді даярлаудың түбегейлі реформасы да кіреді.

Ғылымилық өлшемдерін анықтауда И.Кант, Жаңа Заман философиясының дәстүрлі көзқарастарымен салыстырғанда, елеулі қадам жасады. Оның сипаттамасы бойынша ғылыми білім күнделікті сана деңгейіндегі сан алуан мәліметтерден ұйымдастырылғандығымен ерекшеленеді. «Қарапайым білім» – деп жазды ол – «дәл осы жүйеге біріктірілудің арқасында ғылымға айналады, яғни қарапайым білімдер агрегатынан жүйеге айналады...».

Ғылымилық ұғымы И.Канттың философиясында екі қажетті және жеткілікті шартты қамтиды:

1) білімдерді ұйымдастырудың жүйелілігі және 2) оның қажетті түрде дұрыс, яғни толық және соңына дейін айқындалған, принциптерге негізделуі. И.Кант ғылымилықтың 1-ші элементі ретінде ендірген жүйелілік принципі өте нәтижелі болып шықты. Ол барлық ғылыми пәндердің дамуы үшін өте маңызды. Ғылыми педагогиканың зерттеулері де тек осы принципке сәйкес орындалуы қажет.

Бұрынғы қателіктерді қайталамас үшін, философтың айтуынша, білім берудің бүкіл бағдарламасын анықтайтын тәрбиелеу мен оқытудың басты мақсатын анық білу қажет.

И.Канттың педагогикасы бойынша «адамзаттың бойында көптеген мүмкіндіктер бар. Біздің міндетіміз адамды оның өз арнауына жеткізу үшін табиғи қабілеттерді пропорционалды дамыту мен адамның қасиеттерін түбірінен ашу» [3].

И.Канттың ойынша, адамның нағыз арнауы неде? (адам неге арналған?) деген сұраққа жауап бермейінше, дұрыс педагогикалық бағдарлама жасау мүмкін емес. Бірақ эмпирикалық мақсат бұл жерде жәрдем бере алмайды. Мысалы, әдетте жеке адам ұмтылыстарының мақсаты – бақытқа жету. Алайда әр адамның бақыт жайында өз түсінігі бар және ол көбінесе, жалпы түрде алғанда, ләззәт сезімімен байланысты болады. Ал бұл сезім, бәрімізге белгілі болғандай, дара бір адамның өзінде де өте тұрақсыз және өзгеріп отыратын мұқтаждықтарды қанағаттандырумен байланысты болады. Оған қоса, бақыттың барлық құрамдас элементтері (денсаулық, байлық, атақ т.б.) тәжірибеден алынған, сондықтан эмпирикалық сипатқа ие. Қалағанына қол жеткізу үшін адамға өз денсаулығын күту, еңбек ету, үнемді болу және с.с. қасиеттерінің жәрдемі зор. Бірақ олар имандылық принциптеріне де, педагогиканың міндеттеріне де жатпайды. Иmandылық ешбір материалдық негізге тәуелді болмауы керек, өйткені ерік өзіне өзі, әрбір парасатты жан үшін міндетті деп саналатын, заң жасауы қажет. Иmandы мінез-құлықтың жоғары принципін философ категориялық (шүбәсіз) императив деп атайды. Онда И.Канттың пікірінше, адамдар мінез-құлығының универсалды ережесі берілген. Ғалым оны келесі қағидасы арқылы жеткізеді: «Әрқашан өзіңе де, өзге адамға да тек мақсат ретінде қарап, ешқашан оны тек құрал ретінде пайдаланба!». И.Канттың этикалық ілімінде категориялық императив жеке объектіге қатысты емес, ол тек бүкіл адамзатқа қатысты мағынада алынады, яғни әрбір нақты адамның рулық мәніне қатысты. И.Кант «моральдық заңның қасиеттілігін» (мызғымастығын) атап ескертеді: «әрине, адам мұншалықты қасиетті болмаса да онда бейнеленген адамзат ол үшін қасиетті болуы керек». Адамның бойындағы дәл осы адамилық әрбір ақыл-ой иесі үшін жоғарғы құндылық, әрекеттерінің мақсаты болады. Сөйтіп жалпы абстрактілі моральдық тиістілік педагог үшін кезкелген педагогикалық құбылыстарды бағалауына, олардың моральдық мәнін түсінуге негіз болады. Бұл жалпы абстрактілі моральдық тиістілік гуманистік мазмұнға ие болып, «гуманизм» ұғымының өлшеміне айналды. Идеялық бағыт ретінде гуманизм Қайта өрлеу дәуірінде пайда болып, тұлғаның еркіндігі мен тәуелсіздігін қорғауды, адамды ең әуелден дін догматтары мен шіркеудің шырғауынан босатуды білдірді. И.Кант Данте және Петрарка, Эразм Роттердамский және Рабле, Бруно және Монтеньдердің жолын жалғастырды. Оның гуманизмі бір уақытта тұлғаның достонстваларын және адам құқықтарын ұғынуды тереңдетеді. И.Кант басты моральдық заңын адамзат идеясына негіздеп, келесі қорытындыға келеді: моральдық сана мен моральдық талаптардың бастапқы нүктесі жеке, жалғыз адам емес, ондай моральдық императивтерді генерациялайтын субъект болуға тек қоғам қабілетті. И.Кант бойынша, педагогиканың міндеті ол орнатқан этикалық негіздемеден туындап, ең әуелден моральдық заңдардың оқушының жанын бойлауын, ал моральдық нормалардың ол үшін субъективті маңызға ие болуын қамтамасыз ету.

Білім беру жүйесінің стратегиясы өткен шаққа немесе қазіргі кезге емес, болар шаққа бағытталған болуы керек. «Балалар адамзаттың бүгіні үшін емес, одан әлде қайда артық болуға тиісті ертеңі үшін, яғни адамзат идеясы үшін және оның жалпы арнауына сәйкес

тәрбиеленуі керек». И.Кант мектепте ғылымдарды үйретудің практикаға бағытталу қажеттігін айтты, сонда оқушы тек оқу орнының талаптарына ғана емес, сонымен бірге «өмірге жарамды білім алып, соның арқасында, өзі таңдаған салаға толық дайын болып шығады».

Ойлау дағдыларының қалыптасуы екі түрде өтуі мүмкін: оқушы мұғалімді тек тыңдайды немесе мұғалімге сұрақ қойып, өз пікірін, түсінігін айтып отырады. Әрине ешқашан бірінші әдістен толық бас тартуға болмас, өйткені, оқушыға өз бетімен ойлануы үшін белгілі мәлімет қажет, ал деректерден хабардар ету оқытушының міндетіне кіреді. Бірақ, мұғалім айтқан мәліметті енжар қабылдап қана қою оқушының ойын толық мөлшерде дамытпайды. Сондықтан, оқыту-үйрету диалог түрінде жүргізілу керек. Оқытудың бұл түрі жекеден жалпыға, эмпириялық ұғымдардан абстрактілілерге өтуді ұйғарады. И.Кант бойынша оқытудың магистралды жолы дәл осындай: алдымен тәжірибеде ес дамып, содан кейін қалыптасқан ұғымдар пайым арқылы оның негіздемелеріне сәйкес танылып, соңында ғылым арқылы жүйеге келтіріледі. Нағыз ұстаз өз оқушысын осындай жолмен алып өтеді.

Философиялық негіздемені дұрыс таңдамаудың неге әкелері бүгінде бәрімізге белгілі. Әйтеуір жалпы бір психика деген мүлдем жоқ, және ол «өздігінен» пайда болмайды, оны «жасау», қалыптастыру, тәрбиелеу, жарату керек. Ол үшін - Не тәрбиелемекпіз? Психика дегеніміздің өзі не? Арнайы адам психикасы – интеллект, сана, ерік дегеніміз не? Қандай жағдайда адам психикасы дұрыс дамып, ал қандай жағдайда көріксіз нәтижеге, педагогикалық ақаулыққа әкеледі? - анықтап алу қажет. Бұның барлығы - әрбір ата-ана, бала-бақша, мектеп, жоғары оқу орны алдында тұрған сұрақтар.

Бұдан ғылым ретінде педагогика үшін және практикалық қызметкерлер үшін шығатын қорытынды қандай? Педагогика үшін ең бастысы философиялық негіздеме болмақ. Егер оны дұрыс анықтамаса немесе толық ұқпаса, педагог жалған іс бастап, тұлғаға өшпес зиян келтіреді. Енді философия және білім беру философиясы арасындағы қатынас жайында бірер сөз. Әрине оларды толық айыру мүмкін емес. Білім беру философиясының мәні, біздің ойымызша, адамның қалыптасуына қатысты ұғымдарды пайдалана отырып, мәдениеттің ерекше жақтары жайында философиялық рефлексиялау. Білім беру философиясы бұл жерде мәдениеттен сусындаған, өзінің мәндік қасиеттерін іске асыруға мүмкіндік алған адам өмірінің философиясы ретінде орын алады. Философия білімнің ерекше формасы. Оның аясында адам өзі, әлемде алатын орны жайындағы ойларын аксиологиялық сараптаудан өткізеді. Егерде мәдениет адамның мәндік қасиеттерін іске асырудың потенциалды құралы болса, онда философия мәдениеттің өзіндік санасымен байланысты деген тұжырыммен келісуге болады.

Философияда білім беру саласы үшін ерекше құнды қасиет бар: оның мәңгі, «шешілмегендік» сипаты, көпнұсқалы жауаптар мүмкіндігі, таным құралдарына рефлексивті қатынас, логикалық пен дәйектілік талабы, сананың когнитивті, этикалық және эстетикалық қабілеттерінің іске қосылуы және т.б. Бұлардың барлығы философия әдістерін догматикалық емес, жұмсақ контекстуалды және сонымен бірге қатаң, дәлелді ойлау дағдыларын қалыптастырудың уникалды құралына айналдырады. Философиялық категориялардың универсалдылығы мектептік білімнің фрагментарлығын жеңуге, оны оқушының қабылдауына қолайлы етеді. Өмір мен кәсіпке қадам жасағандар үшін философияның пәндік шеңберлері түрлі өмірлік мәні бар мәселелер жайында ой қозғауға, яғни өзінің өмірлік бағдарларын рефлексивті анықтауға мүмкіндік береді. Философиялық білім бұндай бағдарларды қазіргі кезде маңыздылығы артып отырған универсалды (жергілікті емес) деңгейде қарастыруға жол ашады. Философияның білім берудің жаңа парадигмасына бейімделуі ғылыми әдебиетте айқын көріне бастады. Мысалы: педагогикалық кеністіктің мәдениеті мен архитектурасы; сыншыл ой; Сократтық оқыту; сыни ойлау мен білім беру реформасы; т.б.

Бүгінгі күннің кең талқыланып жүрген мәселелерінің бірі – философияны тәрбиелеу құралы ретінде пайдалану мәселесі.

Оқушыларды философияның көмегімен пайымдауға үйрету идеясын кезінде И.Кант, В.Ф.Гегельдер көтерген болатын. Өткен ғасырда орыс жазушысы П.Д. Бабрыкин француз лицейлерінде философияны жүргізу практикасымен танысып, оны ресей гимназияларына ендіруді ұсынған. Л.Толстой осы мақсатта балаларға арналған өсиет әңгімелер жазған. Қазір білім беру саласында жастарды интеллектуалды мәдениет тарихы мен дәстүрлеріне қатыстыру міндеті қойылған.

Бірақ басқада философиялық-педагогикалық стратегия бар. Ол балаларға арналған философияны дамыту институтында (Монтклер, АҚШ) М.Липманның жетекшілігімен дайындалған. Оны дайындауға Э.Шарп, Ф.Асканян, Р.Рид, Г.Метьюс, М.Притчард т.б. қатысқан. Он жылға есептелген бағдарлама бойынша философия балалардың білімпаздығы, жаңаға құмарлығы өшпей тұрып, интеллекті дамуға қабілетті кезде, мінез-құлқы стеріотипті болмай тұрғанда, танымдық құзығушылықты мектептің сонына дейін қолдап отыру үшін, төменгі кластардан бастап ендіріледі.

Философиялық білімді трансляциялаудың мәдени-ақпараттық тәсілінің орнына авторлар шешімдік-әрекеттік тәсілді ұсынады. Философияға кірісуді философиялық инструментарийді бірте-бірте ендіре отырып, мәселе қоюдан, қызығушылықты ояудан, мүмкін болған талқылаулардан бастау керек. Оқушыларды тек философия туралы мәліметпен таныстырып қана қоймай, оларды ойлануға, мәселені шешуге тарту керек. Көне және қазіргі даналардың интеллектуалды жетістіктерімен танысу, оқушыларды қарапайым мектеп мәселелерінің философиялық өлшемдерін көрсетпейінше, оларды шешіп үйренуге қатыстырмайынша дербес ойлануға үйретпейді. Мәселе ауқымды проблемаларды оқушының қабылдауына бейімдеп, реалды философиялық ойлауға үйрету. Үлгі ретінде Сократ, Платон, Аристотель, Декарт, Кант, Гегель, Дьюи және т.б. есімдерімен байланысты сыни және рационалды ойлаудың дәстүрін алып оларды келесіше реконструкциялауға болады. Оқу пәнінің мазмұнына қатысты, универсалды маңыздылығы бар мәселелерді бір үлкен проблемаға біріктіріп, оқушыларға ұсынуға болады. Көптеген авторлар біздің қоғамның білім беру саласының үмітсіздігі туралы айтып келеді. Өйткені ол мазмұны жағынан жұтаң және көріксіз, ешкімді де шабыттандырып, асқақ істерге бастап, біздің рухымызды алаңдаушылық күйіне келтіре алмайды. Біздің мектептеріміз тапжылмай адамды асқақ ойлардан алшақтатып, дағдылы, прагматикалық істермен айналысуды ұсынады. Ол адамда кемістік сезімін тұдырып, оның утилитарлы арнауы туралы ойларға иландырады, ертеңге емес, кешегіге бағыттайды, еріктен айырады. Адамға рухани өмірінің жұтаңдығын білдірмей, оның жоғарғы міндеті – еңбек деген идеяны санасына құяды. Өмірдің рухани қабаты алынып, прагматикалық мақсаттармен алмастырылады.

Нәтижесінде адам әуелден өзін заттар әлемінде іске асырады. Э.Фроммның болу немесе иемдену альтернативасы иемденудің пайдасына шешіледі, яғни бірдеңені иемдену үшін болудан бас тарту орын алады. Барған сайын қоғам өмірінің негізін Г.Маркузенің схемасы бойынша дамып отырған көпқабатты қоғамның құндылықтық ұстанымдары анықтайды: өздерінің әлеуметтік статусына сай төменгі қабаттарда тұратын адамдар болашақ мақсаттарын жоғарғы қабаттарда тұратын адамдардың өмір сүру тәсілінен көреді. Бүгінгі күннің мақсаты «жоғарыдағылардыкіндей» автомобиль болса, оған бар күшін салып қолжеткізгенде, олар үшін болмыс трагедиясы аяқталмайды: «жоғарыдағыларда» енді самолет пайда болғанын байқаған адамда қайта өзін-өзі кем сезіну комплексі дамиды. Тағыда ашкөздік және мүмкін емес нәрсеге қолжеткізу әрекеттері.

Сонымен, жетілудің орнына кері басу орын алады, яғни мәдениетсіздікке қарай жылжу, өйткені мәдени өсу білмегенге, танымағанға қарай рухани, интеллектуалды ұмтылысты білдіреді. Осы айтылғандарға оқушылардың оқуға ынтасыздығын қоссақ, онда білімдер жүйесі, біздің мәдениетіміз, жалпы адам дағдарысы жайында айту керек болар.

Білім дағдарысының бір көрінісі – кафедрадан айтылған білімдер мен өмірде орын алатын білімдердің бір-бірімен сәйкес келмеуі. Бір-бірімен жанаспайтын білімдердің екі ағысы бардай. Олардың өзара әрекеттесуі минималды. Келер ұрпаққа беріп отырған білімдер олардың жеке тұлғалық тәжірибесін айқындамақ емес, керісінше, оның кері дамуына ықпал етеді. Сөйтіп, адамның қалыптасу мен оның өзін айқындау процесінің логикасына сәйкес, тұлғаның рухани қалыптасуы оның интеллектуалды дамуына ілесе алмайды.

Егер де біз әлеуметтік-тарихи, мәдени кеңістіктің бір нүктесіне сәйкес келгіміз келсе, келесі сұрақтарға жауап беруіміз керек: Біз кіміз? Кеңістіктің қандай нүктесінде орналасқанбыз? Қалаған жағдайға жету траекторияларының қандайлары біздер үшін қолайлы және ұтымды?

Әдебиет

- 1 Кант И. Сочинения. - М., 1965.
- 2 Кант И. Трактаты и письма. - М., 1980.
- 3 Конев М. Культура и архитектура педагогического пространства //Вопросы философии.-2006.- №10.

Резюме

В статье говорится о философии образования как сущности мировоззренческих оснований процесса образования. Проводится мысль, что философские основания являются главными для педагогики. Определив их неверно или не осознав до конца, можно нанести непоправимый ущерб личности.

Summary

The philosophy base of education process is considered, here we observe the problems of human spiritual growth in this article.

ӘОЖ 940.(574)

ЖАЛЫНДАҒАН ҒҰМЫР

К.К.Олжабаева
ТарМПИ, Тараз қ.

Кейбір есімдерді естігенде көз алдына жалындаған жастықтың шарпуы шалынатыны бар. Мысалы, солардың қатарына – Шоқан Уалихановтың, Сұлтанмахмұд Торайғыровтың, тағы да басқалардың есімдерін жатқызуға болады. Алайда олардың есімдерін еліне елеулі еткен қыршынынан қиылған ғұмыр – жастары емес, сол жастығымен қоса жалындап өткен өмір жолдары.

Осындай абзал жандардың қатарына біз бүгін қазақтың тағы бір біртуар ұлы, небәрі 33 жылдық ғұмырында артына өшпестей із қалдырған Қарымбай Қошмамбетовті де қосуымызға болады. 2008 жылдың 3 ақпан күні оның туғанына 111 жыл толды. Өзінің азын – аулақ ғұмырында үлкен істерді тындыру, бұл тек үлкен жүректі жандардың ғана қолынан келеді.

Қарымбай Қошмамбетов 1897 жылы 3 ақпан күні қазыналы Қаратау баурайындағы Билікөлдiң жағасында кедей шаруаның отбасында дүниеге келген. Өмiрдiң қайшылығы мен қарсылығын үнсіз көтерген әкесі Қошмамбет балаларының күйкі өмірге құл болмауын ойлап, білім беруге ұмтылған. Қажетті қаражат жинап, әкесі Қарымбайды Асадағы болыстық орыс – түзем мектебіне береді. Оны ойдағыдай жақсы аяқтап, 1914 жылы Қарымбай Қошмамбетов Әулиеатадағы алғашқы жоғарғы училищеге оқуға түседі. Оның ауыр өмірі ұлы тұлғалардың өмірі орыс жазушысы Максим Горькийдің, халқымыздың аяулы жазушысы Сәбит Мұқановтың өмірбаяндарын еске түсіреді. Күндіз оқып, түнге қарай жергілікті жүн жуу және сорттау пунктінде жүн сорттаушы маман болып қызмет етеді. Осы жерде тіршіліктің қазығын шыр айналдырған жұмысшылармен танысады. Оқуға тыйым салынған әдебиеттерді оқып, халықтың көкейіндегі айтылмай жатқан үнін ұғады. Бойына бір қайсарлық, мінезіне жігерлілік пайда болады. Онысын сол кездегі озық ойлы адамдар байқап, Қарымбай Қошмамбетовке талабы үлкен жұмыстар тапсыра бастайды [1, 137-141 б.].

Осы кезде оның болашақ құрыш тұлғасының қалыптасып, кейінгі күреске толы өмір жолының айқындалғандығын көреміз. Неге ол өмірдің күреске толы жолын қалады? Әлде оған тыныш та ұзақ ғұмыр сүру қызықсыз ба еді? Бұл сұрақтарға бірақ қана жауап бар секілді. Себебі, ол өз заманының күрескері болды. Сондықтан, жалындаған ғұмырын жалынға орамай, жас қайратымен от шайнамай тұра алмады.

1917 жылғы ақпан революциясынан кейін Қарымбай Қошмамбетов Әулиеатада құрылған жұмысшылар және солдаттар Кеңесімен байланысады. Тұрар Рысқұлов ұйымдастырған қазақ жастарының революциялық одағына мүше болып кіреді, уақытша

үкіметтің қанаушылық саясатына қарсы күреседі. 1917 жылдың 6 (19) қарашасында Әулиеатада Кеңес өкіметі жеңіске жеткен соң, Кеңестердің беделді көмекшісі болады. Кеңес үкіметі жеңіске жетіп орныққанда да, оны нығайту үшін өзіндей отты жүректі Тұрар Рысқұлов, Қабылбек Сарымолдаев, Сәкен Сейфуллин сынды қайраткерлермен сан салалы істерде солардай қызмет атқарады. 1917 жылдың желтоқсан айында Уақытша үкімет кезінде құрылған қанаушы таптың «мұсылмандар комитеті» таратылғаннан кейін Қарымбай Қошмамбетов жергілікті халық өкілдерінен мұсылмандар кеңесін құру жөніндегі хатшысы болып сайланады. 1918 жылғы 10-16 маусымда болған жалпықырғыз съезінде мұсылмандар Кеңесі құрылып, ол уездік Кеңеске қосылады. Сөйтіп, ендігі жерде Әулиеатада Кеңестің біртұтас жүйесі жұмыс істей бастайды.

Қарымбай Қошмамбетов контрреволюциялық күштерді жою үшін бірқатар операцияларға қатысып, нәтижесінде 1918 жылы 10 мамырда Түркістан Компартиясының Әулиеата уездік қалалық комитеті оны РКП (б) мүшесі етіп тағайындайды. Комитеттегі большевиктердің бәрі де Қарымбай Қошмамбетовтың кандидатурасына қуана қол көтереді. Көп кешікпей Қарымбай Қошмамбетов № 123628 партия билетін қолына алады. Екі күннен кейін белгілі мемлекет қайраткері Тұрар Рысқұловтың басшылығымен өткен қазақ еңбекшілерінің 1-ші уездік съезінде Қарымбай Қошмамбетовты жұмысшы, солдат, шаруа және мұсылман депутаттары Әулиеаталық Кеңесінің атқарушы комитетінің мүшесі етіп сайлайды. Партияның мүшесі ретінде оны контрреволюциямен күресу үшін уездің контрреволюциямен күресу комиссиясына жібереді. Сол жылдың тамыз айында Дмитриев селосы кулактарының көтерілісін басуға қатысады.

1918 – 1919 жылдары Ергаш бастаған бандылар Әулиеата уезі шаруаларына жиі-жиі шабуыл жасап, елдің мал – мүлкін талап әкетіп жүреді. Әулиеата уезінің Кеңесі сол бандыларға қарсы гарнизон ұйымдастырады. Қ.Қошмамбетов пен К.Корчагин бастаған гарнизоны әлгі бандыларға бірнеше рет күйрете соққы береді де, 1919 жылы түгелдей жояды. 1919 жылдың желтоқсан айында Пішпек уезінен Әулиеата уезіне эсер офицері Благодаренко басқарған кулактар көтерілісін талқандауға бұйрық беріліп, оған Қарымбай Қошмамбетов басқарған құрама қызыл әскер отряды жіберіледі. Құрама отряд кулактар көтерілісін де басып тастайды. Оның басынан өткен көптеген оқиғалар қызықты әңгіме, повестерге негіз бола алар еді.

Революция жауларына қарсы шайқаста көрсеткен көзсіз ерлігі үшін Түркістан өлкелік Революциялық Әскери Кеңесі 1919 жылы Қарымбай Қошмамбетовты аты жазылған қару – наған және қылышпен наградтайды. [2, 104-107 б.].

Қарымбай Қошмамбетовтың беделі мен даңқы 1922 жылы Әулиеата уездік Кеңесі атқарушы комитетінің төрағасы етіп сайланғаннан кейін уез халқының арасында кеңінен тарала бастайды. Осы жауапты қызметте жүріп ол аштық, жұт апаттарымен, кулактармен күресін жалғастыра береді. Кеңестердің беделін көтеру, жастарды оқыту, мектеп ашу, мұғалімдер даярлау жұмысын жандандырады. Оның жігерлі, қайратты тұлғасын кез-келген қиыншылықтарда көруге болатын. Кеңестің төрағасы ретінде де Қарымбай Қошмамбетов халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін азық-түліктерді таратуда қатаң бақылау орнатып, қоғамдық асхана, балалар үйі, интернаттардың жұмысын бақылап, ашаршылыққа ұшырағандарға көмек көрсететін комитеттер ашып, қолынан келген бар мүмкіндікті жасайды.

Қарымбай Қошмамбетов бар әлемді дүр сілкіндірген Кеңес дәуіріне бұғанасы қатпай араласып, жиырма бір жасында Ұлы партия қатарында болып, содан жиырма бірінші жылдары Әулиеата уездік – қалалық милиция бастығы, одан уездің Кеңестік атқару комитетінің төрағасы, 1922 – 24 жылдары Түркістан АКСР – ы Орталық атқару комитетінің мүшесі, Орал губерниялық атқару комитетінің төрағасы, 1928 жылдан Қазақ АКСР Орталық атқару комитетінің мүшесі, Бүкілодақтық Орталық атқару комитетінің мүшесі, республикалық сауда Халық комиссарының орынбасары, Алматы облысы, Іле аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметтерін атқарады. Заманды өзгертіп, әлемнің бір бұрышын жаңартып, ол елдің есін жиюға, қазақ халқының оянуына көп еңбек сіңіреді [3, 7-8 б.].

Қызметіне адал, халқына шексіз берілген оның сүйіспеншілікке толы жүрегі ақырында бойындағы бар отын сарқа жұмсап, тоқтайды. Осылайша жалынды жас қайраткер өз еліне жүрегін құрбан етеді. 1930 жылдың қараша айында Қарымбай Қошмамбетов қайтыс болады.

Қарымбай Қошмамбетов өмірінің соңғы сәтіне дейін өзі іргесін қаласқан жаңа қоғамды мықтап орнықтыруға үлес қосқан биік тұлға, абзал азамат, ұлағатты ұстаз, елгезек дос, қимас бауыр, аяулы әке.

Қарымбай Қошмамбетовтың мүсінін мүсіншілеріміз қоладан құйып жатса, ақын – жазушыларымыз ғибратты ғұмырын тасқа қашап жазуда. Белгілі мемлекет және қоғам қайраткерінің қоладан құйылған мүсіндері бұл күнде өзінің атымен аталатын ауыл – аймақ пен мектептердің тұғырында тұр.

Бүгінгі жауқазын ұрпақ өздерінің мына көріп отырған сәулетті өмірлері үшін соңғы деміне дейін бар қиындықпен, қас жауызбен арпалысып қыршын кеткен аталарының ескерткішіне үнемі гүл шоқтарын қойып, тағзым етіп, бас иеді. Солардың ішінен Қарымбай Қошмамбетовтың ұлдары Әнуар мен Мұраттан өрбіп күнше күлім қаққан немерелері мен шөберелерін де көресіз. Бұлар да революция сарбазының бір кездегі асыл арманы болатын. Әттең есіл ер бірін де көре алмады. Бірақ оның арман – мұраты бүгін де, ертең де әр жүректе мәңгі өмір сүре береді.

Тараз қаласының орталық саябағына революция сарбазы Қарымбай Қошмамбетовке Ұлы Қазанның 40 жылдығы тойында ескерткіш – бюсті орнатылған. Республика үкіметі Алматы округінде жаңадан қайта құрылған колхоздардың бірінің атын Қарымбай Қошмамбетовтың есімімен атаған болатын. Сонымен бірге, қазіргі уақытта оның есімін Алматы облысы, Қаскелен ауданы, «Дружба» совхозының орта мектебі, Жамбыл облысы, Бауыржан Момышұлы ауданы, «Билікөл» совхозының орта мектебі, Жамбыл облысы, Талас ауданы, «Майтөбе» ауылында көше, Тараз қаласында көше мен кітапхана иеленіп отыр.

Қоғам және мемлекет қайраткері, Қазақстанда Кеңес өкіметін орнатуға белсене қатысқан жалынды революционер Қарымбай Қошмамбетовтың өмірі мен қызметіне арнап белгілі жазушы Мейірхан Қуанышбаев «Дала перзенті» және «Кек қылышы» атты қос кітабын жазып қалдырған. Түнгі аспандағы жарық жұлдыздардың адам көзін алыстан арбайтындығы сияқты, жалындап өткен Қарымбай Қошмамбетовтың да тау тұлғасы уақыт өткен сайын ірілене беретін болады.

Әдебиет

- 1 Абдиров М.Ж., Калита Н.П. и др. Борцы за советскую власть в Казахстане. Вып. 2. – Алматы: Казахстан, 1987. – 260 с.
- 2 Джургенов А. В борьбе единство мы нашли. – Алматы: Казахстан, 1972. – 167 с.
- 3 Қуанышбаев М.. Дала перзенті. – Алматы: Казахстан, 1990. – 238 б.
- 4 Жамбыл обл. мем. мұрағат, ф. 50, оп. 2, св. 1, д. 2, л. 22.
- 5 Жамбыл обл. мем. мұрағат, ф. 50, оп. 2, св. 1, д. 1, л. 234.
- 6 Жамбыл обл. мем. мұрағат, ф. 50, оп. 2, св. 2, д. 24, л. 99-224 .
- 7 Елеуов Т.Е. Қазақ ауылында Кеңес өкіметінің орнауы және нығаюы (1917 – 1920 ж.ж.) . – Алматы. – 1967; его же: Установление и упрочнение Советской власти в Казахстане. – Алма-Ата, 1961.
- 8 Минц И.И. Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане. – Ташкент, 1967.

Резюме

В статье говорится о заслугах выдающегося государственного деятеля Каримбая Кошмамбетова в установлении Советской власти в Аулиеате. Каримбай Кошмамбетов был одним из тех, кто принимал активное участие в рабочем движении, кто помогал людям в трудные моменты жизни.

Summary

In the article is said about great services of prominent outstanding statesman Koshmambetov K. in establishing of the Soviet power in Auliata region. Karimbai Koshmambetov was one of them who took an active part in working – class movement, who helped people in their hard life.

ӘОЖ 940.(574)

ҚАРЫМБАЙ ҚОШМАМБЕТОВ МӘДЕНИЕТ МАЙДАНЫНДА

К.К.Олжабаева
ТарМПИ, Тараз қ.

Халқымыздың аяулы перзенттерінің бірі Қарымбай Қошмамбетовтың Әулиеата жерінде Ұлы Қазан дауылына үн қосып, Кеңес өкіметінің орнауына сіңірген мол қызметін әркім – ақ біледі. Ол өмірінің соңғы сәтіне дейін өзі іргесін қаласқан жаңа қоғамды мықтап орнықтыруға үлкен үлес қосқан азамат.

Ал, Қарымбай Қошмамбетовтың революциялық қызметіне қоса өнерге де бейім екенін, кезінде ақындықпен айналысқанын, оның ішінде суырып салма ақын ретінде талай – талай өнер сайысына қатысып жүлдегер, жеңімпаз атанғанын екіншісі біле бермейді. Сондай жыр қақтығыстарының бірі, қазіргі қолда бар асыл қазына – Қарымбай Қошмамбетовтың 1919 жылы Әулиеата қаласының Төрткүл көшесіндегі Ақыбай Қалымбетов деген кісінің үйінде Пісте есімді ақын келіншекпен айтысы – Олжабай Майтеқұлының «Рысқұл Тұрардың әкесі» атты еңбегінде ашып көрсетіледі. Сонымен қатар, нақтылы мәліметтер жинақтауда әр түрлі мұрағаттық материалдар мен құжаттар, әріптестері мен ұлдарының естелік – эсселері қарастырылады.

1919 жылы Әулиеатада, Ақыбай Қалымбетовтың үйінде Тұрар Рысқұловтың ұйымдастыруымен өткен айтыста Қарымбай Қошмамбетов танылмай жүрген тағы бір қырынан көрінеді. Ол осы айтыста жырдың көзін ашып, бұлағын ағызған. Ол кезде алдын-ала дайындалып, елді әбігерге салатын кез бе ... Осы аймаққа белгілі тума таланттар сөз жетер жерден жиналып, жыр додасының делебесін қоздырғандай болады.

Шақырылған ақындар мен отырған жұрт: «Тойды бастап, ауылдың алты ауызын айтындар» – дейді.

Сонда Тұрар Рысқұлов ауыл кәдесіне қатысты алты ауыз өлеңмен шырқатып ән салады.

Майлыкент – ата бабам шыққан жері,
Болыстың кедейлері шыққан жері.
Жері ауып, Меркі, Талғар елді туып,
Әулиеата аялдап ыққан жері.
Өлеңді баста десең бастайын мен,
Ән күйге құмар болғам жастайымнан.
Қарымбаймен айтысам деп Баршай келді,
Алты қырдың астынан ән бастайын.
Көлқайнардан қыз келді Несіпелі,
Айтысқанда жігітпен есіп еді.
Сусындаған ғашықтар шөлдегенде,
Көмекейін өлеңмен тесіп еді.
Қарымбай Түймекенттен ақын келер,
Күлзада сыпайы қыз жақын келер.
Сұлу қыз одан өткен көрмеп едім,
Отырған жұрт айтыссаң мақұл көрер.
Осы үш қызбен сөйлесіп отыр қатар,
Жеңіліп қалсаң айтыстан, күнің батар.
Алма мойын Пістені алдыртамыз,
Оны жеңсең марқайып таңы атар.
Ақындар айт дегенде іркілмейді,
Жорғалар жол жүргенде бүлкілдейді.
Тойыңыз құтты болсын ағатайым,
Бұл тойға келмегендер «шіркін!» дейді [1, 119 – 120 б.].

Ақыбай үйіндегі шілдехана тойында айтыс екі күн, екі түнге созылады. Қарымбай Қошмамбетов оның алғашқы күнінен бастап – ақ айтысқа қатысып, әуелі Қарабақыр көшесінде тұратын Баршай қызды, одан кейін «Көлқайнар» ауылынан келген Несіпелі атты ақын келіншекті жеңеді, қыза – қыза жұрт Түймекенттен Күлзада ақынды алдыртады. Алайда, оның да жолы бола қоймайды.

Еңбекпен өмір өткізген Қарымбай Қошмамбетов өлең, жыр мен суырып салма ақындықты да нардың жүгін көтеретін ер еді. Өлеңді «ауылдың алты ауызынан» бастап айтып бойы үйренгендер, айтысты да осы жердің жігіті бастасын деп өтініш етеді. Жаны елжіреп ортаға Қарымбай Қошмамбетов шығады. Осыған дейін Баршай, Несіпелі, Күлзада ақындармен өткен айтыстарда тау құлатқан тасқындай өнерімен маңдайы жарқырап озып шыққан Қарымбайға бұл жолы қарсылас болып, еркелеп емін – еркін шарқ ұрған, атағының өзі кеуденді қағып жіберетін Пісте ақын шығады.

Пісте 1891 жылы қазіргі Байзақ ауданының «Ынтымақ» ауылы орналасқан аймақта дүниеге келген еді. Қызыладыр ауылындағы Сәулебай деген кісіге тұрмысқа шыққан екен. Қызыладыр – қазіргі Шөлдала станциясы. Пісте сол жерде 1954 жылы алпыс үш жасында дүние салды. Ақын ананы сол маңнан көнекөз тұрғындары жақсы біледі.

Ел – жұрт қолпаштап, ат шаптырып, қолқа салған соң Пісте Сәулебаймен бірге той болып жатқан үйге келеді.

Бұлар үйге кіргенде Қарымбай өзінің «Мөлдір бұлақ» әнін шырқап отыр екен. Ақын келіншек Қарымбайға көз қиығын салады. Қарымбай мұның тал бойын жаудыраған қоңыр қой көздерімен сүзіп шығады. Осы бір сәтті Пісте былай еске алып отыратын:

«Ә дегенде-ақ Қарымбайдың жанары маған тік қадалып, кенет шырайлана түсіп, жан – жағына қарап, жұрттың көңіл – күйін бағдарлағандай болды. Түсі алабұртып кетті. Біз жайғасқан соң, қымыз әкелінді, қымызды еркін ішіп, сусындап алсын деді ме, Қарымбай сыртқа шығып кетті, Несіпелі ақын туыс әпкем еді, айтыста жеңіліп, әбден ыза болып отыр екен, мені қайрап, делебемді қоздыра бастады. Мен өздерінің қалай жеңіліп қалғанын, Қарымбайдың айтыс тәсілін сұрап отырдым. Біраздан соң жұрт үйге кіре бастады. Әуелі айтысты үш бірдей ақын қызды жеңген әрі ер азамат Қарымбай бастайтын шығар деп ойлағанмын. Ол кешіге бастаған соң, жұрттың ақыл – кеңесімен айтысты бастап жіберсем бе екен деп те ойладым. Ондағым – Қарымбайдың кешігіп жатқанын «қашып, қорқып жүрсің» деп бетіне басу. Кіріп – шығып жүрген қыз – келіншектер Қарымбай сыртта жолдастарымен кеңесіп тұр дегенді айтады. Көп кешікпей алдында Қабылбек (Сарымолдаевты айтады) бар, Қарымбай бірнеше жолдастарымен үйге кіріп, бос тұрған бұрышқа келіп жайғасты. Жұрт біресе маған, біресе Қарымбайға қарайды. Мен де оның көңіл – күйін аңғаруға тырыстым, сабырлы салқынқанды көрінді [1, 121 б.].

Кеудедегі жүректі аласұртқан өлең шіркін Қарымбайдың мәртебесі биік екенін тағы бір көрсетті. Қарымбайды осы топта алға шығарған өнерімен бірге, «Елім - ай» деп тастары да жабырқап қалатын ел – жұртының тарихын, өткен күндерден қалған емдеуге келмейтін таңбалардың жүрегінің қалтарысында түйін болып жататындығынан да еді. Билікөл мен атшаптырым жердегі Майтөбенің екі арасында моңғол – татар, жоңғар шапқыншылықтарының шеріндей болып томпиып–томпиып жатқан 459 төмпешік соның куәсі. Қарымбай Қошмамбетов естір құлаққа, тыңдар жүрекке соны жеткізетін. Сөзінің салмақты болып шығатындығы да сондықтан еді.

Қарымбай Қошмамбетовтың еліне, жұртына деген сүйіспеншілігі екі ұлы Ануар мен Мұратқа, немерелеріне дарыпты. Ануар ұзақ жылдар бойы білім беру саласында еңбек етіп, болашақ ұрпақтар бойына жақсылық нұрын сепкен жан. Оның жұбайы Күләш туралы да айтар жылы сөз аз емес. Ануардың үлкен ұлы Асқар Қошмамбетов Қарымбай атасының жолын қуып өлең жазады.

Оны зор құрметпен соңғы сапарға шығарып салған Алматы облысы, Іле ауданының еңбеккерлері алғаш ұйымдасқан шаруашылықты Қарымбай Қошмамбетов атындағы колхоз деп атады. 1957 жылы Ұлы Қазан революциясының 40 жылдығын тойлау қарсаңында Жамбыл қаласындағы «Қазақстан» кинотеатрының алдында Қарымбай Қошмамбетовтың ескерткіш – бюсті ашылған [2, 238 б.]. Облыс қалалары мен ауыл – селоларында Қарымбай Қошмамбетов атында бірнеше көше, мектеп бар. Көрнекті революционер, жауынгер чекист, белгілі мемлекет

және қоғам қайраткері Қарымбай Қошмамбетовтың өмірі қадірлі, өнегелі, өсиетті және де бүгінгі ұрпаққа үлгі болып қала бермек.

Әдебиет

- 1 Майтекұлы О. Рысқұл Тұрардың әкесі. – Жамбыл, 1995.
- 2 Қуанышбаев М. Дала перзенті. – Алматы: Қазақстан, 1990. – 238 б.
- 3 Жамбыл обл. мем. мұрағат, ф. 50, оп. 2, св. 1, д. 1, л. 234.
- 4 Жамбыл обл. мем. мұрағат, ф. 50, оп. 2, св. 1, д. 2, л. 22.
- 5 Жамбыл обл. мем. мұрағат, ф. 50, оп. 2, св. 3, д. 35, л. 21 .

Резюме

Статья посвящена выдающемуся государственному деятелю Каримбаю Кошмамбетову и его заслугам в становлении казахстанского общества, а также его таланту излагать свои мысли посредством песен. Он хорошо играл на домбре и любил петь казахские народные песни, участвовал во многих айтысах.

Summary

This article is devoted to the prominent outstanding statesman Koshmambetov K. and his great services in formation of Kazakhstan society, and also about his gift for stating on paper his own thoughts. He was a good dombra player and loved to sing Kazakh folk songs and participated in aitys.

ӘОЖ 947.084 62(574)

XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АГРАРЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕРДІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ ЖІБЕРІЛГЕН ҚАТЕЛІКТЕР

Г.Ж.Оразбаева

Жамбыл гуманитарлық-техникалық университеті, Тараз қ.

Қазіргі кезеңде тарихтың ақтандақтарын ашуға құлшыныс пен ықылас туып отыр. Соның ішінде қазақ тарихында ауыр із қалдырған «32-нің ашаршылығы» тақырыбының жантүршігерлік қасіретін зерттеуде нақты тарихи құжаттарды негізге ала отырып, осы мәселе төңірегінде жаңа ой түйін, көзқарас қалыптаса бастады. Тәуелсіз елдің тарихы идеологиялық қыспақтан шығарылып, шындықты айтуға мүмкіндік туды.

30-жылдардағы ұжымдастыру тек біздің Қазақстанда ғана жүргізілген жоқ, КСРО-ның басқа да аймақтарын қамтыды. Алайда, Қазақстандағы аграрлық өзгерістердің өзіндік ерекшеліктері болды. Ресейлік тарихшы А.И.Яковлев бұл жағдайды былай деп түсіндіреді: «Қазақстан үшін ұжымдастыру ерекше қиын міндет болды. Өйткені, байырғы халықтың төрттен үш бөлігі көшпелі және жартылай көшпелі өмір сүрді. Өлке халқы орналасқан сол кездегі табиғи-тарихи жағдайда көшпелі мал шаруашылығы толығымен ұжымдық шаруашылық болып табылды. Ол жақсы тұрмыстың және халықтың өмір сүруінің негізі еді... Оларды дәстүрлі көшпеліліктен қысқа мерзімде отаршылыққа көшіру маңдайларына жазылған екен, мұны қаламаушылық сыннан өткен, әрі сенімді әдіске – күштеуге жол ашты» [1]. Өте орынды пікір, себебі бұл науқан «қазақ этносының аяусыз қырғынға ұшырағанын, сөйтіп аса ауыр шығынды бастан кешіргенін көрсетіп берді». Осы мәселені зерттеудің маңыздылығы оған Р.Конвест, М.Олкотт тәрізді шетелдік тарихшылардың ерекше мән беруінен де көрінеді. Өйткені, көшпенділерді отаршыландыру дегеніміз жалпы адамзаттық процесс. Ал, Қазақстанда оның күштеп жүргізілуі көпшілікке сабақ бола алады. Бұл зұлмат құбылыстың себептерін ашу - енді қайтіп қателікке жол бермеу үшін қажет. Империялық мемлекеттердің бодан болған ұлтқа қандай қасірет әкелгендігін, қазақ халқының дәстүрлі даму жолын

елемегендігін, әміршіл - әкімшіл жүйенің өктемдік саясатының қандай болғандығын ашып көрсетеді.

Кеңес елінің азамат соғысынан кейінгі экономикалық әрбір қадамының жеңістері мен сәтсіздіктері қатар келіп отырды. Азық-түлік салғыртының соғыстан кейінгі жалғасуы шаруалардың наразылығын тудырды, өйткені азық-түліктің артығын тартып алуға шаруалардың көнгісі келмеді. Жаңа экономикалық саясаттың Қазақстанда маңызды іске асырған шарасы - патша өкіметінің жер саясатының ауыр зардаптарын жоюға бағытталды. 1921 жылы Сібір және Оралдан қазақтарға 385 млн. десятина жер қайтарылып берілді. Оңтүстік Қазақстанның казак орыстарына жер беру үшін көлемі 1 млн.нан астам жер қоры құрылды.

Жаңа экономикалық саясатты республикада жүзеге асыру өзінің игі нәтижесін берді. Республикада кооперативтік қозғалыс өрледі. 1927 жылдың 1 қазанына дейін Қазақ АССР-інде кооперация шаруа шаруашылықтарының 28,1 % қамтыды. Мал саны 1929 жылы 40,5 млн.ға жетті. Ауыл мен деревняда орташа шаруалардың кедейлермен одағы нығайтылды. Алайда бұл ұзаққа бармады. Өлкелік партия комитетінің басшылығына келген Ф.И.Голощекин «ауылды кеңестендіру» ұранымен ауылда тап күресін шиеленістіру бағытын таңдады. Осы мақсатта «барлық формадағы кооперацияны барынша» дамыту саясатын «ұжымдастыру бағытына» көшіру басталды.

1928 жылы 27 тамызда ҚКП (б) ОК мен ХКК –сі «Аса ірі бай шаруашылықтар мен жартылай феодалдарды кәмпескелеу және жер аудару туралы» декретін жариялады. Онда жаппай қысым көрсету арқылы бай шаруашылықтарды тәркілеуге, байлар отбасын мекендеген аудандарынан жер аударуға рұхсат берді. Міне, осы кезеңде Кеңес өкіметі мен Коммунистік партия дәрежі қателіктер жіберді. Қазақ байларын күшпен тәркілемей-ақ, оларды салықпен, экономикалық әдіспен тежеп, солардың негізінде шаруашылықтар құруға болатын еді. Сонда Қазақстанның аса қуатты тауарлығы жоғары халықаралық деңгейдегі ірі аграрлық республикаға айналуына берік негіз қаланар еді. Өкінішке орай, сталиндік жүйе мұндай бағытты қабылдамады. Бұдан Қазақстанның ұтқанынан ұтылғаны көп болды.

Жаңа экономикалық саясат жылдарында кулакқа шаруалардың қандай әлеуметтік топтары жатады деген сұраққа Кеңес өкіметі айқын жауап бере алмады. КСРО ХКК 1929 жылдың 31 мамырындағы «Еңбек туралы заңдар кодексі қолдануға тиісті кулактар шаруашылығының белгілері туралы» қаулысында бай - кулак қожалықтарының белгілерін анықтау туралы алғаш рет айтылды.

Сол жылы 10 қазанда тағы сондай аттас қаулы қабылданды. Осы заңдар бойынша Қазақстанда бай кулак қожалығына төмендегідей белгілері бар шаруашылықтар жатқызылды: а) жеке ауыл шаруашылық салықтары салынса, б) жалдамалы еңбек үздіксіз пайдаланылса, в) диірмен, май шайқағыш, жарма тартатын машиналары немесе тары ақтайтын диірмені т.б. кәсіпорындары барлар, г) мүшелері саудамен алып-сатарлықпен немесе еңбексіз табыспен айналысса, соның ішінде дінге қызмет етсе. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы салығы жан басына шаққанда 500 сомнан асса, ал шаруашылыққа бөлгенде 1500 сомнан асса, бай - кулак шаруашылығына жатқызылды. Шаруалардың әлеуметтік құрамынан кулакты ерекше жау тап ретінде бөліп ұстау- Сталиннің басты қағидасы болды.

БК (б) Орталық Комитетінің Орталық Бақылау Комиссиясының Пленумында 1928 жылы сәуірде сөйлеген сөзінде ол «кедей – жұмысшы табының тірегі; орташа- одағы; кулак – дұшпаны» деген тезисті ұсынса, 27-желтоқсанда марксист-аграршылар конференциясында сөйлеген сөзінде кулактарға ашық шабуыл жасауға шақырып, «бұлай дегеніміз – кулактарды қирату және оларды тап ретінде жою» деген сөз екенін ашып көрсетті. Сталин осылайша Кеңес үкіметі басшылығының «соңғы уақытта кулактардың қанаушылық тенденцияларын тежеу саясатынан кулактарды тап ретінде жою саясатына» көшкенін алғаш рет айқын мәлімдеді.

Кулактарды тап ретінде жоюға байланысты нақты шараларды белгілеу үшін БКП (б) Орталық Комитеті 1930 жылы 15 қаңтарда арнайы комиссия құрды. Орталықтың үлгісімен жергілікті жерлерде дәл осындай комиссиялар және партия комитеттерінен Үштіктер құрылды.

1930 жылы 23 қаңтарда Республикалық Үштік «Кулактар шаруашылығын Қазақстанның ішінде қоныстандыру туралы» мәселені тыңдап, бірінші кезекте кулактарды жаппай ұжымдастыру аудандарынан Қазақстанның ішінде тарата қоныстандыруды қажет деп тапты. Мұндай кулактар қожалағы саны шамамен 20 мыңдай белгіленді. Кулактарды жер аударуға бағытталған алдын-ала жұмыстарын аса құпиялықпен жүргізетіндері ескертілді. Кулак

қожалықтарының тізімін 10 күн ішінде аяқтау белгіленді. Кулактардың барлық дүние мүлкі есепке алынатын болды [2]. Осы төтенше шешімді қабылдауға Республикалық Үштік төрағасы Құрамысов, мүшелері Альшанский және Асылбеков қатысқан. 1930 жылы 30 қаңтарда БК (б) ОК бюросының «Жаппай ұжымдастыру аудандарындағы кулактар қожалықтарын жоюға байланысты шаралар туралы» қаулы қабылданды. Бұл қаулыда ұжымдастыру аудандарында арендаға жалдамалы еңбекті пайдалануға тыйым салу, кулактардың мал-мүлкін тәркілеуге рұхсат беру көрсетілді. Бай кулактарды жою шараларын жүзеге асыру ОГПУ органдарына тапсырылды. Ауқатты шаруаларды анықтауға 7 күн мерзім берілді. Оларды жана жерлерге қоныстандырғанда азық-түлік қорын және кейбір қажетті өндіріс құралдарын, үй мүліктерін қалдыруға, 500 сомға дейін ақша ұстауға рұхсат берді. Сот жазалау органдары осы қаулыны ерекше белсенділікпен және шектен тыс қаталдықпен орындады. Мысалы: КСРО Юстиция халкомы Н.Янсонның өлкелік, автономиялық, облыстық халкомдарына жолдаған нұсқауларында кулактардың бірінші категориясын – «контрреволюцияшыл кулак белсенділерін концлагерьлерге қамау арқылы жедел жою» ұсынылса, ал «қастандық әрекеттерін ұйымдастырушыларға – контрреволюцияшыл бас көтерулер мен көтеріліс ұйымдарына дем берушілерге» ату жазасын қолдану ұсынылды [3]. Жазалауға ұшыраған шаруалардың ауқатты бөлігі өзінің Конституцияда белгіленген азаматтық құқықтарын пайдалану мүмкіндігінен айрылды. Кулактардың алғашқы екі категориясына көзделген шаралар ақпаннан бастап, төрт айдың ішінде жүзеге асырылуға тиіс еді. Жоғарыдан түскен бұл жасырын нұсқауда көрсетілген кулакты қалай тұтқындап, қалай жазалау керек екендігін жергілікті жерлерде толық түсіне алмады. Әсіресе, кулактардың бірінші категориясын жазалауды қалай жүргізу керек деген мәселені айқындау түсу қажет болды. КСРО Юстиция халкомы 24 ақпанда тағы бір хатын жолдады. Онда «жедел тергеуді ОГПУ жанында ұйымдастырылған үштіктер жүргізетіні, әлеуметтік қорғаудың негізгі шарасы - лагерьге қамау болып табылатыны, тек «контрреволюцияшыл ұйымдар мен топтардың қаніпезер белсенділері ғана» ату жазасына кесілетіні [4] атап көрсетілді. Концлагерьге қамалғандардың немесе ату жазасына кесілгендердің отбасылары РСФСР-дің солтүстік аудандарына жер аударылуға тиісті болды, ал дүние мүлкі тәркіленуге жатты. Тәркілеу кезінде олардың «киім-кешектері, іш киімдері, барлық азық-түлігі» тәркіленді. Ыдыс-аяқ, ұсақ-түйектің бәрі, тіпті балалардың іш-киімдері тартып алынды.

Қазақстанның өлкелік прокуратурасы 1930 жылы 25 наурызда жергілікті жерлердегі прокуратура органдарына жолдаған жабық хатында: «кулактарды тәркілеуде үкіметтің нұсқауларының көпе-көрнеу бұрмаланып жатқандығын» ескертті. Бай кулактар ғана емес, агрономдар, дәрігерлер, орманшылар, мектеп қызметкерлері де кулакқа жатқызылып, тәркілене бастады. Сонымен қатар, «ауыл шаруашылығы мамандарын «зиянды элемент» деген сылтаумен құқығынан негізсіз айыру және оларды кулакқа айналдыру таралып кетті. Мұндай бағыт түрмелер мен концлагерьлердің бай кулак ретінде айыпталғандарға лық толуына әкеп соқтырды. Қазақстанда қамалғандардың саны 22000 адамға жетті. Түрмелер мен концлагерьлердегі тұтқындардың санын азайту жұмысы 1929 жылдың қараша айынан бастап қолға алынды. 4000-нан астам адам жер аударылды. Олардың басым көпшілігі орташалар мен кедейлер. 1930 жылдың 1-шілдесіне қарай Қазақстан түрмелерінде 9910 адам қалды [5]. Бай-кулак ретінде жазалау нәтижесінде Қазақстанда қанша адамның жазықсыз жапа шеккенін асыра сілтеулерді түзетуге байланысты жұмыстардың төмендегідей нәтижесі біршама аңғартады. 1930 жылдың 1 маусымына дейін сот және прокуратура органдары мынадай шараларды жүзеге асырды. 2664 адамды соттау ісі тоқтатылды, 4073 адам айдаудан қайтарылды, 1176 адамның жазалау шаралары жеңілдетілді, 4998 адам түрмеден босатылды, 848 адамнан әкімшілік айып алынып тасталынды, 9533 қожалыққа кулак ретінде тәркіленген мүліктері қайтарылды, 1618 адамның сайлауға дауыс беру құқығы қайта қалпына келтірілді [6].

Міне, осының өзі кулак пен бай элементтері ретінде айыпталғандардың шын мәнінде орташа шаруалар болғандығын көрсетеді. Соған қарамастан, Сталиннің 1933 жылға дейін бай кулакқа деген көзқарасы ымырасыз күресу психологиясына арыла алмады: «кулактар қиратылды, бірақ олар әлі біржолата жойылып біткен жоқ, бұлар (кулактар) колхоздың өз ішінде отыр. Колхозда қоймашы, завхоз, есепші, хатшы...т.с. сондай қызметте отыр» [7]. Бұл

сөздердің астарында қандай ызғар..., әлі де болса қанша жазықсыз жандардың көз жасы, арылмаған соры жатыр...

Әдебиет

- 1 Қойкелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? - Алматы, 1993.
- 2 Хрестоматия по новейшей истории Казахстана. - С.245-251.
- 3 Историки спорят. - М: Политиздат, 1988. - С.271-272.
- 4 Омарбеков Т. XX ғ-дағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері.- Алматы, 2001.
- 5 Жаппай ұжымдастыру ісі жүргізілетін аудандардағы кулактар шаруашылығын жоюдың шаралары. ВКП (б) Саяси Бюросының 1930 жылдың 30-қаңтарындағы қаулысы. Қазақстанның қазіргі заман тарихының хрестоматиясы. - Б.245-249.
- 6 Төлепбаев Б., Осипов В. Асырмай да жасырмай айтылатын шындық //Социалистік Қазақстан.- 14 қаңтар 1989ж.
- 7 Сталин И.В. Сочинение. Т.11.-1933. -С.42-45.

Резюме

В этой статье рассмотрены особенности осуществления коллективизации в Казахстане в 30-ые годы XX века. Раскрыты ошибки, которые были допущены Советской властью и глубокие последствия этих ошибок.

Summary

The collectivization in the 30 the of XX century in this article. The mistakes which were made in Soviet Union and its deep results were looked in the very article as well.

ӘОЖ.894.342.

ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ АҚЫНДАРЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӨМІР ШЫНДЫҒЫНЫҢ КӨРІНІСІ

Ә.Қ.Пертаева

Жамбыл гуманитарлық-техникалық университеті, Тараз қ.

ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиеті өзінің мазмұны мен идеясы жағынан ілгерілеген, әлеуметтік беті айқындала бастаған әдебиет. Бұл кез әдебиетінде заман сыры жан-жақты ашылып, дәуір көрінісі айқын бейнеленді. Сол қоғамда белең алған патша өкіметінің отарлау саясаты (жер, ел мәселесі) зар заман ақындары (Дулат, Шортанбай, Мұрат, Нарманбет, Албан Асан) шығармаларында кеңінен көрініс тапты. Сол кездегі тарихи-әлеуметтік жағдай туралы С. Қирабаев былай дейді: “ХVIII-XIX ғасырларда қазақ әдебиетінде ұлттық тәуелсіздік тақырыбы айрықша мағынаға ие бола дамыды. Бір жағынан, жоңғар басқыншылары, екінші жағынан орыс отаршылдары қысқан халық басындағы ауыр қайғы әдебиеттің де азаматтық биіктікке көтерілуіне тікелей жол ашты. Ел тағдыры, оның қорғаушы азаматтар тұлғасы, өзгерістердің әлеуметтік сипаты патриоттық пен опасыздық, тұрақсыздық пен тұрлаусыздық, икемделгіш мінездер – барлығы ақындар тілінде тың бейне тауып, әдебиет тақырыбының байи, кеңі түскенін танытады. Кіші жүздің Ресейге қосылуы орыс әкімшілігінің Орта жүз бен Ұлы жүзді жаулауын тездетті. Отаршылдық қилы-қилы проблемалар туғызды. Ең алдымен, отаршылдық үкімет билігі жағдайындағы адам тағдыры күн тәртібіне қойылды.

...Дәуірдің осындай ерекшеліктерін аса бір суреткерлікпен, ойлы-шешен тілмен көркем бейнелеуде Дулат, Шортанбай, Мұрат сияқты ақындардың алатын орны ерекше. Олардың поэзиясында орыстармен қарым-қатынастың ұлғаюына байланысты қазақ жеріне кірген өзгерістер, отаршылдық саясаттың қысымы, қанаудың ұлғаюы, ел әкімдерінің сатқындығы, адам психологиясындағы өзгерістер өзгеше бір айқындықпен суреттелген” [1].

“XVIII ғасырда Бұқар, XIX ғасырдың 30 жылдары Жайық жағасында Махамбет, ал 30-40 жылдары келіп, Қазақстанның екінші түкпірінен Дулаттың шығуы кездейсоқ құбылыс емес... XIX ғасырдың бірінші жартысындағы тарихи жағдай Қазақстанның қиыр бір шетінде Махамбетті берсе, екінші бір шетінде Дулатты берді” [2].

Дулат заманы – патша өкіметі отаршылдығының күшіне кіріп, қазақ өлкесін емін-еркін билей бастаған тұсы болатын. Бұл тарихи кезең жөнінде ғалым Ы. Дүйсенбаев: “Дулат жырау қазақ даласында хандық дәуір жойылып, патша өкіметінің отарлау саясаты кеңінен өріс алып, «Жаңа низам» бойынша, ел басқару тәртібі аға сұлтандардың қолына көшкен кезде жасаған ақын”, -дейді [3]. Яғни, бұл дәуірде ескі хандық салт бойынша, елді басқару ісінде үстемдік алып келген ру басылары мен билер, патша өкіметі тарапынан қойылған аға сұлтандар мен болыстық әкімдерге бағынады. Патша өкіметі қаратып алған өлкелерін мүмкіндігінше пайдаланды. Әр түрлі қорғандар салды. Осы тұста “Соғыс отаршылдығы” біртіндеп, “Жер отаршылдығына” айналды. Жерінен, суынан айырылған қазақ халқының тынысы тарылып, қысымшылыққа ұшырайды. Екіншіден, патша өкіметі тарапынан қойылған аға сұлтандар мен болыстық әкімдер отаршыл өкіметтің қолдауына сүйеніп, қазақ халқын алым-салықтан қысып-қанауды күшейте түсті. Мұндай жағдай сол кезде патша өкіметінің отарлау саясаты мен аға сұлтандар үстемдігіне қарсы бағытталған шаруалар көтерілісін туғызды. Бұл жағдай халық басындағы ауыр қасіретті көзімен көрген ақындар мен жыршыларға үстем таптың озбырлығын әшкерелеуге ой салды. Ел басына түскен осындай ауыр жағдайды ақын-жыраулар өздерінің өлең-толғауларында кеңінен көрсетуге ұмтылды. Әрине, олардың әрқайсысы өз деңгейі мен түсінігіне қарай қазақ ауылының жайын әр дәрежеде көрсетті. Дегенмен де, басым көпшілігі қалың бұқараның қамын жеп, оның мұңшысы, жыршысы бола білді. Сол заманның ірі ақыны Дулат та мұндай күрделі құбылыстан сырт қалып қоймай, өз тұрғысынан, өз пайымдауынан қарап, халқына адал қызмет етуден аянған жоқ.

Патша жерін тартып алған шаруа халықтың күйзелуі- ақынның да көз жасы. Тек көз жасы ғана емес, қайнаған қаны, ашынған жаны, ызасы, ашу-кегі. Өйткені, жер азаматтың кіндік қаны тамған ең қасиетті нәрсе. Адамзат үшін туған жерден қымбат еш нәрсе болмақ емес. Дулат ақынның шығармаларын жан-жақты қамтып, терең ғылыми талдау жасаған Қ.Өмірәлиев: “Патша өкіметіне қарау қазақ шаруаларын жерден айырды, күйзеліске түсірді, ал осы күйзеліске, жерден айыруға қарсылық-қазақтық патриархалдық ауылының қарсылығы - Дулаттың да қарсылығы болды”, -дейді [4]. Орыс шаруаларының қазақ жеріне ағылып келуі жұрттың наразылығын оятты. Бұл қарсылық отаршылдық дәуірдің құбылыстарын аяусыз сынға алған зар заман поэзиясында шынайы көрініс тапты. **Дулат:**

*Сауыр жерден айырылып,
Қазақ елі жұқарды.
Сауыр емес, тап болды,
Заманға сай адамы.
Қу заманға сұм басшы,
Сорымызға тап болды,- [2]*

дей келе ақын жердің тарылуын, мал азайып, елдің тозуын, қазақ халқының Ресей патшалығына бағынуынан және ел әкімдерінің ел бірлігін бұзған алтыбақан алауыздығынан деп біледі. Ал, **Махамбеттің:**

*Еділ мен Жайық жер еді-ау,
Мекен еткен шаруаға,
Жағасы қорған жасай еді-ау...
Бұрынғыдай қарыштап,
Қона алмадың қонысқа,
Айналайын, Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда? [5]*

деген арманды сөздері текке айтылмаған. Хан-сұлтандардың құнарлы жерін тартып алуы, халықтың шалғынды қонысынан құмға ығысуы, елді күйзелткен ауыр жағдайдың бірі болатын. Сол заманның зар заман ақыны **Мұрат:**

*Еділді тартып алғаны,
Етекке қолды салғаны.
Жайықты тартып алғаны,*

*Жағаға қолды салғаны,
Ойылды тартып алғаны,
Ойдағысы болғаны,
Маңғыстаудық үш түбек,
Оны дағы алғаны,
Үргеніш пен Бұқарға,
Арбасын сүйреп барғаны,
Қоныстың бар ма қалғаны,- [6]*

деп анасынан тірідей айырылған баладай шыр-шыр етіп еңірейді. Қазақ халқының ішкі жағдайы өрт жылағандай өксікке толы, ыза-кегіміз, өкінішіміз орасан. Өйткені, ел-жұрттың орнына келместей, ортасы толмастай жоғалтқан қазынасы көп.

Міне, зар заман ақындарының ішінде күрескерлік рухымен ерекшеленетін Мұрат Мөңкеұлының өлеңінен қазақ жеріне бірте-бірте дендеп еніп келе жатқан қоныстанушылардың қозғалысы айқын көрінеді. “Мұрат батыс өңіріндегі келімсектер жорығын жырға қосты. Нарманбет Орманбетұлы Сарыарқаға сабылған жер иеленушілерді сынап-мінеді. Ал, Жетісуға жеткен қара шекпенділерді Албан Асан нысанаға алды” [7].

Албан Асан:

*...Қара бұлақ, сары жазық,
Текесті де, елді алды.
Ойқайың, Қарой, Дардамбы,
Үшқақпақ деген төрді алды.
Есек артқан сүмбемен,
Қоныстың шеті өрді алды.
Албан, Бұғы қонысы
Пайдаланған жерді алды... [8].*

Зар заман ақындарының шығармашылығында елдікке шақыру, ұлт болып ұйысуға үндеу идеялары қазақ жері ұғымын білдіретін “Сарыарқа” атауының төңірегінен өрбиді. Дулаттың “О,Сарыарқа, Сарыарқа”, “Атақоныс Арқадан”, Мұрат пен Нарманбеттің “Сарыарқа” атты толғаулары бар. “Атамекен”, “Отан” ұғымында қолданылатын “Арқа” атауы Шортанбай мен Әбубәкір өлеңдерінен де ұшырасады. Қалай болғанда да, қазақ поэзиясында “Сарыарқа” сөзі әлденеше ғасырдың белесінде-әуелі жалпылама “Кең дала” ұғымы түрінде, содан соң нақты жер атауы санатында қолданылып келді. Сонымен қатар “көшпелі қазақтың кір жуып, кіндік кескен төл мекені деген мән-мағынаны иемденді” [9]-деген зерттеуші А.Шәріп тұжырымына ден қойсақ, Ресей отаршылдығы тұсындағы “Сарыарқа” қайғы мен қасірет жайлаған бүкіл қазақ өлкесі болып шығады. Бұл кездегі қазақ-жерден айырылған, бодандықтың бұғауына түскен қазақ. Сондықтан да зар заман поэзиясындағы “Сарыарқа” ұғымы өкініш пен күйзеліс ұлт тағдырын ойлап, дабыл қағу ыңғайында көрініс береді. **Дулат:**

*О,Сарыарқа, Сарыарқа,
Самалың салқын жон едің [2].*

Шортанбай:

*Арқадан дәурен кеткен соң,
Қуғындап орыс жеткен соң [6].*

Мұрат:

*Біз көштік Сарыарқадан бермен асып,
Көлденең Сағыз бенен Жемді басып [6].*

Нарманбет:

*Қалмады ей, Сарыарқа, сенде қызық,
Сандал тау, сары өлкені алды мұжық [10].*

Бұдан шығатын қорытынды, ұлт басына қауіп төнгенде, ақындар “Қазақтың кең дала-сы” ұғымын танытатын “Сарыарқа” сөзін сағынышпен ойға алған, елдің салтанаты келіскен көшпелі өмірінің көріністерін осы бір қастерлі атау арқылы білдірген.

Аталған кезең әдебиетіндегі келесі бір шындық – ата-баба кәсібінен айырылып, дініміз бен дәстүріміздің бұзылуы. Зар заман ақындарының шығармалары да Абайдың кейбір толғамдарымен, әсіресе, заман ахуалы, ел адамы, ұрпақ қамы туралы көзқарастарымен орайлас келеді. Шортанбай ақын осы бір шындық хақында былай дейді:

Шортанбайдың “Зар заман” толғауында:

*Заман ақыр боларда,
Алуан-алуан жан шықты,
Қайыры жоқ бай шықты,-[6]*

десе, **Абай:**

*Еңбегі жоқ, еркесіп,
Бір шолақпен серкесіп,
Пысық деген ат шықты.
Бір сөз үшін жау болып,
Бір күн үшін дос болып,
Жүз құбылған салт шықты-[11]*

дейді. Зар заман поэзиясының сыр-сипатын жете зерттеген Б.Омарұлы: “Абай кейіптеген заман ақыр жастарының зар заман ақындары шошына қараған ұрпақтан көп айырмашылығы жоқ. Дулат, Шортанбай, Әбубәкір қазақтың ұлы мен қызының ата дәстүрден ажырап бара жатқанына ден қояды. Әке мен баланың арасындағы қарым-қатынастан ой түйеді. Абай болса өз дәуіріндегі ұрпақтың мінез-құлқын, ниет-пиғылын бейнелейді:

*Заман ақыр жастары
Қосылмас ешбір бастары.
Біріне-бірі қастыққа,
Қойнына тыққан тастары.*

“Заман ақыр” ұғымын “құрып біту”, “жойылу” мағынасы тұрғысынан түйсінсек, басы бірікпей, бір-біріне жауыққан ұрпақтың өшпенділігі немен тынарын аңғарғандай боламыз. Абайдың ұғындыруы бойынша, заман ақыр-ауызбіршілігін сақтамаған қазақ баласының өзі барып ұрынатын қасірет. Ұлттың күйреуіне әкеп соғатын кесел” [12]-деп тұжырымдайды.

Замана шындығы - XIX ғасырдағы қазақ ақындары шығармаларының басты тақырыбы. Олай болса, бұл дәуірде өмір сүрген ақындар шығармаларында өз кезінің саяси-әлеуметтік жағдайының бірталай шынайы шындықтары шертілген.

Әдебиет

- 1 Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері.-Алматы, 1995.-288б.
- 2 Бабатайұлы Д. Замана сазы: Өлеңдер мен дастандар// Құраст., баспаға әзірлеген Өмірәлиев Қ.-Алматы, 1991.-160 б.
- 3 Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры.-Алматы, 1970.-192б.
- 4 Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры мен стилі.-Алматы, 1983.-240б.
- 5 Досмұхамедұлы Х. Исатай-Махамбет.-Алматы, 1991.-256б.
- 6 Зар заман: Жыр-толғаулар/ Құраст. С.Дәуітов.-Алматы, 1993.-176б.
- 7 Омарұлы Б. Жерінді алды, елді алды... / Зар заман ақындарының шығармаларында Ресей отаршылдығының бейнеленуі // Ақиқат.-1999.-№7.-71-77б.
- 8 Жансүгіров І. Ақыр заман. -Қ.,1934.-102б.
- 9 Шәріп А. Абай және ұлт // Қазақ әдебиеті.-2000, 31 наурыз.
- 10 Ысмайылов Е. Нарманбет ақын // Нарманбеттің өлеңдері.-Алматы, 1939.-76б.
- 11 Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 2002.-296б.
- 12 Омарұлы Б. Зар заман ақындары және Абайдың өлең-өрнегі. Қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері: Ұжымдық монография.-Алматы, 2002.-274б.

Резюме

Статья посвящена анализу творчества представителей скорбной поэзии, как Дулат, Шортанбай, Мурат, Абубакир, Нарманбет, Албан Асан и т.д. в исторических событиях. Реальные исторические события, скорбь и печаль нашли свое отражение в произведениях этих акынов.

Summary

This article is devoted to analyses of the creations of representative of mournful poetry of the XIX century like: Dulat, Shortanbai, Murat, Abubakir, Narmanbet, Alban Asan in the contexts of historical events. The real historic events, sorrow and sadness found their reflections in the creations of the poets.

ӘОЖ 802:82

СӨЗ ТАПТАРЫНЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ТҮЛҒАДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

И.Х.Сазаева

Жамбыл гуманитарлық-техникалық университеті, Тараз қ.

Грамматикалық формадағы зат есімдердің уәждемелік қызметі. Үстеу сөздердің ішінде грамматикалық формадағы зат есімдердің уәждемелігі арқылы жасалған туынды үстеулер көп деуге болады.

Әсіресе септік жалғаулы үстеулер қашаннан ғылымдар назарында келе жатыр. Үстеуді зерттеген ғалымдардың бәрі септік формадағы үстеуді атап отырған. Ол түркі тілі ғалымдарына да қатысты. Бұл мәселеде қалыс қалған ғалымды көрсету, атау мүмкін емес. Бұлардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталайық.

Туынды үстеулердің ішінде кеңістік септік формаларындағы шығу тегі жағынан зат есім сөздер бірсыпыра. Мысалы: *алға, артқа, алда, артта, текке, сыртқа, кешке, сыртта, іште, кеште, тыста, тысқа, азанда, жылда, күнде, қапыда, аста, іңірде, үстінен, астынан, аядан, сырттан, арттан, алдан, түнде, басынан, күнімен, шынымен, түсте, күзде, баста.*

Септік тұлғадағы уәждеме зат есім сөздерден үстеудің жасалуы түркі тілдеріне ортақ құбылыс.

Түркі тілдері туыстас тіл болғандықтан оларда ортақ тілдік құбылыстың болуы заңды. Ал, бұл тілдік құбылыс басқа тілдерде де бар. Мәселен, орыс тіліндегі үстеулердің септік жалғаулар арқылы қалыптасуына байланысты О.Орлованың айтуынша, көмектес септік формалы сөздердің үстеуге көшуі жалғыз орыс тіліне ғана қатысты деп қаралмауы керек, өйткені, ол жалпы славян тілдеріне қатысты ортақ заңдылық. (Формирование наречий соотносительных с творительным падежом в русском языке. Автореферат. Рязань, 1961, 21с.).

Ғалымның бұл пікірімен келісу керек, өйткені туыстас түркі тілдерінде де үстеуге уәждеме болған септік формалы зат есімдер түбірлес сөздер екені жоғарыда келтірілген түркі тілдерінің деректерінде орын алған. Демек, кеңістік септік тұлғасындағы зат есім сөздердің белгілі тобының үстеуге уәждеме болуы көп тілдерге ортақ тілдік құбылыс деп қарауға болады [1].

Осы тілдік құбылыс ғылымда әр түрлі аталып жүр, ғалымдардың бір тобы оны **лексика-семантикалық тәсіл** десе, енді бір топ ғалымдар оны **лексика-грамматикалық тәсіл** деп, ал кейде бұны **конверсия**, кейде **адвербиализация** тәсілі де атап жүр. Шындығына келгенде, олардың ішкі мазмұны бір, тек адвербиализация тәсілі үстеуге ғана қатысты, қалғандары барлық сөз таптарына қатысты екенін жоғарыда айтқанбыз. Осылардың бәріне ортақ нәрсе – мағынаның қосымшасыз жасалуы. Қосымшасыз мағына бар жердің бәрінде де нөлдік морфема (қосымша, жұрнақ) танылатынына сүйеніп, біз үстеудің бұл жасалу жолын мынадай үлгімен (модельмен) жасалу деп таныдық. Модельде **З**-зат есім, **С**-сын есім, **Ү**-үстеу, **О**-нөлдік форма, **б.с.** – барыс септік, **ж.с.** – жатыс септік, **ш.с.** – шығыс септік, **к.с.** – көмектес септік деген мағынаны білдіреді.

1. **З (б.с.) + О:** *алға, артқа, тысқа, сыртқа, ішке, текке, кешке, зорға.* Көп сөздің керегі жоқ, **текке** күрметіліп қаласың (Ш.Құмарова).

Майданда **бірге** болған хакас жігіт болатын (С.Шаймерденов).

2. **З (ж.с.) + О:** *алда, артта, тыста, сыртта, іште, күнде, түнде, азанда, жылда, қапыда, іңірде, түсте, күзде, шақта, қыста, жазда.*

Тыста оның үлкен «Зил» машинасы қарауытады («Қаз. әдеб.»).

3. **З (ш.с.) + О:** *үстінен, астынан, алдан, арттан, сырттан, тыстан, іштен, кенеттен, бастан, қайымнан, күншіліктен, етпетінен, шалқасынан.*

Кенет сүймені тасқа тимей, тесіктің өзіне тиіп, **етпетінен** құлап түсті (Ә.Кек.). Мен **сырттан** шалғанда, сендер **іштен** шалыңдар (Ақынжанов).

4. **З (к.с.) + О:** *түнімен, күнімен, жөнімен, жайымен, жөпиенділікпен, расымен, салмақпен, сақтықпен, шамамен, әуіріммен, ретімен, шынымен. Түнімен* көп жайларды ойлап, көз ілмей шықты (Ә.Нұрпейісов. «Қан мен тер»).

Септік тұлғадағы үстеуге уәждеме болған зат есім сөздердің қазіргі тілдегі септіктерге сәйкес келетін түрлері ғана мұнда талдауға алынды. Қазіргі тілге сәйкес келмейтін ғалымдар түрліше талдап жүрген **=ғары, =ару, =еру, =ру, =ын** сияқты ғалымдар әр түрлі сипаттап жүрген қосымшаларды бұл топта қарамаймыз, олар жөніндегі пікірімізді айтамыз.

1. Мысалы, *Алға кетті* дегенде *Қайда кетті?* деген сұрақ қою арқылы оның мекен мағынасы анықталады. *Тыста жүр* деген де осы сияқты қайда сұрағы оның мекендік мағынасын анықтайды. Сондай-ақ, *сыртқа шық, ішке кір, артқа қара, алға ұмтыл* сияқты қолданыстар да мекен мағынаны анық аңартып тұр.

2. Ал, *Түнімен ұйықтамады* дегенде *Қашан ұйықтамады?* деген сұрақ оның мезгіл мәнін білдіреді. *Жылда келеді* деген де осы сияқты мезгіл мәнді білдіріп қашан деген сұраққа жауап береді. *Азанда кел, қыста оқимыз, жазда кездесеміз, түнде көрістік, өскен шақта жақсарасың, күнде келеміз* сияқты қолданыстағы бұл үстеулер мезгіл мәнінде қолданылғаны бірден белгілі болып тұр.

3. Осы модельдердегі бірсыпыра үстеулер сын-бейне мәнін білдіреді. Мысалы, **кенеттен адастық, үйелменімен жиналып келді, сақтықпен сөйлейді, елесімен қайтарды, тегіншілікпен бермейді** деген сияқты қолданыстарда үстеулер қимылдың қалай жасалғанын білдіреді.

Осы үстеулердің көбінің зат есім омонимдері бар. *Бір жазда неше ай бар? Бір күнде неше сағат бар? Бір жылда неше күн бар? Кешке қаратпа, мына әшекейді күндікке тақ*, т.б. осы сияқты қолданыста *жылда, күнде, жазда, кешке, күндікке* сияқты сөздер зат есім мағынасында қолданылған. Демек, туынды үстеу сөздер мен белгілі септік формадағы зат есімдердің омонимдік қасиеті бары байқалды, оларды сұрақ қою арқылы ажырату керек. Бұл – барлық омонимдерді ажыратуда қолданылып жүрген тәсіл [2-3]. Ол күрделі үстеу жасауда да уәждемелік қызмет атқарады. Қосарлану тәсілі арқылы үстеу жасауда мына модельдерде зат есім уәждеме қызметін атқарады.

1. **З(=ба)–З**. Мысалы: *ауызба-ауыз, көзбе-көз, бетпе-бет, күнбе-күн, қолма-қол, жылма-жыл, жүзбе-жүз, сөзбе-сөз, әлме-әл, баспа-бас, шатпа-шұрт, шаппа-шұп, жалма-жан, тұспа-тұс, есікпе-есік*.

Үш-төрт адым озып кетсе, көзден ғайып болады, бір-бірінен адасып қалмау үшін ізбе-із жүріп келеді (Ж.Тәшенов).

2. **З(=дан)–З(=ған)**. Мысалы: *қолдан-қолға, тектен-текке, күннен-күнге, ауылдан-ауылға, жылдан-жылға, кісіден-кісіге, елден-елге*.

Сол ғұрыппен бұл аңыз да кісіден-кісіге, елден-елге, тілден-тілге ауысып келіпті (Ә.Кекілбаев).

3. **З–З(=ымен/-імен)**. Мысалы: *бас-басымен, жұп-жұбымен, жан-тәнімен, бет-бетімен, бесік-месігімен, рет-ретімен, кез-кезімен*.

Ол кілегейді шарасымен суша сіміріп, сарымайды жентек-жентегімен асамаса көңілі көншімейтін қомағай кісі (З.Жәкенов).

Бұл бақшада жүрген адамдар да жалғыз жүрмей, жүп-жұбымен жүргені байқалады (Ө.Тұрманжанов).

4. **З–З(=да/-де)**. Мысалы: *алас-қапаста, кей-кейде, әп-сәтте, жеме-жемде*.

Токта, далам, жалғыз ауыз сөзім бар,

Жеме-жемде жеңеді ғой сөзімді ар (М.Шаханов).

5. **З(=ған)–З**. Мысалы: *бастан-аяқ, тектен-тек, оқыстан-оқыс, жылдан-жыл, күннен-күн, айдан-ай*.

Әуелде өзі көрген бар қысаңы сөйледі, Бірін қоймай бастан-аяқ (Абай).

Егер еңбек үшін жаралған адам, мен оны тектен-тек мақтап отырғаным жоқ (Т.Қойшыманов).

6. **З–З(=ған)**. Мысалы: *жан-жақтан, ауыл-ауылдан, жер-жерден*.

Жан-жақтан жау қамалап жаны алқымға келгендей, Мамай өзінен-өзі қысылды.

(Ш.Мұртаза).

Тұс-тұстан аспанға атылған ракеталар төңіректі күндізгідей жарық етіп тұр.

7. **З(і)–З(і)**. Мысалы: *күні-түні, қысы-жазы*.

Күні-түні егіс даласында комбайндардың дырылы машиналардың дүбірі тынбады (І.Есенберлин).

Жазы-күзі мал тұяғы тимеген шүйгін екені көрініп-ақ тұр (Ғ.Мүсірепов).

Грамматикалық формалы сын есімнің уәждемелік қызмет арқылы жасалған үстеулер. Ғалымдар үстеудің сөзжасамында сын есімнің үлкен қызмет атқарғанын үнемі айтып отырады. Ол көбіне үстеудің сын есімнен жасалуы деген түрде айтылып отырады. Үстеу туралы қалам сызған ғалымдардың бәрінде ондай пікір бар деуге болады. Олардың бәрін атау мүмкін емес, дегенмен кейбірін атайық, олар: К.Мусаев (Грамматика карского языка.- М.:Наука, 1964), А.Щербак (Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков.-Л.:Наука, 1987, 1551с.), Э.Гасайнаева (Наречие в кумыкском языке. Фил.ғыл.канд.дисс. Дағыстан, 2002), А.Н.Кононов (Грамматика современного узбекского литературного языка.-М., Л., 1960) т.б.

Қазақ тілінде де, түркі тілдерінде де әлі күнге дейін бірде сын есім, бірде үстеу деп танылып жүрген сөздер баршылық. Бұл сын есімдердің үстеу қызметінде қолдануға бейімдігімен байланысты. Тек сын есім заттың белгісін білдірсе, үстеу қимылдың белгісін білдіреді. Алайда, бұл екі сөз табы белгіні білдіруі жағынан бір-біріне жақындығы бар. Бұл мағыналық жақындық сын есімнің бірсыпыра сөздерінің үстеуге ешқандай қосымшасыз-ақ нөлдік жұрнақпен көшуіне қолайлы жағдай болған. Бірсыпыра сын есім сөздер үстеу қызметіне көшу үстінде деп саналады. Е.Саурыков сын есімдер үстеуге көшуге бейім сөздер дей отырып, түркі тілдерінде үстеуге біржола көшіп үлгермеген де сөздер бар деп, оларды контекстік үстеулер деп атауды ұсынады, ғалымның пікірін толық келтірейік: «...башқұрт тілінде кездесетін *алыс, қиын, йәтеш, яқшы* т.б. тұлғалар кейде контекске байланысты үстеу болса, кей жағдайда сын есім ретінде қолданылады. Мұндай сөздер – тек башқұрт тілі емес, барлық түркі тілдеріне тән құбылыс. Сөйлем ішіндегі ерекше қызметтеріне қарай кейде сөздерді сөз таптары арасындағы функциялық тұрғыдан аралық категориялы тұлғалар деп топтаса да болады. Бірақ тек сөйлем ішінде ғана белгілі бір сөз табына телігендіктен, біз мұндай сөздерді **контекстік үстеулер** деп атауымызға тура келді» - дейді (Адвербиалдану процесінің құрылымдық семантикалық сипаты. Фил.ғыл.канд.дисс. А., 1991, 62-б.).

Бұл пікір біраз ғалымдарға ортақ болғанымен, басқа да пікірлер бар. Мәселен, құмық тіліндегі үстеулерді зерттеген Э.З.Гасайнаева осы типтес бірсыпыра үстеулерді **омоним үстеулер** деп дәлелдеген [4].

Бұдан ғылымда мұндай талас мәселенің бары бір байқалса, екіншіден, оның шешілуі қажет екені тағы да байқалды. Өйткені олар - бірлі-жарым сөз емес, бір топ сөздер. Қазақ тіліндегі де бұл типтес сөздер бар, олар мыналар: *алыс жер – алыс кетті, артық киім-артық қиналма, ауыр жұмыс – ауыр тиді, ащы мысқыл – ащы сынау, жақсы оқушы - жақсы оқиды*, т.б.

Осы тілдік деректердегі әрі сын есім мәнінде, әрі үстеу мәніндегі сөздер генетикалық тұрғыда байланысты екені күмән туғызбайды, тілдің қазіргі даму дәрежесі, сатысы тұрғысынан осы сөздер бір-бірімен омоним дәрежесіне жеткен және екі сөз табының да сөзі ме деген мәселені шешіп айту қиын, өйткені олардың тілде синтаксистік, яғни пысықтауыш қызметінде қолданылатыны рас. Қолда бар деректерге сүйеніп, олардың қайсысы қай синтаксистік қызметте, қандай дәрежеде қолданылғанын айтуға болады. Осы ретте үш түрлі ерекшелік байқалды.

1. Әрі сын есім, әрі үстеу, яғни әрі анықтауыш, әрі пысықтауыш қызметінде еркін жиі қолданылатын сөздер: *ауыр, артық, кең, көңілсіз, ұзын, жалғыз, жақын, алыс, сирек жиі*.

2. Сын есім, яғни анықтауыш қызметінде сирек қолданылғандар: *тез, жәй, кеш, ұзақ, жаяу, тура*.

3. Пысықтауыш қызметінде сирек қолданылғандар: *ащы, терең, қиын, жөнсіз, жақсы*.

Ал, сын есім сөздердің де белгілі бір грамматикалы формаларда тұрып, үстеу жасауға уәждеме болып, нөлдік жұрнақ арқылы туынды үстеу жасауы – тілде бар құбылыс, рас ол кең тараған өнімді тәсіл деп айта алмаймыз. Олар төмендегі модельдер арқылы жасалған.

1. **С (б.с.)+ О:** *зорға, текке, босқа, бекерге*.

Бояқа ұялып, Текке именіп, Кімді керсем мен сонан (Абай).

Қаржыны босқа шашуға болмайды ғой (С.Ерубаев. «Менің құрдастарым»).

2. **С(ж.с.)+О:** *жақында, жаңада, алыста, аңдаусызда, абайсызда, байқаусызда, қатысызда; осындайда, әшейінде, таяуда, жуықта*.

Жақында Алматыға сонау Орал бойынан, Ақ Жайықтың жағынан бір қария көшіп келді (С.Мәуленов).

Абайсызда тұтылдым, Аңлаусызда ұтылдым. Бар екен жаулар жолымда (Ө.Тұрманжанов).

3. **С(т.ж.+ж.с.)+О:** *расында, анығында, алғашқысында, шынында, кемінде.*

Біздің дивизияға кешінде дұшпанның үш-төрт дивизиясы шабуыл жасайды (Б.Момышұлы).

Біздің ауылда жалғыз-ақ ақсақ бар еді. Ол жасында аттан жығылып, сынған аяғы қысқа боп біткен кісі болатын («Лениншіл жас» газ.).

4. **С(ш.с.)+О:** *жаңадан, тосыннан, шұғылдан, төтеден, оқыстан, кенеттен, баяғыдан, сонадайдан, амалсыздан, алғашқыдан, шарасыздан, анадайдан, тұтқиылдан.*

Тосыннан көрген адам Кеңесті 14-15 жастағы бала деп шамалар еді.(М.Иманжанов).

Басынан ұшып кеткен тымағын зордан қуып жетіп ұстап, артына қараған еді (Ж.Алтайбаев).

5. **С(т.ж.+ш.с.)+О:** *молынан, тігінен, келтесінен, тезінен, тегісінен, жалпағынан, кішкентайынан, гайыбынан, қарғадайынан, қаршадайынан.*

Ол өзінің осы білгендерін өлеңдерінде молынан пайдаланып, қалың оқушы жұртшылыққа таратты (С.Мәуленов).

6. **С(т.ж.+к.с.)+О:** *түгелімен, тұтасымен, үйелменімен, шынымен, зорымен, тегісімен, расымен.*

Академик Әлкей Марғұлан Қазақстан жері тегісімен «Өнер музейі деуге болады» депті (Т.Оразов).

Осы ақ саулыққа жем беріп, күтудің зорымен қыстан аман алып шықты (Б.Тұрсынбаев) [5-8].

Сын есім уәждемелік қызметімен күрделі үстеулер де жасалған. Сын есім күрделі үстеулердің екі сыңарының да бір сыңарының да, уәждемесі қызметін атқарған. Екі сыңары да сын есім уәждемеден жасалған күрделі үстеулер бірсыпыра: *сайма-сай, бостан-босқа, жайдан-жай, ұзыннан-ұзақ, тезбе-тез, ілгерілі-кейінді, үзілді-кесілді, т.б.*

Үстеу сөз табын арнайы зерттеген А.Ысқақовтың бұл туралы пікірін келтірейік. «Көсемше формадағы сөздің екі рет қайталануы, я синонимдес (мағыналас) көсемшелердің қосарлануы арқылы үстеу тудыру тәсілі – аса құнарлы жолдың бірі» деп санаған ғалым (Қазіргі қазақ тілі. Морфология. А., Қосарлану арқылы үстеу жасауға көсемшенің екі түрі ғана қатысады, олар: 1) -а, -е, -й; 2) -ып, -іп; -п.

Қос сөздің екі сыңары да көсемшенің осы екі түрінің бірінде тұрады. Бұл заңдылық қатал сақталады. Сондықтан, көсемшелі қос сөздерді екі топқа бөліп қарау орынды.

Әдебиет

- 1 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология.- Алматы: Мектеп, 1964.-407б.
- 2 Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология.- Алматы, 1967.-209б.
- 3 Ақанов К. Грамматика теориясының негіздері.- Алматы: Мектеп, 1972.-216 б.
- 4 Ыбрайым Ә.О. Үстеулердің грамматикалық ерекшеліктері: кда. - Алматы, 2001.-25б.
- 5 Қазақ грамматикасы.- Алматы: Ғылым, 2002.
- 6 Жұбанов Қ.Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.- Алматы: Ғылым, 1999.
- 7 Байтұрсынов А. Тіл тағлымы.- Алматы: Ана тілі, 1992.-448б.
- 8 Аманжолов С. Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология.- Алматы:Қазмембасп, 1939.-103б.

Резюме

В статье рассмотрены отношения грамматических категорий к частям речи и их морфологические формы в казахском языке.

Summary

The re-lotions of grammatical categorize to Parts of speech and its morphological forms in Kazakh language are considered in this article.

УДК 130 (4/5)

ФЕНОМЕН НОМАДИЗМА И ГЕНЕЗИС ФИЛОСОФСКОГО ЗНАНИЯ

Т.А.Сулейменов, С.Б.Елеуп
ЮКГУ им. М.Ауезова, г.Шымкент

В историческом плане феномен номадизма занимает особое место, обусловленное его вкладом в общечеловеческую культуру. На основе специфической культуры жизнеобеспечения номадов, которая складывалась на протяжении нескольких тысячелетий, сформировалось особое, неповторимое отношение к миру, особый динамический способ жизнебытия. Вот как об этом проникновенно пишет К.Ш.Нурланова: «...кочевничество не просто и не столько странственная подвижность, но **жизнебытие как целостность со всем пространством**. Это осознание духовной породненности позволяет чувствовать жизнь с такой цельностью, что ежедневная, повседневная жизнь воспринимается, переживается как наиболее естественная и полная форма явленности. Это огромная и бесценная культура, когда пределы обыденной жизни, повседневного быта внутренне связаны с беспредельностью жизни и мира...» [1, с.12].

К сожалению, такое поистине бесценное мироотношение в силу господства европоцентристских представлений долгое время вовсе не признавалось, сводилось на нет, и номады считались варварами, в отличие от оседлых цивилизованных народов. В качестве примера можно привести следующее высказывание русского ученого В.И.Масальского о казахах-номадах: «Простор степей, зависимость существования от скотоводства, требующего обширных пастбищ, и другие условия жизненного уклада кочевника сделали его с незапамятных времен врагом оседлого жителя и вселили в него страсть к разрушению всех препон, мешающих его движению. Идеал кочевника – безграничная степь, покрытая стадами тучного скота, а поэтому он при первой возможности сметает с лица земли все, что мешает ей стать пастбищем. Сады, дома, великолепные здания и произведения искусства не нужны и не понятны для кочевника, как непонятна и не нужна вся оседлая культура. Если бы кочевники могли, они весь мир обратили бы в пастбище» [2, с.35]. Примерно такого же содержания высказывания о кочевниках присутствуют и у многих других авторов, в том числе и у таких корифеев научной мысли, как Н.Данилевский, Ф.Бродель. Справедливости ради следует отметить, что в трудах Геродота, С.Гедина, С.Герберштейна, Т.Аткинсона, А.Янушкевича, А.Тойнби, Л.Гумилева и др. содержатся положительные характеристики номадов, попытки адекватного постижения их образа жизни, культуры, ценностей. Но эти устремления не делали погоды в общем потоке литературы антиномадической направленности и вплоть до конца XX века исследования феномена номадизма оставляли желать лучшего. И только в настоящее время постепенно приходит осознание того, что многовековой миграционный опыт жизнедеятельности номадов требует адекватного отражения и его ценные уроки будут востребованы человечеством на пути преодоления надвигающихся кризисов различного порядка.

Не вдаваясь в подробный анализ того, что внесла кочевая цивилизация в культуру человечества, остановимся лишь на одном важнейшем моменте, а именно – на вкладе номадов в генезис философского знания.

Как известно, выдающийся представитель немецкого экзистенциализма Карл Ясперс исторический этап развития человечества с 800 по 200 годы до н.э., когда произошел величайший духовный переворот, обозначил понятием «осевое время». По его мнению, именно в осевое время на смену мифологическому видению мира приходит философский дискурс в Древнем Китае, Древней Индии и Древней Греции. Пытаясь выявить причину данного духовного феномена, К.Ясперс считает допустимым обсуждение различных гипотез. При этом в контексте своей концепции осевого времени он обращается к гипотезе Альфреда Вебера как единственно приемлемой из всех других. В ее основе лежит признание решающей роли кочевников в пробуждении самосознания завоеванных ими народов Древнего Китая, Древней Индии и Европы путем привнесения трагического сознания в их мироощущение. Со своей стороны, К.Ясперс выдвигает два возражения против гипотезы А. Вебера. Во-первых, он ссылается на отсутствие эпических произведений и, соответственно, трагического сознания в Древнем Китае в

осевое время. Во-вторых, приводит в пример Палестину, в которую не вторгались кочевники, но, тем не менее, в осевое время там жили и проповедовали многочисленные библейские пророки.

На несостоятельность этих доводов К.Ясперса указывает известный казахстанский культуролог Мурат Ауезов в своей работе «Энкидиада: к проблеме единства миров кочевья и оседлости». Он пишет об этом так: «В рассуждениях Вебера ощутим налет романтизации мироощущения «сынов пустыни», и это в значительной мере ослабляет его позицию. И все же Ясперс не прав в самой постановке вопроса. Ведь совершенно ясно, что влияющая культура не обязательно формирует свое подобие в новой среде. Напротив, гораздо чаще, если иметь в виду эволюционный характер связей, свойственный взаимоотношениям культур, влияние приводит к возрождению, к более четкому постулированию собственных, «исконных» принципов воспринимающей культуры. Отсутствие подобия не говорит о том, что влияния не было, но свидетельствует о восхождении культуры, испытавшей влияние, на более высокий уровень самосознания. Именно эта зрелость самооценки в сочетании с экзальтированным самовыражением характерна для проповедей пророков «осевой эпохи» [3, с.56]. Опровергая, таким образом, доводы К.Ясперса, Мурат Ауезов формулирует важный вывод о том, что «основной проблемой в духовной жизни «осевой эпохи» была проблема единства и распада миров кочевья и оседлости» [3, с.61]. Раз это так, то во весь рост встает проблема взаимоотношения кочевья и оседлости.

Кочевое скотоводство как более высокая ступень животноводства завершает свое становление в начале I тысячелетия до н.э., то есть совпадает с началом осевого времени. Случайна ли данная синхрония? На наш взгляд, именно возникновение кочевого скотоводства предопределило наступление осевого времени со всеми вытекающими из него последствиями.

Прежде всего, формирование кочевого скотоводства и соответствующего ему миграционного образа жизни означает становление полярного оседлости способа бытия человека в мире. С этого периода история человечества характеризуется противоречивым взаимодействием оседлости и кочевья. При этом необходим отказ от одностороннего подхода к оценке исторической роли кочевья, рассматривающего их как извечных врагов оседлости, воинственных разрушителей материальных и культурных ценностей. С большой долей уверенности можно утверждать, что историческая память народов сохранила лишь внешние атрибуты завоевательных походов кочевников, которые неизбежно сопровождалась разрушениями, массовыми миграциями (вспомним эпоху великого переселения народов под натиском гуннов Аттилы в 5 веке), смертью людей и другими негативными проявлениями. Но из всего этого нельзя делать вывод о том, что кочевникам изначально присущи жестокость, стремление к разрушениям и т.д. Замечательную отповедь тезису о «врожденной свирепости и жестокости» кочевников дал знаменитый французский историк Рене Груссе. Приведем один характерный эпизод из его работы о монголах, воспроизведенный в книге современного аргентинского писателя Х. Борхеса «Истории о всадниках»: «Монголы взяли Пекин, перерезали жителей, разграбили дома и предали город огню. Разгром продолжался целый месяц. Ясно, что кочевники не знали, как поступить с гигантским городом, и не догадывались использовать его для укрепления и расширения своей власти. Случай небезынтересный для специалистов по географии расселения: жители степей пришли в замешательство, внезапно оказавшись владельцами древних государств со старой городской цивилизацией. Они жгли и убивали не из садизма, а по растерянности и неумению поступить иначе» [4, с. 52]. Эта идея Рене Груссе наводит на мысль о том, что завидная приверженность кочевников своему скитальческому образу жизни, их неприспособленность жить в условиях города привели их к описанным выше действиям. Поэтому утверждения некоторых исследователей о врожденной жестокости кочевников не имеют под собой почвы.

Что же касается взаимодействия кочевья и оседлости, то периоды противостояния между ними перемежались временами обоюдных выгодных торговых связей, военных и брачных союзов, процессами обмена духовными ценностями. И в этом исторически развивающемся взаимодействии далеко не последняя роль принадлежала кочевникам.

В данном контексте представляет значительный интерес вопрос об истоках философского мышления, который приходит на смену мифологии. Не претендуя на исчерпывающую полноту решения указанной проблемы, выскажем в тезисном порядке свои основные соображения:

Во-первых, номады способствовали усилению поисков оседлыми людьми своей идентичности, осознанию своей особенности, что, в конечном счете, оказывало стимулирующее влияние на их духовное развитие, в том числе и на формирование их философского мышления.

Во-вторых, полный трудностей и лишений кочевой образ жизни, перманентные войны и походы, создавая обстановку постоянного пребывания человека в пограничной ситуации между жизнью и смертью, обусловили формирование у номада пронзительного ощущения хрупкости бытия. «Дүние – жалған» («мир, жизнь - обманчивы, преходящи») – так можно обозначить основополагающую идею подобного мироощущения. Если вспомнить знаменитое изречение древних римлян «Сова Минервы вылетает в сумерки» о генезисе философской мудрости, то можно сделать вывод о том, что первые философемы в своеобразной форме сложились именно в кочевом социуме. Более того, осмелимся утверждать, что несколько тысячелетий назад в мудрости номадов, опять-таки в своеобразной форме, нашли воплощение те антропологические идеи, которые в 20 веке легли в основу экзистенциализма.

В-третьих, известен исторический факт, что в число семи древнегреческих мудрецов входил и Анахарсис как полноправный мыслитель, ни в чем не уступающий своим коллегам. Спрашивается, смог бы выходец из скифского племени достичь таких высот в своем духовном развитии, если бы в том номадном социуме не существовала соответствующая социокультурная среда? О том, какой была эта среда, мы можем узнать из книги польского ссыльного Адольфа Янушкевича, которому казахский народ благодарен вот за эти строки: «И все это ведь, думал я, слышу я своими ушами в степи, среди народа, который мир считает диким и варварским! Несколько дней назад я был свидетелем столкновения между двумя враждующими партиями и с удивлением рукоплескал ораторам, которые никогда не слышали о Демосфене и Цицероне; сегодня передо мной выступают поэты, не умеющие ни читать, ни писать, однако поражающие меня своими талантами, ибо песни так много говорят моей душе и сердцу. И это дикие варвары? И это народ, которому вовек предназначено быть только никчемными пастухами, лишенными всякого иного будущего?! О нет! Воистину! Народ, который одарен Творцом такими способностями, не может остаться чуждым цивилизации: дух ее проникнет когда-нибудь в киргизские пустыни, раздует здесь искорки света, и придет время, когда кочующий сегодня номад займет почетное место среди народов, которые нынче смотрят на него сверху вниз, как высшие касты Индостана на несчастных париев» [5, с.71]. Пусть читателя не смущает параллель, проведенная между отстоящими друг от друга на 25 веков эпохами. Дело в том, что характерной чертой кочевой цивилизации является инвариантный характер той духовной атмосферы, в которой были созданы шедевры музыки, поэзии, словесного состязания и оригинальной мудрости, послужившей одним из истоков генезиса философского знания.

Таковыми представляются наши посильные соображения относительно номадических истоков генезиса философского знания.

Литература

- 1 Нурланова К.Ш. Земля – духовная опора народа. – Алматы: Дәуір, 2000. – 20 с..
- 2 Масальский В.И. Туркестанский край. Россия. Полное описание нашего отечества. –Спб., 1913.–Т. 19.
- 3 Ауезов Мурат. Энкидиада: К проблеме единства миров кочевья и оседлости // Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством. – Алматы: Ғылым, 1993. – С. 31-62.
- 4 Борхес Х. Истории о всадниках //Сочинения: В 3т. 2-е изд.- М.: Полярис, 1997. - Т.1.: Эссе и новеллы.
- 5 Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. – Алма-Ата: Казахстан, 1966. – 268 с.

Қорытынды

Мақалада көшпенділердің философиялық ойлаудың қалыптасуына қосқан үлесі туралы баяндалады. Оның негізінде көшпенді өмір бейнесінің ықпалымен туындайтын рухани құбылыстар жатады.

Summary

In the article there described the nomadic aspect of philosophical knowledge problem.

УДК 101.1:140; 675.923.02

К ВЫЯВЛЕНИЮ И РАСКРЫТИЮ КАТЕГОРИИ «ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА» ИЛИ ОБ ОДНОМ АСПЕКТЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ФИЛОСОФИИ ТЕХНОЛОГИИ И СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ ПО ТЕХНОЛОГИЯМ

Т.Сулейменов
ЮКГУ им. М.Ауезова, г.Шымкент

Опубликованы и в настоящее время публикуются результаты исследований по выявлению и раскрытию категории «свойства» соотносительно технологий некоторых производств (далее «цикл»). В процессе изучения сообществом высказаны вопросы о **направленности** (природе) цикла, по **оправданности** употребления в нем технических терминов и его **перспективности**. Результатом поиска путей ответов на них было решение *подвергнуть философской рефлексии* [1, с.889] весь цикл, суть чего изложена при именовании настоящего исследования. (Здесь и далее по тексту для акцентирования внимания выдержки из использованных источников набраны курсивом, а обсуждаемые ключевые концепты (понятия, категории) и выражения выделены жирным шрифтом – Авт.).

Для уяснения **направленности цикла** сначала необходимо упомянуть, что основанием для его выполнения было обстоятельство масштабного функционирования категории «технологические свойства» в понятийно-категориальном аппарате **производств** соответственно базово-инженерной и научно-кандидатской специальности автора, с одной стороны, и отсутствия такового по некоторым производствам, с другой стороны. Употребление здесь понятия «производство» в философии не ново. В [2, с.12] сведения: *В 1835 г. ... инженер-химик Эндрю Юр выдвинул ... термин – словосочетание «философия производства...»*. В этом контексте следует привести употребление в качестве статуса *традиции в философии техники* [там же, с.10], кроме *гуманитарной философии техники* [2, с.28], и *инженерной философии техники* [там же, с.11].

В связи с тем, что в цикле «технология» является базисной категорией, приводятся следующие сведения из *предисловия* [2, с.8] и *примечания редактора* [там же, с.9]. Дело в том, что [2] – монография в переводе с английского. Её английское название *What is the philosophy of technology?* [2, титульный лист]. В предисловии обосновывается выбор термина «философия технологии». А в примечании редактора (перевода) дается предпочтение термину «философия техники». При наличии такой дилеммы появляется необходимость привести положение из вышеупомянутого предисловия [там же]: *Термины «техника» и «технология» имеют разный смысл, и поэтому естественно возникает вопрос: о какой философии мы будем говорить – о философии техники или о философии технологии? Английские термины «technics» и «technology» по смыслу связываются обычно с совокупностью различных процедур, совершаемых человеком для достижения специфической цели или результата. В этом смысле можно говорить: о технике охоты, технике земледелия, приготовления пищи, изготовления одежды, технике рассказа или танца. Техникой можно называть орудия и инструменты, применяемые, например, при изготовлении лука и стрел, глиняной или металлической посуды и т.п. Технология, или современные научные методы изготовления и использования артефактов, предполагают наличие этих более ранних форм человеческой деятельности. Следовательно, точно так же, как современная философия науки должна включать в себя в качестве своей предпосылки некоторую общую эпистемологию как основу объяснения научного знания, так и философия технологии предполагает более широкий и общий план, чем философия техники. Однако те границы и та мера, в которой философия технологии включает в себя также и философию техники, будут зависеть от специфически философской оценки отношения понятий «техника» и «технология» и отражать это отношение.* «Специфически философская оценка отношения понятий «техника» и «технология» отражена в обеспечивающих методологически цикл трудах [3-5]. Её суть заключается в том, что под «техникой» понимаются «оборудование (узел)» [3, с.64; 4, с.67; 5, с.74], «конструкция» [5, с.74]. В цикле, кроме этих понятий, в качестве ключевых функционируют «технологические свойства». А обобщающим, общим поняти-

ем, точнее, общей категорией является «технология». Это – одно из оснований соотнесения цикла по направленности к философии технологии.

В рассматриваемом же аспекте представляют интерес следующие сведения. Со ссылкой на *первого профессионального философа, обратившегося к проблематике философии техники* [2, с.34] Хосе Ортега-и-Гассета дается *обобщенная картина эволюции техники, разделяя ее историю на три главных периода* [там же, с.38]: а) техника, связанная с отдельными случаями; б) техника ремесленника; в) техника, создаваемая техниками и инженерами. Различие между этими тремя видами техники состоит в способе, открываемом и выбираемом человеком для реализации созданного им проекта того, кем он хотел бы стать, "делать себя". Таким образом, дело в техницизме или техническом характере самого технического мышления. В первый период истории техники она — техника — может быть изобретена только случайно, по обстоятельствам. Во второй период некоторые достижения техники, изобретения осознаются как таковые, сохраняются и передаются от поколения к поколению ремесленниками, т.е. специальным классом общества. Однако и в этот период еще отсутствует сознательное изучение техники, то, что мы называем технологией. Техника является лишь мастерством и умением, но не наукой. И только в третий период, с развитием указанного **аналитического способа мышления**, исторически связанного с возникновением науки Нового времени, появляется техника техников и инженеров, научная техника, **«технология» в буквальном ее понимании**. В контексте «эволюции техники» или развития философии технологии в цикле полномасштабно функционирует ««технология» в буквальном её понимании», а суть методологии цикла составляет «аналитический способ мышления». Эти факты в совокупности можно было бы оценить в качестве второго основания соотнесения цикла к философии технологии.

Здесь возникает сопутствующий вопрос соотносительно названия одной из специальностей по философским наукам согласно [6, с.97] «Философия науки и техники». Аксиома, название той или иной специальности должно предполагать и не узкое, и не широкое, а оптимальное содержание. Думается, в пользу последнего приведенное выше положение из [2, с.9] «философия технологии предполагает более широкий и общий план, чем философия техники». Данному положению соответствовала бы замена «техники» в названии обсуждаемой специальности на «технологию».

Ответ на вопрос по **оправданности** употребления в цикле технических терминов заключен в следующем положении [2, с.53]: *Философия техники уделяет особое внимание анализу природы самой техники – ее концепций, методологических процедур, когнитивных структур и объективных проявлений. Вследствие этого она приступает к объяснению мира преимущественно в технических терминах. И поэтому не без основания можно говорить о росте или расширении технического сознания.*

Для показа **перспективности** цикла вначале необходимо раскрыть **связь** его соотнесенности к философии технологии с дисциплинарными знаниями по технологиям. При этом за исходную позицию можно будет принять дефиницию и положение [1, с.769]: *Связь – средство приобщения предметов (А, В, С и т.д.) друг к другу, способ пребывания одного в другом, разных – в их единстве; форма бытия многого в едином.*

Вступающими в связь предметами А, В, С и т.д. могут быть любые определенности материального и (или) духовного бытия – вещи, явления, свойства.

Дефиниция одной из приведенных здесь «определенностей» – «явления» в философии рассматривается вместе с «**сущностью**» [там же, с.889]: *Сущность и явление – традиционные философские категории, под которыми принято понимать, в одном случае, внутреннее содержание предмета, выражающееся в единстве всех многообразных и противоречивых форм его бытия (сущность), в другом – способы выражения предмета (явление).*

Применительно к настоящему исследованию «философию технологии» в лице цикла и «дисциплинарные знания по технологиям» можно будет рассматривать как «способы выражения предмета» или как «явления» - соответственно А и В. Согласно [1, с.769]: *Выделяют два основные типа связи: а) силовой контакт А и В, т.е. прямое или опосредованное соединение и взаимное удерживание вещей в пространстве и во времени, динамическое сцепление А и В (например, когезия как притяжение молекул в физическом теле или вязкость как причина сцепления различных частиц в общую массу); б) внутреннюю связь сущностей, присущность А к В либо В к А (например, пребывание общего в индивидуальном, целого в частях, причины в след-*

ствии). В первом случае объединяемые А и В могут быть разъединены, и их единство временно; во втором случае связь А и В постоянна, сохраняется на всем протяжении их сосуществования.

Соотносительно объектов настоящего исследования А и В не приходится говорить о «пространстве» и «времени». Следовательно, речь должна идти о «внутренней связи сущностей» и раскрыть «присущность А к В либо В к А». Применительно к циклу необходимо говорить сперва о присущности В к А, а затем о присущности А к В на следующем основании. В первой части цикла на основе функционирования категории «технологические свойства» соотносительно производств одного профиля, применяя соответствующие положения философии, упорядочена её дефиниция. Во второй части цикла на основе упорядоченной дефиниции выявляется и раскрывается категория «технологические свойства» соотносительно примеров тех профилей производств, где эта категория функционировала смешанно с «эксплуатационными свойствами», либо не функционировала вовсе. То есть циклу свойственна реализация современной гносеологической тенденции *трансляции социального опыта (знания)* [1, с.211].

Придерживаясь приведенных выше обозначений, можно будет записать:

- V_1 – «дисциплинарные знания по технологиям» производств полимеров и материалов, изделий на их основе;

- $V_{2...n}$ – «дисциплинарные знания по технологиям» остальных производств;

- А – философия технологии в лице цикла.

Тогда в аспекте «трансляции социального опыта (знания)» соотносительно цикла правомерна запись функционирования схемы: Присущность V_1 к А → присущность А к $V_{2...n}$.

Говоря о перспективности цикла, можно было бы обратить внимание еще на следующие моменты. В приведенном выше положении из [2, с.53] в качестве ключевых понятий приняты «концепции», «методологические процедуры», «рост или расширение технического сознания». Дефиниция «концепции» - *определенный способ понимания, трактовки каких-либо явлений, основная точка зрения, руководящая идея для их освещения; ведущий замысел, конструктивный принцип различных видов деятельности*. «Ведущим замыслом» в цикле является, как приводилось выше, обоснование функционирования «технологических свойств» в понятийно-категориальных аппаратах ряда производств. И получилось так, что цикл является результатом реализации «определенного способа понимания, трактовки» философии технологии как «явления». На этих основаниях можно было бы считать, что цикл – одна из **концепций развития современной философии технологии** на основе «методологических процедур», изложенных в [3-5].

Аксиома - у каждой отрасли дисциплинарных знаний по технологиям свой **теоретический** базис. Обсуждаемый цикл на основе соотнесения к философии (технологии) – **теоретический** комплекс. Иначе говоря, теория имеет место в обоих случаях. Такая ситуация «требует» дифференцировать категорию «теория» по признаку уровня. «Высокопоставленное» положение философии [1, с.3], к которой соотносим цикл, позволяет утверждать о его высоком уровне. Отсюда следует, что результаты цикла способствуют, как приводилось выше, «росту или расширению технического сознания» по дисциплинарным технологическим знаниям *достраиванием недостающих теоретических схем* [7, с.21] в целях вскрытия в конечном итоге новых возможностей прикладного, практического характера.

Литература

- 1 Современный философский словарь /под ред. В.Е.Кемерова.–Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск:Панпринт, 1998. –1064 с.
- 2 Митчем К. Что такое философия техники? : пер.с англ./под ред. В.Г.Горохова.– М.:Аспект Пресс, 1995. – 149 с.
- 3 Сулейменов Т. К определению понятия «технологическое свойство» в производственной сфере //Труды Международной научно-практической конференции «Ауезовские чтения-5»: «Казахстан в гуманитарном измерении: тенденции, поиск, перспективы развития». Т. 4. - Шымкент, 2006. -С.59-64.
- 4 Сулейменов Т. К структурированию базовых производственно-технологических понятий //Труды Международной научно-практической конференции «Ауезовские чтения-5»: «Казахстан в гуманитарном измерении: тенденции, поиск, перспективы развития». Т. 4. - Шымкент, 2006. -С.64-69.

- 5 Сулейменов Т. Об одном подходе к методологии выявления и раскрытия категории «технологические свойства» // Труды Международной научно- практической конференции «Ауезовские чтения - 5»: «Казахстан в гуманитарном измерении: тенденции, поиск, перспективы развития». Т. 4. - Шымкент, 2006. - С. 69-74.
- 6 Номенклатура специальностей научных работников // Бюллетень Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки РК. - 2006.-№ 2. - С. 82-105.
- 7 Горохов В. Инновационно-ориентированная социальная оценка техники как вид социотехнического проектирования // Alma mater. - 2007. -№ 9.- С. 18-24.

Қорытынды

Өндіріс технологияларына байланыстырылған «қасиеттер» категориясы бойынша зерттеулердің технология философиясына қатысымдылығы көрсетілді. Олардың өндіріс технологиялар бойынша пәнділік (арнайы) білімнің жетпей тұрған теориялық базисын бітіру контекстінде болашақтығы ашылды.

Summary

It is shown concerning researches on a category of "property" of correlatively industrial technologies to philosophy of technology. Their perspectivity in a context of building missing theoretical basis of disciplinary (special) knowledge on industrial technologies is opened.

УДК 340. 1 (09)

РОЛЬ ТЕОРИИ ЕСТЕСТВЕННОГО ПРАВА В СТАНОВЛЕНИИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

А.М. Туkenова
ТИ МКТУ им. А.Ясауи, г. Тараз

Процесс становления правового государства в РК поднимает проблемы отношения права и государства. Одним из аспектов этой проблемы является проблема становления прав человека в государстве.

Право и государство - тесно связанные между собой явления социальной жизни. Государство с давних пор устанавливает право и его охраняет, право же является не только нормативным началом государственной жизни, но, как действующее право, реализуется в сфере фактических отношений, организует существование государства, его строй и деятельность. Эта связь права с государством и огромное значение государства в деле регулирования социальной жизни, естественно, поставили на первый план изучение позитивного права, которым определяется жизнь государства. Но при изучении отношения права и государства на первый план выдвигается основная проблема этого отношения, именно, вопрос о связанности государства правом, об обязательной силе права для государства. Становление государства как правового предполагает правовую связанность государства, прежде всего, в отношении субъективных прав граждан.

Главной социальной ценностью правового государства являются права и свободы человека. Вопрос о правах человека в отношении к государственной власти издавна привлекал к себе внимание юристов и политиков.

Если взять Древнюю Грецию и Рим, то здесь идеи прав человека и их законодательное закрепление изначально складывались в рамках учений о природном равенстве людей, собственных «государству свободных», какими, как считалось их современниками, были Древняя Греция и Рим. Так, софист Протагор приводил в обоснование теории равенства греческий миф о Прометее, который наделил огнем, похищенным с Олимпа, всех без исключения людей. Он же провозгласил лозунг: «Мера всех вещей - человек», которым хотел выразить идею первичности человеческого фактора в оценке действительности. Из этого положения Протагор делал выводы о правомерности и справедливости демократического

строю [1]. Древнегреческий философ Антифонт, обосновывая равенство людей - греков-эллинов и варваров, благородных и простых, ссылаясь на то, что у всех людей одинаковые человеческие потребности: в пище, тепле, крове, общении. Наделение людей общими потребностями уже уравнивает их в правах, считал Антифонт. Неравенство же людей происходит из человеческих законов, а не из природы [1]. Воплощению этой теории в общественную практику препятствовал экономический базис древних государств - рабовладение, наличие которого само по себе изначально исключало существование всеобщего равноправия. Человек, как пишет И.Ю. Козлихин, превращался здесь в полноценного субъекта права, лишь получая статус гражданина [2]. Только граждане обладали всей полнотой прав и свобод и, прежде всего, политических.

Наиболее полно идея естественных, неотчуждаемых прав человека развивается в работах мыслителей XVI и начала XVII столетия. С момента выхода в свет знаменитой работы так называемого «отца рационалистического естественного права» Гуго Гроция «О праве войны и мира» в 1625 г. одна за другой появляется целый ряд рационалистических теорий естественного права и государства (Гоббс, Локк, Спиноза, Томазий, Лейбниц, Руссо...).

На основании естественной природы прав человека, его основных свойствах и естественных влечений, устанавливаются абсолютные принципы права и государственного строя.

Рационалистическая теория естественного права в отличие от древней и средневековой теории обосновывает естественное право не на общих законах объективной природы, и не на откровении Божества, а антропоцентрически, на познаваемой здравым разумом сущности человека, его своеобразной разумной и чувственной природе.

Государство возникает путем договора граждан о соединении в общество и организации общественной власти, велениям которого, положительным законам, они обязуются подчиняться, как это указано в договоре. Целью создания государства является обеспечение естественных прав индивида и разумных целей человека.

Ведущей идеей здесь выступает свобода и автономия личности (Г. Гроций, Д. Локк). Наиболее полную разработку эта теория получила в работах французских мыслителей - Ш. Монтескье и Ж.-Ж. Руссо. Первый отождествлял политическую свободу с личной безопасностью, независимостью индивида от произвола властей, при этом концентрируясь на вопросах исследования существующих форм государства, что привело к выдвиганию одного из фундаментальных принципов политико-правовой мысли - принципа разделения властей. В трудах Руссо основное внимание уделено вопросам социальной природы власти и ее принадлежности народу [3].

Закономерным итогом активного влияния этих идей на общественное сознание стала Великая французская революция, где лозунги о свободе и равноправии, народном суверенитете воплотились в Декларации прав человека и гражданина 1789 года. В ней записано: «Люди рождаются и остаются свободными и равными в правах. Цель каждого государственного союза составляет обеспечение естественных и неотъемлемых прав человека, таковы свобода, собственность, безопасность и сопротивление угнетению». Кроме того, в Декларации были провозглашены свобода слова и печати, свобода религиозных верований, презумпция невинности.

В США становление естественных и неотчуждаемых прав было сопряжено с борьбой за независимость. Взгляды основателей американской демократии Т. Пейна и Т. Джефферсона нашли отражение в Декларации прав Вирджинии 1776 г., провозгласившей: «Мы считаем очевидным следующие истины: все люди сотворены равными и все они одарены некоторыми неотчуждаемыми правами, к числу которых принадлежит жизнь, свобода, стремление к счастью». Если государственный строй, писал Т. Джефферсон, не соответствует естественным правам человека, нарушает их, не основан на согласии управляемых, то «народ вправе изменить его или упразднить и установить новый строй, основанный на таких принципах и организующий управление в таких формах, которые должны наилучшим образом обеспечить безопасность и благополучие народа» [4].

В целом же безусловным является то, что эти «великие документы, действующие в своих странах и поныне, заложили фундамент современной цивилизации, в них смысл и цель демократического правового государства» [5]. Ныне большинство развитых в экономическом и политико-правовом отношении государств мира придерживается именно есте-

ственно-правовой концепции. Наша страна не является здесь исключением. Так, в ст. 1 Конституции закреплено: «Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются: человек, его жизнь, права и свободы». А в пункте 2 статьи 12 установлено, что права и свободы человека принадлежат каждому от рождения, признаются абсолютными и неотчуждаемыми, определяют содержание и применение законов и иных нормативных правовых актов.

Таким образом, можно констатировать, что в практике современных правовых демократических государств, в том числе и Казахстана, отчетливо наблюдается тенденция закрепления правового статуса личности. Опираясь на некую моральную основу (естественное право), государство не только признает за правами человека особые объективные свойства, как абсолютность и неотчуждаемость, но и обеспечивает их наиболее полное нормативное регулирование и защиту [6]. В сущности же единая оценка основных черт современной концепции прав человека независимо от первоначальных идей, заложенных в конституции тех или иных государств, дала возможность согласованной универсализации прав человека на основе общепризнанных принципов и норм международного права. Мировое сообщество, объединенное под эгидой ООН, стремится к «Всеобщему уважению и соблюдению прав человека и основных свобод для всех, без различия расы, пола, языка и религии». ООН, в лице различных комитетов, комиссий и иных подразделений, призвана осуществлять две важнейшие функции:

- а) разрабатывать международно-правовые акты по правам человека;
- б) проводить контроль за исполнением государствами обязательств по правам человека [7].

Как отмечает Президент страны Н.А. Назарбаев, «Апелляция к международному праву стала традицией и «мирным» оружием многих государств. Авторитет международного права достаточно высок и подтвержден... историей своего возникновения, самоутверждения и безоговорочного признания со стороны подавляющего большинства стран планеты» [8]. Республика Казахстан не стоит в стороне от процессов международной интеграции в этой сфере. В настоящее время Казахстан является участником более десяти многосторонних международных договоров, регулирующих различные аспекты прав человека: Конвенции о правах ребенка 1989 года, Женевских гуманитарных конвенций 1949 года и дополнительных протоколов к ним, некоторых конвенций Международной организации труда по защите прав трудящихся в производственной сфере и других. Важнейшим шагом на пути внедрения международных стандартов прав человека в нашей стране стал Указ Президента РК от 17 ноября 2003г. «О подписании Республикой Казахстан Международного пакта о гражданских и политических правах и Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах». Наряду с Всеобщей декларацией прав человека названные пакты составляют Международный билль по правам человека, являющийся основополагающим международным документом в сфере защиты прав и свобод личности.

Международные обязательства Республики Казахстан активно влияют и на совершенствование ее внутригосударственных механизмов обеспечения и защиты прав человека. Так, продолжается работа по развитию такого признанного в мировой практике института, как омбудсмен. В соответствии с Указом Президента РК от 19 сентября 2002 г. Уполномоченный по правам человека в Республике Казахстан является должностным лицом, осуществляющим наблюдение за соблюдением прав и свобод человека и гражданина, наделенным в пределах своей компетенции полномочиями принимать меры по восстановлению нарушенных прав и свобод человека и гражданина.

Приоритетными задачами становятся сегодня - модернизация системы государственного управления и избирательного законодательства, укрепление статуса средств массовой информации, дальнейшее совершенствование деятельности правоохранительных и судебных органов, включающие гуманизацию сферы уголовного права, поэтапное введение суда присяжных заседателей, судебное санкционирование ареста граждан [9].

Подводя итог становлению и развитию идеи прав человека в истории мировой цивилизации, необходимо заметить, что этот процесс на сегодняшний день нельзя считать завершенным. Движение человечества по пути прогресса с каждым днем открывает все новые

аспекты прав человека, требующие своего осознания и внедрения в практику общественно-политического, государственно-правового строительства.

Литература

- 1 История политических и правовых учений: учебник для вузов. Изд.2-е, стереотип /под общ. ред. В.С. Нерсесянца. - М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. - 736 с.
- 2 Козлихин И.Ю. Позитивизм и естественное право //Государство и право. - 2000.- №3.-С.5-11.
- 3 История политических и правовых учений:учебник /под ред. О.Э.Лейста.- М.:Зерцало,1999.-688 с.
- 4 Джефферсон Т. Декларация независимости. Инаугурационные речи /пер. с англ. инаугурац. речей С.А.Нургазиевой и В.В.Макарова. Вступ.ст., примеч. и сост. С.Ф.Ударцева. - Алматы: ВШП «Эдшет», 1999. - С.19.
- 5 Баглай М.В., Габричидзе Б.Н. Конституционное право Российской Федерации: учебник для вузов. - М.: Издательская группа ИНФРА-М-КОДЕКС, 1996. -153с.
- 6 Общая теория прав человека /под ред. Е.А.Лукашева. – М.: НОРМА, 1996. - 520 с.
- 7 Права человека: учебное пособие. - Алматы: Данекер, 1999. - 251 с.
- 8 Назарбаев Н.А. Критическое десятилетие. - Алматы: Атамұра, 2003. -240 с.
- 9 Назарбаев Н.А. Послание президента народу Казахстана. Основные направления внутренней и внешней политики на 2004 год // Казахстанская правда. – 2003, 5 апреля.

Қорытынды

«Адам құқығының қалыптасуындағы табиғи құқық теориясының ролі» тақырыбы бойынша жазылған мақалада адам құқығының даму концепциясына табиғи құқық теориясының ықпалы қарастырылған. Автордың пікірінше табиғи құқық теориясының өкілдері адам құқығы мәселелеріне назар аударып, хылықаралық құқық нормалары мен принциптері негізінде адам құқығы мәселесін әмбебаптандыру керек делінген.Кәзіргі кезеңдегі адам құқығы концепциясы алғашқы кездегі шараларынан тәуелсіз мемлекетіміздің немесе басқа мемлекеттердің конституцияларына енгізілген жалпыға танымал әлемді нормалары мен принциптері негізінде адам құқығын әмбебаптандыруға мүмкіндік берді.

Summary

The theme of this article “The role of theory of natural right in getting conception of human right.” In this article author is considering the history of development of constitutional rights of human, important place takes natural-legal theory. Author describes views of representatives of this theory- G. Grockiy, D. Lock, S. Monteskye. Results of influence of this ideas was Declaration of rights of human and citizen 1789. Theory of natural rights allows defining legal status of personality in international legal acts.

УДК 882-32.08

ПОЭТ СОВРЕМЕННОСТИ

С.А. Утин

ЮКГУ им. М. Ауезова, г. Шымкент

12 мая 2008 года исполнилось 75 лет выдающемуся поэту современности Андрею Андреевичу Вознесенскому. Один из самых заметных и ярких поэтов современности, автор более 20 сборников, сотен стихов и нескольких поэм – он всегда был острым и злободневным, его произведения отличает свой особый неповторимый стиль. За это Вознесенского не любила власть, за это же ему рукоплескали миллионы почитателей.

Вознесенский вошел в русскую поэзию свободно – со свободой рифмы, ритма и шрифта, свободой зрительного восприятия. Не ямб, не хорей, не белый стих, а Вознесенский.

В 60-е годы его свободолюбивая поэзия собирала полные залы. Его сборники моментально исчезали с прилавков, каждое новое стихотворение становилось событием. Уже тогда писали, что в лице А. Вознесенского русская поэзия получила нечто новое, что остро совре-

менная, новаторская, во многом экспериментальная поэзия Андрея Вознесенского воплощает в себе своеобразный синтез лирики и философского начала, музыкальности и бьющей в набат тревоги [1]. Его стихи то запрещали, то снова печатали. Некоторое время имя поэта упоминалось в прессе только с разрешения ЦК. Это произошло после того, как на молодого поэта свой гнев обрушил Никита Хрущев.

Творчество Вознесенского удивительно во всех своих измерениях. Тематически и лексически это – энциклопедизм, полнота обзора, отсутствие в художественной системе запретных тем и слов. Философски – сочетание диалектичности мышления с метафизикой, религиозным исканием, соотносением конкретного и вневременного.

Тематический и формальный диапазон Вознесенского чрезвычайно широк: у него можно найти и элегические стихи о красоте родной земли, и вызывающие восхваления аэропортов, американских танцовщиц стриптиза и парижских рокеров. Среди главных тем – война, смерть, насилие и несправедливость; первостепенное значение природы; призвание художника; обманчивость внешних обликов. Он намеревался стать художником, затем изучал архитектуру в Московском архитектурном институте. Интерес к пластическим искусствам сказался в поэме «Мастера» и стихотворении «Ночной аэропорт в Нью-Йорке». Первые стихи Вознесенский представил на суд Б. Пастернаку, которого считает одним из главных своих поэтических наставников [2].

Уже после появления первых сборников наиболее прозорливые знатоки поняли, что в лице Вознесенского Россия получила остросовременную, новаторскую, во многом экспериментальную поэзию, воплощающую в себе своеобразный синтез лирики и философского начала, музыкальности и бьющей в набат тревоги. Необычный ритм стиха, дерзкие метафоры, тематические «порывы» ломали устоявшиеся каноны «благополучной» советской поэзии.

В 1982 году Вознесенский обращается к прозе, написав повесть «О». Через два года была опубликована книга «Прорабы духа. Прозаические и поэтические произведения». Перу А.А. Вознесенского принадлежит два десятка сборников прозы и стихов, в том числе «Мозаика» (1960), «Треугольная груша» (1964), «Антимиры» (1964), «Ахиллесово сердце» (1966), «Взгляд» (1972), «Дубовый лист виолончельный» (1975), «Витражных дел мастер» (1976), «Соблазн» (1978), «Избранная лирика» (1979), «Безотчетное» (1981), «Прорабы духа» (1984), «Ров» (1986), «Аксиома Самоиска» (1990), «Видеомы» (1992), «Casino «Россия» (1997), «На виртуальном ветру» (1998), «Страдивари сострадания» (1999) и др. В настоящее время издаются новые стихи, проза, публицистика, объединенные со старыми, публикуемыми без прежних цензурных изъятий [3].

В 1993 году в журнале «Дружба народов» опубликован безразмерный молитвенный сонет «Россия воскресе». В 1983 году вышло собрание сочинений в 3-х томах. Цикл стихов Вознесенского «Антимиры» (1964) был поставлен в виде сцен и песен Театром на Таганке, где впервые на сцену с гитарой вышел В. Высоцкий. На Таганке был поставлен также спектакль «Берегите ваши лица», снятый сразу же после премьеры. А его поэма «Авось» о любви камергера Николая Резанова и дочки губернатора Сан-Франциско Кончиты, стала первым – и до сих пор самым популярным русским мюзиклом. «Ты меня никогда не забудешь, ты меня никогда не увидишь». Казалось бы, такие простые слова, но забыть эту молитву влюбленных действительно невозможно. Рок-опера «Юнона и Авось» (музыка Алексея Рыбникова) в Ленком и в других театрах России, ближнего и дальнего зарубежья приобрела огромную популярность, стала классикой жанра. На стихи поэта написаны многие популярные эстрадные песни, в том числе «Миллион алых роз» (муз. Р. Паулса), «Песня на «бис» (муз. Р. Паулса), «Начни сначала» (муз. Е. Мартынова), «Плачет девочка в автомате» (муз. Е. Осина), «Новые московские сиртаки» (О. Нестеров), а также много романсов на музыку М. Таривердиева [4].

Последние годы, найдя применение своей «академической» специальности, А.Вознесенский работает в жанре визуальной поэзии. Всегда стремившийся к синтезу искусств, он соединяет чтение стихов с музыкой и демонстрацией так называемых видеом. Выставки этих произведений – видеом – с успехом прошли в Музее изобразительных искусств имени А.С. Пушкина в Москве, в Париже, Нью-Йорке, Берлине. Его авторские вечера проходили по многих городах планеты [4].

Лирика Вознесенского требует пристального внимания, потому что поэт обращается к вопросам сложным, он избегает готовых выводов и решений. Помимо сложного мышления,

характерного для творческой практики Вознесенского, он склонен к резкой смене настроений, интонаций, метафор. Лирическую взволнованность поэт нередко «гасит» иронией, а логическую закономерность – парадоксом, сленговым словечком, языковым «кульбитом». Своей современностью мировосприятия и привлекает Вознесенский читателей. Его поэзия органично связана с глобальной проблемой существования человека в современном мире – и современного мира в человеке.

Вознесенский видит слово в цвете, хотя у него, как на акварели, цвет затекает на цвет и бывает трудно выявить и уловить «контур» слова. Его задача в другом. Графическое начертание слова отбрасывает звуковую «тень». След преобразуется в звукоряд. И тогда возникает чудо стиха:

Вечерний свет ударил ниц,
и на мгновение, не дольше,
из темной тучи восемь птиц
блеснут, как гвозди на подошве [5, 97].

Зрительная и свистящая – свистят крылья стремительно пролетающей стаи – звукометафора удивительно тонко передает предощущение вечернего и столь же быстро тающего света.

Ставя перед собой задачу постичь мир изнутри, Вознесенский идет на разлом, на обнажение актуальной темы современности, а для этого в каждой строке, как в ядре, он стремится выявить нечто полярно противоположное, взаимоисключающее:

Все как надо – звездная давка.
Чабаны у костра в кругу.
Годовалая волкодавка
Разрешается на снегу [5, 102].

Прием перевернутого изображения поэт использует для того, чтобы представить мир с наиболее впечатляющей его стороны. Встречается этот прием в поэзии Вознесенского повсеместно. Его стих концентрирует противопоставления традиционного и сверхсовременного, привычного и невероятного, реального и фантастического. И тогда окажется, что поэт то создает лирическое чувство в чувстве «истории самой», то перевоплощает его в грусть, радость, иронию, гнев. Он прибегает к гиперболе, гротеску, игровому моменту. Нередко какой-то основной образ в его стихах становится лишь звеном в цепи невероятных превращений. В этом смысле «Осень в Сигулде» неотделима от фантазмагорического «Морозного ипподрома», а «Монолог Мерлин Монро» от «Бобрового плача».

В наш век, потрясенный научно-технической революцией, нам отнюдь не безразличны особенности видения мира Андреем Вознесенским. «Положительная сила» как синоним самовыражения и проявления сущностных сил – энергия, которая вызвала к жизни все «случившееся» в творчестве поэта. Вне предугаданной стихии стиха он не мыслит искусства слова. Самовыражение, или, по Вознесенскому, «взгляд в себя», способствует постижению реального живого мира: «чем индивидуальней, тем ты общественной». С годами Вознесенский не то чтобы утратил прежний юношеский восторг перед самим фактом творческого существования или своего «первопризвания». Нет, «живое» обернулось какой-то новой субстанцией духовного мира – живой болью, живым состраданием [2].

Перед поэтом, как и перед его читателями, вставшими к главным пультам времени и судьбы мира, возникает множество неотложных проблем. Эти проблемы надо решать, на эти вопросы необходимо отвечать. Они вызвали перелом его жизни. От имени многих Вознесенский говорит: «что-то в нас вызревает», вызревает трудно, но преодолимо. Что-то вызревало и в нем самом. Так забрезжил «зарев новых словес, зарев зрелых предчувствий...». И Вознесенский страстно зывает: «Освежи мне язык, современная муза».

Новые стихи Вознесенского родились на переломе, на стыке противоположностей: душевных, интонационных, поэтических, временных. Он осознал этот внутренний перелом, чреватый последствиями, неизвестными самому художнику, и все-таки благословляемый им: «Мир пиру твоему, земная благодать, мир праву твоему меня четвертовать».

В стихах А. Вознесенского есть и яростное пылание лирического костра, и острые углы, вывороченные изнутри. Поэт раскрывает, выражает свое «я» в разных ипостасях.

Боль и обида – чувства, развивающиеся во времени, имеющие истоки в биографии Андрея Вознесенского. Но если и раньше его человечность, его добропорядочность порождали эту обостренную нравственную ранимость, то теперь даже этой ранимости, даже этой содранной кожи на пальцах рук, особо чувствительных к любому прикосновению, для Вознесенского мало:

Оббиваюсь о стены, во сне, наяву,
ты пытай меня, время, пока тебе слова не выдам.
Дай мне дыбу любую. Пока не взреву [5, 108].

Стремление к такой болевой «запредельности» родилось опять-таки из мучительного чувства любви к живому человеку, из ненависти ко всему, что унижает личность, поработает ее, выводит из человеческого звания.

Без самовыражения нет поэта. Каждый талантливый художник проявляет свою индивидуальность по-своему, его творческая «родословная» имеет свои особенности, свои корни, законы красоты, по которым художник творит мир образов.

Последний поэтический сборник Андрея Андреевича Вознесенского – «СтиХХI» – вышел в свет в 2007 г. Его последние стихотворения («О казалось», «Нищий храм», «Елочные пальчики», «От трех до четырех», «Ода к моей левой руке» и др.) опубликованы в газете «Известия» в дни празднования юбилея поэта [4].

Андрей Вознесенский – почетный академик Американской академии искусств, Французской и Баварской академий, Российской академии образования, Санкт-Петербургского гуманитарного университета профсоюзов, вице-президент Русского Пенцентра. Лауреат Государственной премии СССР (1978 год) в области литературы, искусства и архитектуры за книгу стихов «Витражных дел мастер». Награжден орденом Трудового Красного Знамени, «За заслуги перед Отечеством» III степени, кавалер Золотого почетного знака «Общественное признание». На Парижском фестивале «Триумф» (1996) газета «Нувель Обсерватер» назвала А.А.Вознесенского «самым великим поэтом современности» [4].

Константин Кедров в день рождения одного из самых заметных и ярких поэтов современности пишет: «Вознесенский придумал слово «поэтарх». И оно к нему очень подходит. Андрей Вознесенский – поэтарх московский и всея Руси» [6].

Можно быть современным поэтом, но не быть поэтом современности. Андрей Вознесенский – поэт современности. Он существует вместе со своим временем.

Литература

- 1 Дементьев В. Грани стиха. – М., 1989.
- 2 Михайлов А. Ритмы XX века: панорама поэзии. – М., 1988.
- 3 Акимов В. 100 лет русской литературы. От серебряного века до наших дней. – СПб, 1999.
- 4 Андрей Андреевич Вознесенский // [Электронные ресурсы] // <http://s.maxthon.com/>.
- 5 Вознесенский А.А. Избранное. – М., 2003.
- 6 Известия, 17 мая 2008.

Қорытынды

Мақала орыстың ағартушы ақыны А. Вознесенскийдің жетпіс бес жыл мерей тойына арналған. Онда ақынның шығармашылық жолы мен басқа да зерттеушілердің оның поэзиясына көзқарасы қарастарылады.

Summary

The article is devoted to jubilee of contemporary poet A.Voznesenckii. There is trace his creative development and enrich the views of researchers on his poetry in the article.

УДК 81.23

ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯ В ВОСПРИЯТИИ ПРОФЕССИОНАЛА

Л.К.Яковенко

ЮКГУ им. М. Ауезова, г. Шымкент

Цветовая характеристика профессионала представляется очень важной, поскольку цвет, наряду с основным значением, выступает в роли дополнительной смысловой нагрузки – символической, что подтверждают многочисленные исследования (Базыма 2001, Горошко 2000, Серов, Фрумкина 2002 и др.).

Количество цветовых символов достаточно ограничено. Как утверждает Б.А.Базыма, наиболее часто в этом качестве используются так называемые «основные цвета», к которым обычно относят белый, черный, красный, синий, зеленый, желтый и фиолетовый. Этот список может меняться в зависимости от конкретной культуры. Попытки ввести жесткие критерии, позволяющие либо отнести тот или иной цвет к «основным», либо нет, не увенчались успехом, так как содержание понятия «основной цвет» далеко не однозначно [1]. Так, Р.М.Фрумкина установила, что в русском языке «наивная картина мира цвета включает «семь цветов радуги», а также розовый, коричневый и так называемые ахроматические цвета – черный, белый и серый. Эти цвета носители русского языка считают «основными». Но в английском языке цветов радуги не семь, а шесть (русским словам *голубой* и *синий* соответствует одно слово *blue*) [2, с. 75].

Гете, одним из первых исследовавший взаимодействие цвета и психики, был убежден в том, что цвета имеют устойчивые значения, общие для людей, поскольку определенные цвета оказывают определенное нравственное (психофизиологическое) воздействие на человека. Он считал, что цвет «независимо от строения и формы материала оказывает известное воздействие... на душевное настроение» [3]. Люди по-разному относятся к цветам, что объясняется их индивидуальными различиями как на биологическом (пол, возраст), так и на социально-психологическом уровне (принадлежность к определенной нации, различия в темпераментах и т.д.). Таким образом, действие цветов обусловлено, с одной стороны, непосредственным физиологическим влиянием их на организм, а с другой, ассоциациями, которые цвета вызывают на основе предшествовавшего опыта.

Наиболее последовательная символика цветов связана с природой и природными явлениями. Так, зеленый символизирует потенцию в засушливых областях, по этой причине, вероятно, стал священным цветом ислама, который зародился в пустынях Аравии. Золото повсеместно связывается с солнцем, поэтому обозначает просветление, свет, власть. Синий ассоциируется с цветом неба, поэтому часто символизирует дух и истину [4]. Цветовая символика имеет древнейшее происхождение. Издревле в качестве основных цветов использовались белый, черный и красный. Обобщенное значение белого цвета универсально для всех первобытных народов. Белый – символ бытия, мира, жизни; черный – антипод белого. Красный – сила. В сочетании с белым красный составляет жизнеутверждающую пару. Желтый в символическом плане тяготеет к белому, а синий к черному. Для первобытного человека 3 «основных» цвета – не просто различия в зрительном восприятии различных частей спектра, а сокращенное или концентрированное обозначение больших областей его психофизиологического опыта, затрагивающие как разум, так и все органы чувств, и связанные с первичными групповыми отношениями.

Попытку описать универсальные цветовые символы предпринимала Ю.Р.Мелихова. Она утверждает, что «анализ семантических полей цветоименований в английском и русском языках с использованием метода свободных ассоциаций позволяет выявить различия и своеобразие цветового видения носителей разных языков, а также установить символические цветовые универсалии. Так, в обоих языках *белый* – «чистый», «непорочный»; *черный* – «плохой», «опасный», «злой»; *зеленый* – «свежий», «молодой»; *серый* – «скучный», «пасмурный», «мрачный»; *желтый* – «трусливый», «малодушный» и т.д. [5, с. 165].

Э.Лич полагает, что опыт раннего детства может «отпечатать» определенные эмоциональные установки на определенные цвета. Но высказывает предположение, что при символическом кодировании цветовых различий нет каких-либо универсалий, поясняя эту мысль примерами: красный цвет воспринимается как знак опасности, что может вытекать из формулы «красный цвет = кровь». Но красный цвет также довольно часто ассоциируется с радостью, что может проистекать из формулы «красный цвет = кровь = жизнь». Аналогичным образом существует много цепочек ассоциаций, в соответствии с которыми «белое/черное» = «хорошее/плохое», однако иногда «черное – это красивое». Например, аристократы Западного Китая отличались от зависимых простолюдинов как «люди черной кости» от «людей белой кости», а не наоборот [6]. Поскольку все объекты видимого внешнего мира обладают атрибутом цвета, цветовые различия всегда представляют собой удобное средство для классификации. Но в какой-нибудь один цветовой класс обычно попадает безграничное разнообразие вещей, поэтому социальные метафоры цвета всегда потенциально многозначны. Эту же мысль развивает Б.А.Базыма, заявляя, что символика большинства цветов амбивалентна. Красный цвет, например, он характеризует как наиболее амбивалентный символ, поскольку все «красные вещи» разделяются на две категории, в зависимости от того, приносят они добро или зло [1, с. 6].

Амбивалентность слов *синий* и *пурпурный* исследована А.П.Василевич. Отметив, что русский язык – практически единственный, где для обозначения синих оттенков цвета существуют два термина – «синий» и «голубой», автор связывает этот факт с тем, что синий цвет традиционно соотносится в русском национальном сознании с водой – местом обитания темных сил, враждебных человеку. «Отрицательная коннотация слова *синий* не могла не сказаться на его употребительности: оно было в определенной мере табуировано. *Светлый оттенок* синего цвета – цвет неба – напротив, имел самые положительные ассоциации и был весьма распространен, в том числе составляя основу праздничной простонародной одежды (наряду с красным)» [7, с. 47].

Символика цвета неизбежно варьируется: меняется трактовка цветов, отношение к ним. Однако, несмотря на то, что на протяжении человеческой истории содержание цветовых символов претерпело немалые изменения, ядро цветовой символики оставалось неизменным. Так, в средневековой Европе коричневый и серый были цветами простолюдинов: они означали нищету, безнадежность, убогость, мерзость и т.д. В исламской символике серый и коричневый – цвета несчастья, нищеты [1, 12-13].

Б.А.Базыма выделяет 3 основных типа цветовой символики: 1) цвет сам по себе; 2) цветное сочетание; 3) соединение цветов и форм. Кроме того, существуют «цветовые метафоры» (синий чулок).

Связь между цветом и особенностями восприятия профессионала мы попытались проследить в ходе свободного ассоциативного эксперимента. Испытуемым предлагалось дать ассоциативный отклик-цветообозначение на ряд профессий (было предложено 20 стимулов). В результате было получено 2298 реакций. Наиболее частотные цвета – белый, черный, синий, зеленый, красный, коричневый, серый, желтый, голубой. Как видно, сюда вошли ахроматические цвета (*белый, черный, серый*) и хроматические, прежде всего, основные цвета спектра. Однако, кроме них, названы и другие цвета, представляющие собой соединения цветов (например, *оранжевый*), их оттенки, отличающиеся разной степенью насыщенности (например, *светло-синий, темно-синий*), сочетания цветов и форм (например, *черный в полосочку*).

Получены следующие результаты.

Бухгалтер: *белый; бледно-голубой; голубой; желто-белый; желтый; зеленый; коричневый; красный; разн.; серый; синий; темно-синий; темные оттенки; хамелеон; черно-белый; черный.*

Водитель: *белый; голубой; желтый; желтый в клеточку; зеленый; серый; синий; красный; коричневый; оранжевый; разное; например черное; темно-зеленый; черно-коричневый; черный.*

Военный: *белый; желтый; защитный; зеленый; зеленый (темный); пятнистый; синий; темно-зеленый; хаки; цвет хаки; черный.*

Врач: *белый; голубой; желто-коричневый; светло-голубой; серый.*

Инженер: *алый; асфальта; бежевый; белый; голубой; графитовый; желтый; зеленый; коричневый; красный; оранжевый; разное; разные цвета; серый; серый (светлый); синий; темно-зеленый; черный.*

Медсестра: *белая; белый; голубой; розовый; серый; синий.*

Менеджер: *бежевый; белый; голубой; желтый; зеленый; коричневый; красный; любой цвет; разное; синий; темно-синий; темно-фиолетовый; черно-белый; черный; черный костюм.*

Оператор: *белый; бежевый; голубой; грязно-серый; джинсовый; желтый; зеленый; коричневый; красный; молочный цвет; разное; разные цвета; светло-зеленый; серый; синий; темно-серый; темно-синий; черный.*

Официант: *бежевый; белый; бордовый; желтый; зеленый; красный; красный цветок; разное; розовый; серый; синий; темно-красный; черно-белый; черный; яркие цвета.*

Продавец: *белый; голубой; грязно-красный; зеленый; коричневый; красный; оранжевый; разное; разноцветный; светло-синий; серый; синий; хамелеон; черный.*

Учитель: *беж (бежевый); белая кофта и черная юбка; белый; бледно-розовый; бронзовый; голубой; желтый; коричневый; красный; молочный; нежные цвета; разное; розовый; синий; темно-серый; темно-синий; темные цвета; черный; черный в полосочку; яркие.*

Экономист: *бежевый; белый; голубой; желтый; зеленый; коричневый; красный; молочный; разное; светло-зеленый; светло-коричневый; светло-серый; синий; сиреневый; темно-серый; темно-фиолетовый; темные цвета; черный.*

Юрист: *белый; бордовый; желтый; зеленый; золотистый; коричневый; красный; оранжевый; разное; светло-серый; серый; синий; темно-синий; черно-белый; черный.*

Повар: *белое; белый; белый с пятнами от еды; голубой; желтые; зеленый; красный; насыщенно-зеленый; разноцветный; розовый; салатový; серый; синий; черный.*

Полицейский: *белый; голубой; желтый; зеленый; коричневый; красный; оранжевый; салатový; серый; синий; темно-зеленый; темно-синий; черно-синий; черный.*

Журналист: *белая кофта; белый; бордовый; голубой; желтый; зеленый; зеленый (светлый); коричневый; красный; любые цвета; оранжевый; разное; разноцветный; розовый; светло-желтый; серый; синий; сиреневый; черно-белый; черный.*

Психолог: *бежевый; белый; бирюзовый; бледно-оранжевый; голубой; желтый; зеленый; молочный; коричневый; красный; разное; розовый; светло-желтый; серый; синий; успокаивающие цвета; фиолетовый; черно-белый; черный; яркие цвета.*

Секретарь: *белый; бледно-серый; бордовый; коричневый; голубой; красный; разное; розовый; сероватый; серый; синий; сиреневый; темно-синий; фиолетовый; черно-белый; черный; яркие цвета; ярко-розовый.*

Строитель: *голубой; желтый; кирпичный; коричневый; красный; оранжевый; песочно цвета; разное; серый; синий; темно-синий; черный.*

Артист: *блестящий; все цвета радуги; желтый; зеленый; золотистый; золотой; красивый; красный; переливчатый; разное; разноцветный; розовый; синий; фиолетовый; цвет света лампочки; черный; яркие все цвета; яркий цветной; ярко-синий.*

Респонденты использовали, главным образом, так называемые «основные цвета»: ахроматические (черный, белый, промежуточный между белым и черным – серый) и хроматические (цвета солнечного спектра). Однако в целом набор цветообозначений оказался весьма широким, включив названия других цветов, оттенков цвета, сочетаний цветов, сочетаний цвета и формы, сочетания названия цвета и предмета, которому цвет приписывается. По частотности впереди других цветов оказались белый и черный. Следующие за ними цвета составляют список «основных цветов», что дает основание согласиться с Е.В.Харченко, утверждающей, что «наибольшее количество сходных, повторяющихся ассоциаций возникает прежде всего на цвета, широко распространенные в природе» [8, с. 163].

Э.Лич подчеркивает, что в каждом случае интерпретировать нужно набор противопоставляемых цветов, а не использование отдельного цвета, поскольку значение отдельных символов следует искать в их противопоставлении другим символам, а не в символе как таковом. Однако очередная проблема заключается в том, что отдельные символы содержат пласты значений, которые зависят от того, что чему противопоставляется. Вот почему среди полученных нами реакций важен цвет не столько сам по себе, сколько в сочетании с названием одежды. Не случайно среди реакций, полученных нами, встречаются, наряду с отдельными словами-

именами цвета, еще и словосочетания, состоящие из слов, именующих цвет и название одежды: *белая кофта и черная юбка*. Именно в составе такого словосочетания цветообозначение выступает как амбивалентный сигнал: говорит о цвете и определяет одежду определенного цвета как самостоятельный символ. На это указывает В.Д.Нарожная, которая, рассматривая употребление существительного *платье* со словом *черный*, утверждает: «Оно может обозначать цвет, но чаще всего имеется в виду не цвет, а его предназначение: *траурное платье, монашеское платье*; а также качество: *плохое, бедное платье*» [9, с. 45]. Именно такое символическое употребление цвета мы встречаем у Гоголя. В «Старосветских помещиках» Пульхерия Ивановна завещает своему мужу, Афанасию Ивановичу, как ее похоронить: «Платье наденьте на меня серенькое – то, что с небольшими цветочками по коричневому полю. Атласного платья, что с малиновыми полосками, не надевайте на меня: мертвой уже не нужно платье». Выясняется, что платье в действительности коричневое, да еще и с рисунком (с небольшими цветочками), но героиня называет его сереньким. Налицо употребление существительного *платье* в сочетании со словом *серенький* для обозначения не его действительного цвета, а того, как это сочетание слов переосмысливается в символ подчеркнутой скромности, аскетизма. Еще отчетливей этот смысл выступает в сравнении «серенького платья» с другим, атласным. Первое уже и не платье вовсе – это, скорее, саван. Таким образом, серенькое платье в данном случае – это одежда, которая перестает быть одеждой, это последний покров. Поэтому его действительный цвет не имеет значения, он замещается словом «серенький», которое выполняет символическую функцию чего-то невзрачного, неприметного, скромного.

Символический характер цвета разносторонне характеризует Э.Лич, который приводит такой пример. До самого недавнего времени общепринятой практикой в определенных слоях современного английского общества было проставлять на пригласительных открытках на вечерний званый обед то или иное из трех принятых указаний. «Белый галстук» означал «очень официально». От мужчин требовалось, чтобы они были одеты в туго накрахмаленную белую сорочку, белый галстук и черный фрак, хотя высокопоставленные персоны, такие, как епископы, могли надевать и более роскошное платье. «Черный галстук» означал «полуофициально». Мужчины должны были быть одеты в смокинг с «мягкой рубашкой» и галстуком-бабочкой любого фасона. Он никогда не бывал белым, но не должен был быть и черным! Пометка «Одежда – неофициальная» означала буквально то, что и было написано [6]. К этому ряду примыкают и полученные нами реакции: *черный в полосочку; белый с пятнами от еды; желтый в клеточку*. Совершенно очевидно, что это не столько названия цветов как таковых, сколько названия одежды (или иных предметов) представителей определенных профессий, поскольку одежда, выступающая как маркер профессии, закреплена в сознании респондентов во многом благодаря цвету. Так, никаких сомнений не возникает по поводу того, кто носит белую одежду, на которой могут оказаться пятна от еды – это повар. Таким образом, благодаря цвету одежда зачастую становится символом – формой одежды.

Помимо основных включенных в таблицу цветов, были получены и другие реакции: *алый; асфальта; бирюзовый; белая кофта и черная юбка; белый с пятнами от еды; бледно-голубой; бледно-оранжевый; бледно-розовый; бледно-серый; блестящий; бордовый; бронзовый; все цвета радуги; графитовый; грязно-красный; грязно-серый; джинсовый; желто-белый; желто-коричневый; желтый в клеточку; защитный; зеленый (светлый); золотистый; золотой; кирпичный; красивый; красный цветок; любой цвет; любые цвета; молочный; насыщенно-зеленый; нежные цвета; переливчатый; песочного цвета; пятнистый; разное, например, черное; разное; разноцветный; разные; разные цвета; розовый; салатный; светло-голубой; светло-желтый; светло-зеленый; светло-коричневый; светло-серый; светло-синий; сероватый; серый (светлый); сиреневый; темно-зеленый; темно-коричневый; темно-красный; темно-серый; темно-синий; темно-фиолетовый; темные оттенки; темные цвета; успокаивающие цвета; фиолетовый; хаки; хамелеон; цвет света лампочки; черно-белый; черно-коричневый; черно-синий; черный в полосочку; черный костюм; яркие; яркие все цвета; яркие цвета; яркий цветной; ярко-розовый; ярко-синий*.

Итак, существует глубокая и неслучайная связь цветовой символики с различными пластами человеческого сознания и общественно-культурной жизни людей, которая отражается в профессиональной культуре. Несмотря на то, что на протяжении человеческой истории содержание цветовых символов претерпело немалые изменения – менялась их трактовка и отноше-

ние к ним, – ядро цветовой символики оставалось неизменным. Цвет вызывает определенные и специфические изменения в психическом мире человека, интерпретация которых порождает то, что мы называем цветовыми ассоциациями и символами, впечатлениями от цвета. По утверждению Е.И.Горошко, «характерной особенностью цветовой семантики является ее многозначность, каждый цвет включает в себя множество смыслов – от универсальных до индивидуально-специфических» [10, с. 293].

Амбивалентность цветовой символики проявляется в том, что один и тот же цвет может служить в качестве разных символов. Так, по отношению к профессии строителя или водителя коричневый и серый цвета подчеркивают будничность этих профессий, по отношению же к профессиям юриста, психолога содержат указание на их строгую одежду. Амбивалентные возможности цветовой символики расширяются вследствие того, что респонденты не ограничиваются символикой цвета самого по себе, используя разнообразные сочетания. Приведенный выше тезис Б.А.Базымы о 3 основных типах цветовой символики: (1) цвет сам по себе; 2) цветовое сочетание; 3) соединение цветов и форм) находит полное подтверждение в цветовом восприятии профессионала. Помимо традиционного символического значения отдельно взятого цвета, респонденты использовали соединение цветов, соединение цветов и форм, что дает гораздо больше возможностей для того, чтобы оценить возможности использования цвета как символа в профессиональном общении.

Названия неосновных цветов нередко находятся в прямой связи с предметами, окружающими профессионала: на стимул «строитель» получены реакции *кирпичный, песочного* цвета (названия цветов связаны со строительными материалами); на стимул «водитель» – красный, желтый, зеленый (что может быть названием цветов светофора); на стимул «военный» – *защитный; зеленый; пятнистый; хаки и т.п.* (цвета военной формы); на стимул «полицейский» – *красный; желтый; зеленый* (тот же светофор); *оранжевый* (цвет жезла); *серый; синий; темно-зеленый; темно-синий; черно-синий; черный* (цвета форменной одежды). Наконец, цвет при восприятии профессионала используется как метафора (*люди в белых халатах* – врачи, *зеленые береты* – военные, а именно десантники).

Литература

- 1 Базыма Б.А. Цвет и психика. – Харьков, 2001 // <http://psyfactor.org/lib/bazyma.htm>
- 2 Фрумкина Р.М. Психоллингвистика. – М., 2002.
- 3 Гете И.В. Трактат о цвете. Избранные сочинения по естествознанию. – М., 1957.
- 4 Грейф П. Цвет (краска, масть) // <http://www.simbolarium.ru/simbolarium/sym-uk-cyr/cyr-tz/tz/zvet.htm>
- 5 Мелихова Ю.Р. Отражение языкового сознания в цветообозначениях. Языковое сознание: устоявшееся и спорное. – М., 2003. – С. 165-166.
- 6 Лич Э. Культура и коммуникация. Логика взаимосвязи символов // <http://culture.niv.ru/doc/culture/communication/index.htm>
- 7 Василевич А.П. Лазурь и пурпур: культурно-историческая традиция и термины цвета. Языковое сознание: устоявшееся и спорное. – М., 2003. – С. 47-48.
- 8 Харченко Е.В. Модели речевого поведения в профессиональном общении. – Челябинск, 2003.
- 9 Нарожная В.Д. Понятие «белого» и «черного» в языковом сознании // Актуальные проблемы лингвистики и лингводидактики. – Шымкент: МКТУ им. А. Ясави, 2005. – С. 41-45.
- 10 Горошко Е.И. Изучение вербальных ассоциаций на цвета // Языковое сознание и образ мира: Сб. статей / под ред. Н.В. Уфимцева. – М., 2000.

Қорытынды

Мақалада орыс тілді қазақстандықтардың мамандарының тілдік танымындағы эксперименттік нәтижелерінің бейнесі қарастырылады.

Summary

In the article on the basis of experimental data the characteristic of the professional in language consciousness of Russian-speaking inhabitants of Kazakhstan is given.

УДК 81.23

РЕЧЕВОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ И ПОНИМАНИЕ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБЩЕНИИ

Л.К. Яковенко
ЮКГУ им. М. Ауезова, г. Шымкент

Речевое воздействие в профессиональной сфере имеет особое значение по многим причинам, главной из них является то, что общение – это воздействие одного человека на другого. Таким образом, сама коммуникация, передача сообщения и способы такой передачи, т.е. языковые и речевые характеристики текста, детерминированы задачами общения, – а задачи общения определены целями совместной деятельности, которая организуется в общении.

Авторы монографии «Общение и оптимизация совместной деятельности» [1] пишут о том, что развитое общение всегда включает в себя две тесно связанные грани – общение, основанное на субъект-объектной схеме, при котором партнерам, по существу, отводятся роли манипулятора и манипулируемого объекта (это общение по типу приказов, указаний, предписаний различного рода и т.п.), и общение, основанное на субъект-субъектной схеме. Последнее характеризуется равенством психологических позиций участников (оба субъекты), активностью сторон, при которой каждая не только испытывает воздействие, но и сама в равной степени воздействует на другую, взаимным проникновением партнеров в мир чувств и переживаний, а также взаимной гуманистической установкой партнеров, стремлением к соучастию, сопереживанию, принятию друг друга. Психологическое воздействие, развертывающееся как субъект-объектное, приводит к результату в виде репродуктивных образований. Напротив, эффекты продуктивные, творческие по всей природе, совершенно справедливо связываются с психологическим воздействием, реализующим субъект-субъектную форму общения. Поэтому выбор соответствующих средств психологического воздействия должен быть связан с теми аспектами компетентности, которые планируются в первую очередь. В частности, если прежде всего важно развитие знаний, умений и опыта репродуктивного стандартного характера (что связано с овладением внешней операционально-технической стороной поведения), то внимание должно быть обращено к формам воздействия, основанным на субъект-объектном принципе. В другом случае (когда в фокусе внимания личностная, глубинная составляющая общения) должны быть выбраны средства и методы, реализующие субъект-субъектный принцип общения. Развитие компетентности в общении предполагает использование всего набора средств, ориентированных как на развитие субъект-субъектных, продуктивных, личностных сторон общения, так и его субъект-объектных, репродуктивных, операциональных составляющих (компонентов). Однако подобно тому, как в общении есть ведущие и подчиненные аспекты, так и типы воздействия включают в себя ведущие, определяющие средства, характеризующие стратегическое направление воздействия, и средства вторичные, подчиненные, тактические.

По мнению авторов данной монографии, в качестве ведущих должны выступать субъект-субъектные формы воздействия, поскольку именно они соответствуют ведущим сторонам общения соответствующей компетентности, а в своей более глубокой основе – общей личностной ориентации [1, с.77-81].

Об особенностях речевого общения в профессиональной сфере пишет Е.В.Харченко, принимая данную В.В.Петренко характеристику речевого воздействия и соглашаясь с тем, что «речевое общение» – полисемантический термин. Полисемантизм он видит в том, что за определением «речевое общение» может стоять и устная, и письменная речь, и даже внутренняя речь, связанная с автокоммуникацией. Под эффектом речевого воздействия он

подразумевает непосредственное изменение поведения субъекта (реципиента) воздействия или его эмоционального состояния, или знаний о мире, или его отношения к тем или иным событиям и реалиям этого мира, т.е. изменение его личностного смысла. Речевое воздействие может быть монологичным как форма воздействия на другого человека или других людей и диалогичным как форма побуждения к общению значимого другого – носителя знаний, ценностей, некоей уникальной картины (образа) мира и в силу этого включать возможность перестройки не только сознания другого человека, но и собственного сознания. В широком смысле слова, речевое воздействие связано с изменениями индивидуального сознания или с изменениями имплицитной картины мира, или образа мира субъекта [2, с. 115].

Е.Ф.Тарасов под речевым воздействием понимает регуляцию деятельности одного человека другим при помощи речи. При этом он предлагает выделять речевое воздействие в широком смысле (как любое речевое общение, взятое в аспекте его целенаправленности, целевой обусловленности) – это речевое общение, описанное с позиции одного из коммуникантов, и речевое воздействие в узком смысле как речевое общение в системе средств массовой информации или в агитационном выступлении непосредственно перед аудиторией. Речевое воздействие в узком смысле отличает, прежде всего, то обстоятельство, что оно обычно используется в структуре координативных, социальных отношений, когда коммуникантов связывают отношения равноправного сотрудничества, а не формальные или неформальные отношения субординации [2, с.115].

В. Петренко выделяет три типа коммуникативного воздействия.

1. Изменение отношения субъекта к объекту (изменение коннотативного значения этого объекта) без изменения категориальной структуры сознания субъекта. Как правило, речевое воздействие такого типа характеризуется образностью, метафоричностью.

2. Формирование общего эмоционального настроения, мироощущения реципиента воздействия. Подобный тип речевого воздействия (лирическая поэзия, политическое воззвание, гипнотическое воздействие), вызывая изменение состояния сознания, определяет субъективные пространство и время, в которых выстраивается образ мира, определяет степень возможной активности и самореализации субъекта в рамках этой модели мира и имплицитно задает критерий истинности мироощущения, либо принимая за точку отсчета эмоциональный настрой, экзистенциальное «Я», либо воспринимая мир с позиции родового или коллективного «мы», либо описывая мир с некоторой отстраненной трансцендентальной позиции (природы, этических или эстетических ценностей, науки), выходящей за рамки конкретного исторического бытия. Задавая пристрастность отражения уже в самом базисе образа мира, эмоции определяют возможные поведения субъекта, определяют его направленность в принятии решения.

3. Изменение категориальной структуры индивидуального сознания, введение в нее новых категорий (конструктов), предьявляющихся в классификации, формах упорядочивания объектов, событий окружающей предметной и социальной действительности. В наиболее яркой форме этот аспект специфичен для научных и, особенно, для методологических текстов [2, с.116].

А.А.Леонтьев подходит к проблеме речевого воздействия через понятие «поле значений», присущее тому или иному индивиду, под которым имеется в виду структуризация присвоенного им (индивидом) общественного опыта, т.е. та «сетка», через которую он «видит» мир, та система категорий, с помощью которой он этот мир расчленяет и интерпретирует [3]. Теоретически у всех людей, входящих в данное общество и говорящих на данном языке, поля значений должны совпадать. Практически же здесь имеются расхождения, обусловленные социальными, территориальными, профессиональными и иными факторами и лишь частично являющиеся предметом изучения современной социологии. Индивид всегда имеет дело с действительностью через посредство смыслового поля: восприятие им предметов и явлений действительности всегда окрашено его отношением к ним. Что же касается поля значений, то оно есть абстракция от смыслового поля: это общие всем членам данной общности характеристики смыслового поля, как бы «выносимые за скобки».

Цель речевого воздействия – определенная организация деятельности человека – объекта воздействия (реципиента). Воздействуя на реципиента, мы стремимся «спровоцировать» его поведение в нужном нам направлении, найти в системе его деятельности

«слабые точки», выделить управляющие ею факторы и избирательно воздействовать на них. А.А.Леонтьев подчеркивает необходимость осознанного подхода: «Для того, чтобы успешно осуществить речевое воздействие, говорящий должен представлять себе смысловое поле реципиента в момент воздействия и после него, т.е. представлять себе характер и направление тех изменений в смысловом поле реципиента, которых он должен добиться в результате воздействия». Для речевого воздействия важно учитывать уже существующее в картине мира реципиента «поле смыслов», особенно в наше время, характеризующееся возрастанием информированности у неспециалистов. Однако отсутствие системности в их познаниях может приводить к преувеличению роли незначительных моментов, которые становятся критериями оценки профессионализма специалиста и находят отражение в стереотипах восприятия профессионалов.

Проблема речевого воздействия напрямую связана с проблемой понимания. Понимание речи – это не пассивное движение адресата от значения к замыслу и мотиву. Это сложный целостный психологический процесс, в котором большую роль играют предвосхищение (антипация) и установка на понимание (или непонимание). С первых минут общения воспринимающий демонстрирует встречную мыслительную активность, направленную на антиципирующее моделирование смысла дискурса, иллокутивного содержания речи. На это указывает Л.М.Босова, утверждающая, что «понимание – это встречное порождение высказывания, оно происходит на основе сформированного прогноза о структуре и содержании текста» [4, с.38]. Огромное значение здесь имеет весь комплекс предшествующих знаний об авторе речи, о тех отношениях, которые существовали между собеседниками до начала общения, о предмете разговора и т.д. Успех коммуникации зависит не только от языковой компетенции собеседников, но и от социального кругозора, от того, что в обыденном общении мы называем житейским опытом. Незнание фактов действительности, которая стоит за дискурсом, ведет к коммуникативным недоразумениям и неудачам.

Понимание реального дискурса своей целью имеет не дешифровку языковых знаков, и даже не соотнесение языковых знаков с реальностью; оно направлено на постижение интенции говорящего, иллокутивной силы текста. Проще говоря, понимаем мы не речь, а человека, который свою речь обращает к нам [2, с.119]. «Понимание как методологическая категория может рассматриваться двояко: как некоторое состояние сознания, «ухватившего» целостность данного представления действительности, и как некоторый процесс перехода от одного понимания к другому. В первом случае понимание – дискретная единица в ряду других единиц, во втором оно – континуум, непрерывность «схватывания», разумения. Реальный процесс понимания представляет собой единство этих двух аспектов – дискретности и континуальности, совпадение которых и дает сознание понятности» [4, с.38]. В этой связи очень важными являются проведенные нами исследования по выявлению образа «идеального профессионала», закрепленные в культуре. Знание желательного и нежелательного профессионала в конкретной области позволяет сознательно соответствовать лучшему образцу, обращать внимание на значимые для клиента критерии (так, для учителя важными характеристиками являются доброта, компетентность, для врача – профессионализм, милосердие, для продавца – вежливость, честность и т.д.).

Е.Ф.Тарасов считает, что «эффективное речевое воздействие должно строиться таким образом, чтобы содержать оптимальное число ригидных, заранее прогнозируемых элементов деятельности коммуникатора и аудитории» [2, с. 120]. Отсюда можем сделать вывод о том, что стандартизация внешнего вида, поведения (в том числе и речевого) персонала повышает и степень воздействия за счет совпадения прогноза и реальности.

Таким образом, можно говорить о намеренном и ненамеренном воздействии, прямом и косвенном, эффективном и неэффективном. Наряду с речевым воздействием мы выделяем экстралингвистические параметры, которые помогают или мешают воздействию (соответствие / несоответствие сложившемуся образу, имеющийся положительный / отрицательный опыт взаимодействия, предварительная информированность об уровне профессионализма и проч.).

Следует добавить, что речевое воздействие в разных сферах деятельности будет иметь свою специфику: воздействие учителя на ученика, как и начальника на подчиненного, будет подкрепляться авторитетом, более высоким положением первых, закрепленными в нашей

культуре; влияние продавца, наоборот, затруднено именно из-за сложившегося недоверия к представителям этой профессии, заинтересованности в результате.

При общении специалиста и неспециалиста часто непонимание возникает и из-за разного опыта, разной структуризации действительности, разного «поля смыслов». Л.М. Босова видит причины в следующем: «Понимание, на наш взгляд, может быть оценено как адекватное только при условии соотнесения предметной или ментальной ситуации с реальностью отражаемого текста» [4, с.38]. Сложность еще и в том, что неспециалист сам не знает, чего конкретно не знает. Профессионал же ограничен рамками своего словарного запаса, особенно это касается представителей технических специальностей, затрудняющихся в выборе слов для описания продукта или услуги. Для нахождения общего языка и понимания в профессиональном общении используется метафора как скрытое сравнение.

Особая роль при речевом воздействии отводится степени владения речью, которая заключается не только в умении привлечь выразительные языковые средства, но и в знании норм русского литературного языка, использовании стилистических возможностей языка, и самое главное – в уместном и целесообразном применении всего арсенала языковых возможностей.

В работе А.А.Леонтьева, А.М.Шахнаровича, В.И.Батова «Речь в криминалистике и судебной психологии» подчеркивается важность для следователя владения вариантами речевого поведения. Авторы пишут о том, что развитые речевые навыки и умения позволяют следователю установить с допрашиваемым живой психологический контакт, возбудить у него доверие [5]. Развитые речевые навыки существенны для профессиональной деятельности следователя, поскольку способствуют четкости и ясности мышления, помогают преодолевать сковывающее влияние профессионального языка [6].

Таким образом, понимание – это основа преодоления «культурного шока», конфликтов и межэтнической напряженности в процессе межкультурных контактов. При речевом воздействии в профессиональной сфере следует учитывать:

1. Этнокультурные стереотипы, закрепляющие социально одобренные модели поведения, внешнего вида и т.д., а также наличие определенного опыта взаимодействия со специалистами из этой сферы приводят к прогнозированию образа профессионала и его действий; соответствие нормам способствует большему доверию, а следовательно, облегчает процесс воздействия.

2. Межкультурные различия, выражающиеся в разном мировосприятии: как правило, профессиональный мир у специалиста гораздо богаче, чем это может представить себе неспециалист; одним из следствий этого является разница в трактовке социальных знаков, избыток синонимов для обозначения одного явления (или закрепление в языке тонких различий) у профессионалов, и лакуны у обывателей.

3. Наличие смыслового поля у индивида, возникшего благодаря структуризации присвоенного им общественного опыта, т.е. той «сетки», через которую он «видит» мир, той системы категорий, с помощью которой он этот мир расчленяет и интерпретирует.

Литература

- 1 Андреева Г.М., Яноушек Я., Донцов А.И. и др. Общение и оптимизация совместной деятельности. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 302 с.
- 2 Харченко Е.В. Модели речевого поведения в профессиональном общении. – Челябинск, 2003. – 336 с.
- 3 Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М.: Просвещение, 1969. – 214с.
- 4 Босова Л.М. Основа понимания инокультурного текста // Языковое сознание: содержание и функционирование. – М., 2000. – С. 38.
- 5 Леонтьев А.А., Шахнарович А.М., Батов В.И. Речь в криминалистике и судебной психологии. – М., 1977. – 62 с.
- 6 Сапарин О.Е. Психологический контакт сотрудников правоохранительных органов с гражданами: способы установления и поддержания: учебно-методическое пособие. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 48 с.

Қорытынды

Мақалада қазіргі заманға сай сөйлеу мәдениетінің ұғымы, елдің бір-бірімен қарым-қатынасының байлынысы айтылған.

Summary

In the article modern scientific representations about concepts a culture of speech – dialogue – speech dialogue – culture of dialogue and their interrelation are opened.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ**

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ**

Д.М.Ахметова УПОТРЕБЛЕНИЕ ИМЕН СОБСТВЕННЫХ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ.....	3
Ә.С.Әлімкұлова ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ.....	5
Б.Б.Арынғазиева ФЕТХУЛЛАХ ГЮЛЕННИҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚОРҚЫНЫШ, ҮРЕЙ, СЕНИМ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	8
М.О.Баигебаев, Sh. Nasirov DEVELOPMENT OF OIL AND GAS FACILITIES IN THE ATYRAU REGION DURING A PERIOD FROM 2003 TO 2007.....	13
С.Б.Бейсебаева, Б.Ү.Құлжанов, Б. Қ.Абдрасилова ҚАЗАҚ ӘДЕТ ҒҰРЫП ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ «ЖЕТІ ЖАРҒЫ».....	15
С.Б. Бейсебаева, Б.Ү.Құлжанов, Б.Қ.Абдрасилова ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БИЛЕР ИНСТИТУТЫ.....	19
Б.К.Бизакова, Р.К.Бабаева, У.У.Калыбекова НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ПОНИМАНИЮ, ОСМЫСЛЕНИЮ И ПЕРЕРАБОТКЕ НАУЧНОЙ ИНФОРМАЦИИ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ.....	24
Б.К.Бизакова, Р.К.Бабаева К ВОПРОСУ О ПРЕЗЕНТАЦИИ ТЕРМИНОВ В ФУНКЦИОНАЛЬНОМ АСПЕКТЕ.....	27
Қ.А.Доскенова ЕСІМДІКТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ.....	29
Г.К.Есиркепова НАЦИОНАЛЬНЫЙ СУВЕРЕНИТЕТ И КУЛЬТУРА МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ.....	32
Қ.Ш.Ибрайымов, А.Қ.Ибрайимова А.БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ «ӘЛП-БИ. ЖАҢА ҚҰРАЛ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР.....	35
Н.Ә. Ибраева ШАЛ АҚЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ӘДЕПТІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	39
И.А.Казиева ИЗ ИСТОРИИ ТЮРКОЛОГИИ.....	43
Л.Ж.Лесбекова МЕТОДИКА ЛЕКСИКОГРАФИРОВАНИЯ ПРЕФИКСАЛЬНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В РУССКО-КАЗАХСКИХ СЛОВАРЯХ.....	45
Д.Б.Назарбекова, С.А.Иманбердиев КЕДЕН ІСІ САЛАСЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ҚЫЛМЫСТАРМЕН КҮРЕС ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	52
К.Ш.Оразимбетова БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНІҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	55
К.К.Олжабаева ЖАЛЫНДАҒАН ҒҰМЫР.....	59

К.К.Олжабаева ҚАРЫМБАЙ ҚОШМАМБЕТОВ МӘДЕНИЕТ МАЙДАНЫНДА.....	62
Г.Ж.Оразбаева XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АГРАРЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕРДІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ ЖІБЕРІЛГЕН ҚАТЕЛІКТЕР.....	64
Э.Қ.Пертаева XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ АҚЫНДАРЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӨМІР ШЫНДЫҒЫНЫҢ КӨРІНІСІ.....	67
И.Х. Сазаева СӨЗ ТАПТАРЫНЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ТҮЛҒАДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ.....	71
Т.А.Сулейменов, С.Б.Елеуп ФЕНОМЕН НОМАДИЗМА И ГЕНЕЗИС ФИЛОСОФСКОГО ЗНАНИЯ.....	75
Т.Сулейменов К ВЫЯВЛЕНИЮ И РАСКРЫТИЮ КАТЕГОРИИ «ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА» ИЛИ ОБ ОДНОМ АСПЕКТЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ФИЛОСОФИИ ТЕХНОЛОГИИ И СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ ПО ТЕХНОЛОГИЯМ.....	78
А.М. Туkenова РОЛЬ ТЕОРИИ ЕСТЕСТВЕННОГО ПРАВА В СТАНОВЛЕНИИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА.....	81
С.А. Утин ПОЭТ СОВРЕМЕННОСТИ.....	84
Л.К. Яковенко ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯ В ВОСПРИЯТИИ ПРОФЕССИОНАЛА.....	88
Л.К. Яковенко РЕЧЕВОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ И ПОНИМАНИЕ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБЩЕНИИ.....	93